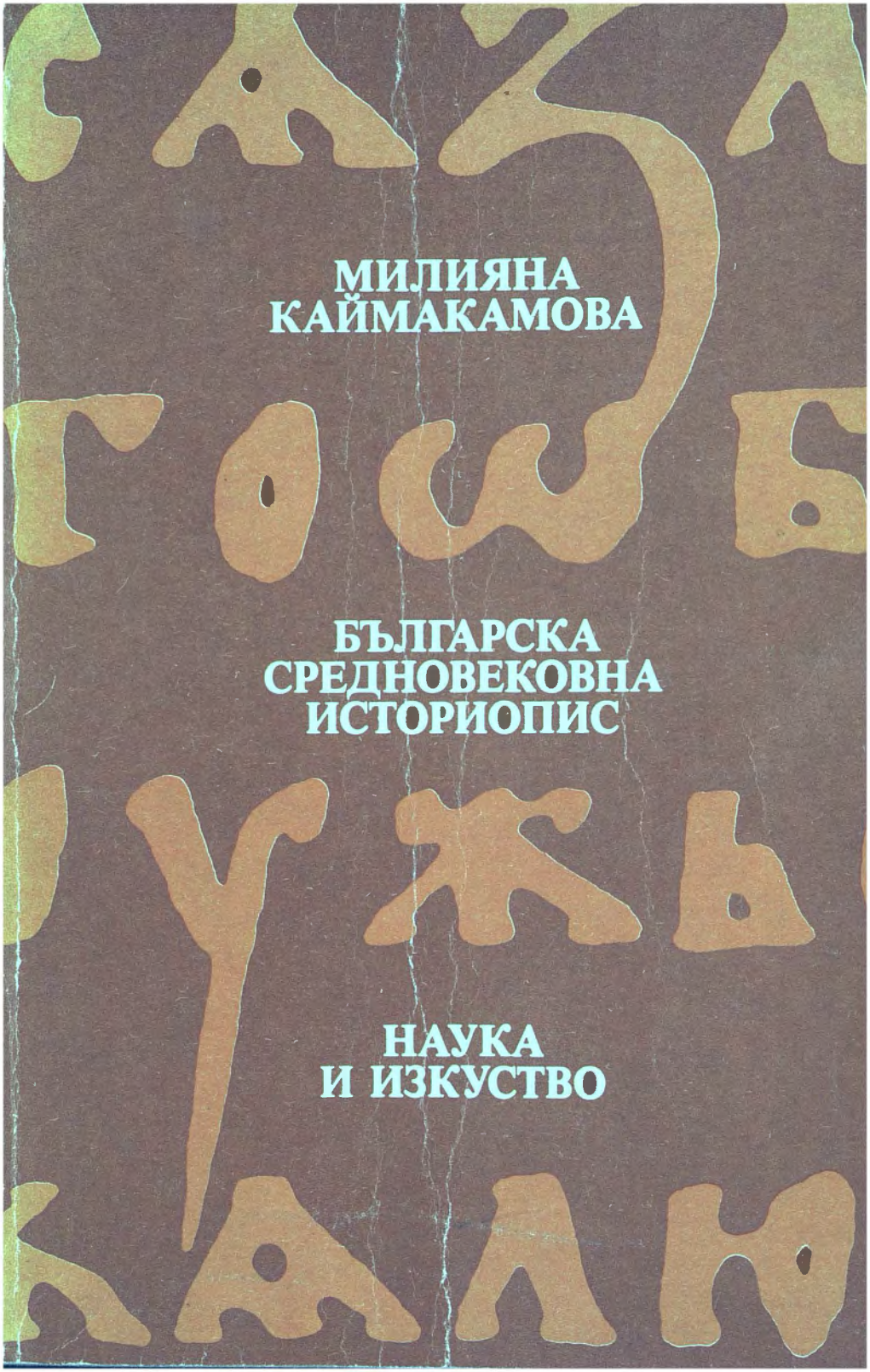

МИЛИЯНА
КАЙМАКАМОВА

БЪЛГАРСКА СРЕДНОВЕКОВНА ИСТОРИОПИС

НАУКА
И ИЗКУСТВО

БЪЛГАРСКА СРЕДНОВЕКОВНА ИСТОРИОПИС

Книгата е посветена на историческата книжнина, създадена в средновековна България. С нея се поставя началният етап от развитието на българската историческа мисъл. Авторката е направила опит да проследи развоя на българската средновековна историография като явление, чиято динамика се е определяла от темповете и спецификата на самото развитие на средновековното българско общество и държава. Поставени са на разглеждане въпросите за класификацията, обема и периодизацията на българската историопис. Извършен е коментар на сведенията за различните събития от културно-политическата и социална история, намерили място в произведенията на всяка една от жанровите групи: кратки хроники, летописни надписи и приписки, исторически разкази и публицистика, апокрифни летописи и преводни византийски хроники.

© Милияна Васълева Каймакамова, 1990 г.
c/o Jusautor, Sofia

Индекс 941 Б

Рецензенти Васил Гюзелев, Анисава Милтенова. Редактор Цветанка Соколова. Художник Веселин Дамянов. Художествен редактор Цвятко Остоич. Технически редактор Стела Томчева. Коректор Стефка Николова. Първо издание. Дадена за набор на 24.IV.1989 г. Подписана за печат на 21.VIII. 1989 г. Излязла от печат през февруари 1990 г. Формат 16/60/90. Печатни коли 12,75. Издателски коли 12,75. Условно издателски коли 14 13. Издателски № 29884. Тираж 2617 к. 1989 г. Цена 1,86 лв. КОД 02/953142633 0622-8-90. ДИ „Наука и изкуство" — София. Набор ДП „Димитър Благоев" — София. Печат ДП „Георги Димитров" Ямбол.

МИЛИЯНА
КАЙМАКАМОВА

БЪЛГАРСКА СРЕДНОВЕКОВНА ИСТОРИОПИС

(ОТ КРАЯ НА VII ДО ПЪРВАТА ЧЕТВЪРТ НА XV В.)

НАУКА И ИЗКУСТВО
СОФИЯ, 1990

В ПАМЕТ НА БАЩА МИ

ПРЕДГОВОР

Тема на настоящото изследване е историческата книжнина на средновековна България. Ако за нейното действнтелно съдържание се съди по сравнително ограннчения брой на оцелелите до ново време произведения, то ще бъде напълно справедливо да се отбележи, че историографията не е била едно от най-бурно протичащите явления в нашата средновековна история. Но ще бъде още по-справедливо, ако се признае, че нейното развитие не се е осъществявало само̀ за себе си. То е било тясно свързано с темповете и спецификата на самото историческо развитие на българската държава и на българското общество, определяло се е от насоките и съдържанието на неговата култура, от състоянието на българската образованост, върху основата на която именно са се формирали и постиженията в литературата, изкуството и останалите сфери от тогавашния духовен живот. Следователно, разгледана в исторически контекст, историографията трябва да бъде отнесена към съществените страни в културното развитие на средновековна България. Заедно с образованието, грамотността, книжовните средища, скрипториите, библиотеките и научно-рационалистичните знания за микро- и макрокосмоса историческите знания за света и за собствения народ са съставлявали основата, върху която е протичал духовният растеж на българина през средновековието.

Макар и кратки по форма и съдържание, историческите творби най-точно са отразявали българската гледна точка за онези събития, процеси и явления, които са изиграли решаваща роля в историческата съдба на българския народ и които са определили неговото място в културно-политическия и религиозния живот на византийско-славянската православна общност.

С политическата острота на своето съдържание средновековната ни историопис е изпълнявала функцията на своеобразен ориентир в политическия живот на българското феодално общество. Тя е била средство за неговото политическо възпитание и двигател за формирането и утвърждаването на българската народност.

Отбелязаните важни насоки на приложение на историческите знания в живота на българската средновековна държава

оправдават написването на настоящата книга. Нейната основна цел е да представи българската средновековна историография като историческо явление, като резултат от въздействието на различни вътрешни и външни фактори и на самата историческа среда, която е обусловила нейната поява, развитие и състояние. Поради това строгият литературен и текстологичен анализ на историческите произведения остава вън от кръга на задачите, поставени в монографията.

Разкриването на историческите предпоставки, които са обусловили появата и развитието на българската средновековна историопис, е една от основните цели на изследването. Потърсен е отговор на въпроса за ролята и мястото на историческите знания в социалната практика и в културата на българското общество. Изяснени са причините, които са определяли нарастването или спадането на неговия интерес към миналото. Самият процес на развитие на историческата книжнина е разгледан в непосредствена връзка с развитието на обществените отношения и с формирането на българската феодална идеология.

Класификацията и характеристиката на оригиналните и преводните исторически съчинения, които са определяли състава на българската средновековна историография, е най-съществената задача на този труд. С оглед на разрешаването ѝ конкретното съдържание на историко-летописните творби е разглеждано и анализирано във връзка със самата среда и реалната действителност, която е обусловила тяхната поява. Тук е поставен и въпросът за действителния обем на историческата книжнина. Неговият отговор е потърсен чрез анализирането на историко-летописните елементи, които се съдържат в произведенията на другите жанрове на старата българска литература и в някои книжовни паметници на руската, сръбската и влахо-молдавската литература. Тези, така да се каже, исторически цикли, особено в агиографската книжнина, са важно свидетелство за дифузията на историческите съчинения в другите литературни жанрове и същевременно са способ за откриването на следи от българското летописание, което очевидно се е развивало наред с останалите видове историческа книжнина.

Специално място е отделено на значението на византийската хронография в развитието на българската средновековна историопис. Хрониките на Йоан Малала, Георги Монах, Георги Синкел, Йоан Зонара, Константин Манаси и Симеон Логотет съставят основното съдържание на преводните исторически съчинения.

Стремежът ни бе да приложим колкото се може повече исторически подход при проучването на паметниците на българската средновековна историопис, при проследяването на творческия процес на тяхното съставяне, осъществяван от личности с определени социални интереси и идеологически възгледи.

От авторката

Глава първа

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ПРОУЧВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА ИСТОРИОПИС

I. ОСНОВНИ НАСОКИ НА ИЗСЛЕДВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА ИСТОРИОПИС

Първоначалният тласък в проучването на българската историческа книжнина е даден от руската славистика още през XIX век. Той е породен от опита да се обясни българският елемент в началното руско летописание. Основа за разискването на този въпрос стават известията за българската история в „Повесть временных лет" и някои други руски летописни творби. Усилията на изследователите на руската книжовна древност се насочват към изясняване въпроса за пътищата на тяхното проникване. Оформя се общото становище, че отбелязването на сведенията е станало чрез използуването на български летописни творби. Разглеждането им е обект на специално внимание от барон Густав Розенкампф, акад. Михаил Погодин, княз Михаил Оболенски[1]. Трябва да се подчертае, че макар някои страни от техните хипотези днес да звучат преснлено, споменатите автори поставят проблема за взаимодействието между руското и българското летопнсание, който е от съществено значение при изясняване насоките на българо-руските културнн взаимоотношения през средновековието. Още в тези най-ранни изследвания се очертава посредническата роля на българската историческа книжнина в процеса на усвояване на пронзведенията на византийската хронография от руското летописание.

Другата насока на проучване на българската историческа книжнина, която се оформя още в този ранен период, се изразява в определяне на нейната роля в духовното развитие на българското общество. Тя намира място в обобщаващите очерци върху литературния и културния живот на средновековна България, написани от Сп. Палаузов и К. Иречек[2]. Сравняването на ограниченото количество исторически произведения с големия брой паметници на църковно-богослужебната литература, издържали изпитанията на времето, налага у двамата автори извода, че историческата книжнина е беден раздел в старата българска литература. Причините за това състояние на историческия жанр те виждат във факта, че той е създаден по византийски образец и още в първоначалния етап на развитие неговото обогатяване, както посочва Сп. Палаузов, тръгва по линията на съставянето на „преводи на творби с богословско съдържание и оригинални съчинения от същия вид"[3].

Това негово мнение се потвърждава и от К. Иречек: „Обаче макар филологът и да се поразява от богатството на тоя твърде благороден материал, историкът, като хвърли поглед върху съдържанието на паметниците, не може да не получи печални впечатления. Тази богата литература е бедна откъм жизнено, оригинално и народно съдържание; тя дава твърде малко сведения за историята, характера и начина на живот на народа. Построена по византийски образец, тя силно пострадала не само в духа, но в последните векове и в строежа на езика. Освен това тя била повечето принадлежност на едно съсловие — духовенството. Българите са имали, разбира се, богата и важна народна литература, която от тях е преминала у другите славяни, преди всичко у сърби и руси. И там обаче напразно ще търсим по-значителна оригинална работа: почти всичко е заето от гръцката апокрифна литература или при гръцко посредство от литературните съкровища на далечните араби и индийци. Изкуствената поезия била чужда за старите българи; тъй богато развитата българска народна поезия, доколкото е познато, не е оказала никакво влияние върху цялата писменост“[4]. Тази оценка на К. Иречек, макар и пресилена на места, е вярна в същината си. Ние предпочетохме да я възпроизведем точно не за да засилим скептицизма на съвременния историк по отношение обема на историческата книжнина. Другаде трябва да търсим нейната сила. Тя разкрива неравномерността при развитието на отделните жанрове в старобългарската литература, която според Иречек се дължи на две обстоятелства: първо, че е била създадена по византийски образец и, второ, че неин основен притежател е било духовенството. Поради това именно книжнината, която е трябвало да дава „сведения за историята, за характера и начина на живот“, т. е. която е трябвало да задоволява духовните потребности на останалите социални слоеве, не е могла да разцъфти. С тези свои констатации и наблюдения върху характера на старобългарската литература видният чешки историк, макар и косвено, обяснява част от причините, поради които историческата книжнина наред с други жанрове е съществувала в ограничен обем. В следващите страници на своя очерк той прави първия сполучлив опит да разкрие характера на творбите, които влизат в кръга на историческата книжнина. Позовавайки се на различни по-късни сведения, той изразява становището, че в него се включват не само преводни византийски съчинения, но и оригинални летописни произведения[5].

Въпреки тези положителни насоки, очертаващи верния път на бъдещите изследвания върху състоянието и развоя на българската средновековна историопис, тя не успява да се превърне в област, върху която българският историк и филолог да спрат трайно своето внимание. За дълго време като тема тя остава в периферията на изследователското поле.

С оглед задачите на настоящото изследване ще бъде полезно да се очертаят основните тенденции и достижения в изследванията, посветени на българската средновековна историопис в периода от края на XIX в. до днес.

От последната четвърт на XIX в. до 40-те години на XX в. проучванията се характеризират със следните особености: 1) продължава изследването на проблема за взаимодействието между българското и руското летописание с цел уточняване характера на използуваните български произведения (особено полезни в тази насока се оказват наблюденията, направени от Ал. Шахматов, В. Златарски, П. Мутафчиев)[6]; 2) издирват се и се публикуват отделни историко-летописни паметници[7]; 3) установяват се летописни елементи в житийната и апокрифната литература. Тук трябва да спомена солидните изследвания на руските слависти П. Сирку и К. Радченко върху литературния живот в България през XIV в.[8], както и наблюденията на К. Иречек върху някои книжовни паметници, при чието съставяне са били използувани исторически съчинения[9]; 4) уточнява се съставът на преводната византийска историческа литература, усвоена от българската средновековна историопис[10]; 5) поставя се началото на самостоятелното проучване на отделните исторически произведения. С изследванията на Й. Богдан, К. Иречек, В. Златарски, Й. Иванов, Ю. Трифонов и Ив. Дуйчев се разкрива действителната историческа стойност на историко-летописните паметници като извори за историята на средновековна България, повдигат се съществени въпроси около хронологията и начина на съставяне на историческите творби, обема и характера на използуваните извори[11].

Следва да се отбележи, че макар и да не довеждат до написването на обобщаващ труд върху българската средновековна историопис, изследванията от посочения период очертават широкия кръг от проблеми, свързани с нейното по-нататъшно изучаване. Другият извод, който се налага, е, че проучването на историческите произведения се извършва в дескриптивна посока и като материализиран спомен от духовното развитие на българското средновековно общество, а въпросите, свързани със социокултурния статус на историческите знания, остават извън полезрението на специалистите, историческият синтез остава чужд за тях. Но тази черта е характерна и за изследванията, посветени на останалите паметници на литературата и изкуството. Тя произтича от господството на идиографския подход при разглеждане на различните явления и процеси. Но отчитайки тази методологическа слабост на изследванията, трябва да изтъкнем, че те допринасят твърде много за натрупването на значително количество фактически материал, който очаква своя по-нататъшен анализ и синтез.

В периода между 50-те и 60-те години се забелязва силен спад на интереса към изследването на културно-историческата

проблематика и в частност на средновековната историография като историческо явление. Тя почти изчезва дори и от периферията на изследователското поле, макар че направените солидни изследвания върху социално-икономическото развитие на българското феодално общество създават благоприятни предпоставки за разглеждането на различните страни на българската средновековна историопис на по-широка научна основа като една от основополагащите сфери в тогавашното духовно развитие.

За преодоляването на този отлив от съществено значение са усилията на филолози, изкуствоведи и историци, насочени към издирването на нови паметници на изкуството и литературата, пръснати по различни европейски архивохранилища. В резултат на това през последните години отново се наблюдава един твърде повишен интерес сред различните специалисти към въпроса за ролята и мястото на историческата книжнина в културния живот на средновековна България.

Значителните постижения в изследванията се изразяват в следните насоки: 1) издирват се и се публикуват новооткрити исторически произведения и се преиздават други[12]; 2) налага се историзмът в литературния анализ на отделните книжовни паметници[13]; 3) появяват се специални изследвания върху развитието на българската средновековна историопис със стремеж за определяне на нейното вътрешно жанрово разнообразие. Определен принос в тази насока са проучванията на Ив. Дуйчев, Г. Тодоров, В. Бешевлиев[14]; 4) продължава се работата по конкретното проучване на отделните исторически съчинения като начален етап от развитието на българската историческа наука и като литературно явление[15]; 5) издават се самостоятелни компендиумн, благодарение на които става възможно да се изгради реална представа за обема, характера и съдържанието на историческата книжнина, създадена у нас в периода от края на VII до XVIII в.[16]; 6) появяват се съвместни изследвания на историци и филолози върху отделни исторически произведения, които позволяват по нов начин да се тълкуват и осмислят проблемите, свързани с цялостното проучване на българската средновековна историопис[17]. Те показват, че прилагането на комплексния подход е надежден път за възстановяването на нейния действителен обем и характер; 7) разширяват се търсенията на съветските и българските специалисти за изясняване проявите на взаимодействие между българското историко-летописно творчество и руското летописание[18]; 8) анализират се различните пластове в духовната култура на средновековна България, което дава възможност да се определи мястото на историческата книжнина в нейната структура. Приносен характер в това отношение имат обобщаващите трудове на Д. Ангелов и В. Гюзелев[19].

Насоките на изследване на културно-историческата пробле-

матика и в частност на историческите произведения показват новите тенденции в научното дирене. Самостоятелното разглеждане на отделните творби позволява да се навлезе в тяхната действителна природа и да се определят използваните източници при съставянето им. Проучването на състоянието на образованието, грамотността, книжовните средища, скриптории, библиотеки и знанията за света и човека са от съществено значение за определянето на условията, при които е протичал процесът на създаване и разпространение на историческите знания сред различните слоеве на българското средновековно общество.

Постигнатите резултати са една необходима основа, без която трудно може да се поставят на разглеждане такива съществени въпроси като:

— класификацията и обема на българската средновековна историография;

— спецификата на историческото знание като част от хуманитарното знание;

— експлицирането на социокултурните формн, които са определяли темповете, спецификата и функционирането на историческото знание;

— изследването на проблемите около българското летописание като съставна част на българската историопис.

Разбира се, настоящият труд не може да претендира за тяхното пълно и цялостно разработване. Но авторката ще бъде удовлетворена, ако наблюденията и изводите, до които тя е достигнала с помощта на изворовия материал, предизвикат размисъл у любознателния читател.

2. ПОЗНАВАТЕЛНА СТОЙНОСТ НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ ЗНАНИЯ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Запознаването с литературата по изследваната проблематика показва съществуването на терминологически и методологически разнобой и липса на ясно определени подходи при проучването на различните исторнческн произведения. Всичко това налага да спрем по-подробно вниманието си върху някои гносеологически аспекти от въпросите за същността, съдържанието и обема на българската средновековна историография. Осъществяването на нейната периодизация и класификацията на отделните творби изисква да се определи характерът на тяхната познавателна стойност и да се очертае значението на средновековната ни историопис като начален етап от развитието на българската историческа наука.

С оглед разрешаването на тези нелеки проблеми ще бъде полезно още веднъж да си припомним съдържанието на понятието историография. То има две значения. В широка употреба то означава „писане на история", т. е. когато се говори за историографията на един или друг период, трябва да се имат пред-

вид историческите съчинения, които се създават в неговите хронологически граници. В един по-тесен научен смисъл под „историография" се разбира „история на историческата наука".

Задачите и съдържанието на историографията се определят от съдържанието на самата историческа наука, като трябва да се вземе под внимание, че последната не бива да се смесва с непосредствения запас от исторически знания. Процесът на тяхното натрупване е необходима основа, върху която се опира науката в своето развитие. Но само теоретичното осмисляне на вътрешните връзки между явленията, което превръща разпръснатите факти в реална система от действителни отношения, прави знанието за отделните исторически факти в действително познание на историята, а историческото знание — историческа наука. Поради това и задачата на историографията като история на историческата наука се състои не в привеждането на крайните резултати и сумиране на историческите знания. Тя изучава ръста на историческата наука в процеса на развитие на нейното съдържание[20].

В този диалектически аспект историографията като наука се появява по-късно от самата история, която в качеството си на нейна предпоставка също трябва да се превърне в наука. Според Хегел, а по-късно и според Енгелс в историята на европейските страни превръщането на знанието в наука започва на границата между XVII и XVIII в.[21]. Изхождайки от това разбиране, следва въпросът, какви са били задачите на историографията през средните векове?

Както през античността, така и през средновековието историята се числи към изкуствата и служи главно за религиозно-нравоучителни цели. Историческото мислене на отделния човек все още се простира в рамките на простото възпроизвеждане на фактите. Индивидуалното възприятие на реалните събития е напълно адекватно на самите тях. Съдържанието на историческата „наука" се изразява във възпроизвеждането на реалните факти. През този най-ранен етап от развитието на историческата мисъл са налице само първични елемеити на историческата представа, които се изразяват в индивидуалното възпроизвеждане на отделни събития[22].

Поради това през тази епоха историческите произведения изпълняват едновременно функцинте на извори и историографски паметници. Те се явяват и свидетелства за самите събития и заедно с това посредством авторовата интерпретацня отразяват нивото на историческите възгледи за епохата, която обуславя тяхната поява. Следователно в този ранен етап от развитието на историческото познание и на историографията не може да се постави рязка граница между нейните две значения. На тази основа може да се очертае една от главните характерни черти на историографската творба, която я отличава от другите произведения на средновековната литература. В нея като

задача се поставя проследяването историята на събитията и явленията, т. е. тя се стреми да покаже ако не историческата връзка, то поне историческата приемственост между тях, която се постига чрез изреждането им по години.

Още Аристотел търси в тази посока отликата на историографията от останалите литературни жанрове: „историкът и поетът се различават не по това, че единият пише стихове, а другият проза (нали и Херодот може да се преведе в стихове, но съчинението му все едно ще остане история — в стихове или проза) — не, те се различават по това, че единият говори за това, какво е било, а другият за това, какво е могло да бъде“[23].

Разграничаването на останалите функции на историческото знание и на историческото съчинение е в непосредствена зависимост от определянето на тяхното значение в идейно-политическия живот на обществото. Ролята и мястото на историографията за развитието на човешкото общество са изтъкнати още в древността. Марк Тулий Цицерон определя ясно нейната най-съществена прагматична функция: „Historia magistra vitae est.“ А Георг Хегел ни предпазва от погрешното разбиране на тази крилата мисъл: „Управниците, държавните хора и народите с важност съветват да се извличат поуки от опита на историята. Но опитът и историята учат, че народите и правителствата никога на нищо не са се научили от историята и не са действували съгласно поученията, които биха могли да извлекат от нея. Във всяка епоха се оказват такива обстоятелства, всяка епоха се явява до такава степен индивидуално състояние, че в тази епоха е необходимо и възможно да се вземат такива решения, които произтичат от самото състояние. В блъсканицата на световните събития не помага общият принцип или споменът за сходни обстоятелства, защото възпоминанието на миналото няма никаква сила в сравнение с жизнеността и свободата на настоящето“[24]. Според Хегел ползата от историята не е в изнамирането на рецепти за избавление от проблемите на деня. В нея не се съдържат готови отговори на въпросите, пред които е изправено обществото на конкретен етап от развитието си. Според великия немски философ историята и историческият опит се явяват magistra vitae в един по-абстрактен, гносеологически аспект. Макар и в духа на буржоазно-идеалистическите позиции, Хегел прозира съдържанието на историята в разкриване на закономерностите на историческото развитие: „Световната история е израз на божествения, на абсолютния процес на духа... благодарение на когото той осъществява своята истина, достига до самосъзнание.“ Следователно философският смисъл на историографията съгласно Хегел се състои в достигането на историческото самосъзнание от страна на отделната личност и на самото общество. Или, казано с езика на диалектическия материализъм — историческото знание е елемент от об-

ществено съзнание. Явявайки се „приблизително вярно отражение“ на самото историческо развитие и в същото време познание на това развитие, историята е опосредствувано и поради това най-пълно и адекватно отражение на самия исторически живот. Оттук и историографията като история на самата историческа наука също е своеобразно развитие на общественото съзнание в историята и също се подчинява на закона за историческото развитие[25]. При определена ситуация историческият опит може да се окаже полезен при обосноваването на правилността на направения избор от поколенията. В зависимост от мащабността на задачите, произтичащи от нуждите на развитие на личността и обществото, се определя отговорността пред направения избор и неговата историческа аргументация. Именно в това се изразява наставническата функция на историята. Историческият опит може да изиграе ролята на фактор по отношение на дадено историческо действие в качеството на крепител на „духа“ на социалния субект. Следователно както обществото, така и конкретната личност се учат действително от историята, но само в смисъл на укрепване вярата в онези ценности и идеали, от които обществото се ръководи в своята социална практика. Или „... историята ни дава опита на избора. Изборът, който са направили на основанието на някакви общи ценности миналите поколения, служи за урок на избора, който осъществяват следващите поколения“[26].

Гносеологическата същност на историографията показва нейната първостепенна значимост в процеса на изграждането културата на обществото. Тази най-обща характеристика на социокултурния статус на историческото познание позволява да се очертаят още две съществени черти на историографията: изразяването на определена политическа тенденция и практическа насоченост на сведенията за събитията и хората от историческата действителност.

При разкриването на същността и обема на понятието историография през средновековието се взема под внимание и обстоятелството, че през тази епоха тя се развива като един от жанровете на литературата. Обединяването на различните по вид творби в един общ историографски жанр се извършва въз основа на присъствието на отбелязаните вече три главни белега: 1) показване на историческата връзка и приемственост между събитията чрез проследяването им в тяхната хронологическа последователност; 2) изразяване на определена политическа тенденция; 3) практическа насоченост на сведенията[27]. Тяхното наличие поставя рязка граница между историческото съчинение и историческия извор и не позволява да се получи смесване между двете понятия.

Основните признаци на средновековната историография са валидни и за историческата книжнина на средновековна България. Но тук ще насочим вниманието си към един друг проб-

лем, който е в непосредствена връзка с определяне същността на българската средновековна историопис. Той се отнася до очертаването на нейните граници по отношение на останалите жанрове в старата българска литература, т. е. до обема на самото понятие „българска средновековна историопис". Както във всяка литература, така и в старобългарската отделните жанрове се намират в определени взаимоотношения. Особено важно е да не се забравя, че при средновековните литератури и в частност в старославянските възникването на жанровете се намира в тясна зависимост от нуждите на политическия, религиозния и културния живот на самата държава[28]. Практическата цел оправдава появата или замирането на един или друг жанр, обуславя възникването на своеобразна йерархия между отделните жанрове. Преплитането на различните видове произведения, принадлежащи към един общ жанр или към различни, също е от значение при очертаването на контурите на историографския жанр спрямо останалите. Това означава, че в състава на едно историческо съчинение са могли да влизат отделни повести, жития и послания. Тази особеност е твърде характерна за летописите[29]. Такова едно преплитане между произведенията се наблюдава и в старобългарската литература, и в частност вътре в самия историографски жанр. Поради това „чистотата" на историографския жанр в старобългарската литература има относителен характер.

При проучването на българската историческа книжнина освен понятията „историопис" и „историография" като равнозначни специалистите използуват и термина „историко-летописно творчество". Въвеждането му се обуславя от особеностите на самите исторически произведения с оригинален български произход, отличаващи ги от тези, които се създават във Византия и в страните от Западна Европа. В последните като основен тип историографски съчинения се налагат хрониките и историите. В резултат на дифузията на византийската култура в България след приемането на християнството през 865 г. става възможно „пренасянето" на първата от тези две класически форми на историографията и в старобългарската литература. Те продължават своя живот, като се приспособяват към местните български условия. Наред с това хрониките стимулират възникването и развитието на оригиналната историческа книжнина, без обаче да придобиват приоритетно значение в нейните форми и съдържание. Разбира се, в тях е налице един своеобразен „мимезис", едно подражание на византийските образци по форми и стил, но въпреки това създадените на местна почва исторически произведения не могат да се характеризират като едно повторение на византийската историография в „умален вид". Те имат своя вътрешна линия на развитие, определяща се както от интересите на средновековния българин към историческото знание, така и от образованието и подготовката на своите създатели.

Достигналите до ново време произведения на българската средновековна историопис показват, че преобладаващо място в нея има кратката форма на пресъздаване на историческите събития. Освен това тя се характеризира с един доста хетерогенен състав, в който съжителствуват класическият вид исторически творби, намерили израз в създаването на български хроники, с летописните произведения — надписи, разкази и приписки. Именно тази характерна особеност в съдържанието на българската средновековна историография обуславя въвеждането и употребата на понятието историко-летописно творчество. Наред с това понятие се използува и още едно — историко-летописна традиция. Неговата употреба е напълно обоснована с оглед постепенното развитие на самата историческа книжнина. Между всяка нова форма и предходната съществува приемственост в унаследяването както на стила, така и на идеите, в резултат на които се изгражда и самата историографска традиция. Друг е въпросът, с каква сила се проявява тя през различните епохи.

3. ПЕРИОДИЗАЦИЯ НА БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА ИСТОРИОПИС

Проследяването процеса на развитие на българската средновековна историография е трудно осъществимо без нейната периодизация. В обзорните изследвания на Ив. Дуйчев и Г. Тодоров този проблем не е поставян на подробно разглеждане, но и според двамата автори развоят на историческата книжнина е свързан с развитието на българската средновековна държава. На тази основа те разграничават два основни периода в нейното развитие: 1) период на зараждане и развитие на българската историография 681—1018 г.; 2) българската историография през XI—XIV в. В границите на тези два основни периода те обособяват по още два подпериода: езически — от края на VII до средата на IX в.; християнски — от средата на IX в. до 1018 г.; от 1018 до 1185 г. — епоха на византийското владичество в българските земи; от 1185 до 1396 г. — епоха на Втората българска държава[30].

Нов опит за периодизация на средновековната българска историопис е направен в том 3 на поредицата „Стара българска литература", който е посветен на историческите съчинения. В предговора към тома неговият съставител Ив. Божилов взема за решаващ белег религията и на тази основа очертава също два основни периода, като за граница между тях приема 864 г. — „годината на кръщението на българския народ". Той ги определя съответно като „езически" и „християнски". Другият момент, който отличава съществено този опит от предишните два, е разширяването на хронологическите граници на втория период, който е доведен до 1762 г. Съобразявайки се с цялостното развитие на българското общество, той разграничава

четири самостойни етапа в рамките на християнския период: а) 864—1018 г.; б) 1018—1186 г.; в) 1186—1396 г.; г) 1396—1762 г. За горна граница на този продължителен период от развитието на българската средновековна историопис е определена 1762 г., когато се появява Паисиевата „История славянобългарска"[31]. Направената периодизация е оправдана с оглед на целите, които са поставени пред самата поредица, а именно проследяване развитието на старата българска литература.

Разгледаните опити са приемливи, но липсата на мотивация върху избора на критериите, въз основа на които авторите са извършили периодизацията на българската средновековна историопис, ги прави неубедителни. Разбира се, далеч сме от мисълта, че би могло да се постигне една абсолютност в прецизирането на границите между отделните периоди. Това е невъзможно нито от теоретическа, нито от практическа гледна точка. Но струва ни се, че е важно да се разкрие спецификата, с която се характеризира периодизацията на явленията и процесите от културната история, след като вече бе показано, че българската средновековна историопис представлява една от основните сфери в духовната култура на българския народ.

Историкът винаги е изправен пред необичайно сложна задача, когато се заема да извърши периодизация на дадено явление или процес, особено пък ако те имат надстроечен характер. За разлика от базисните компоненти в обществената структура при надстроечните — право, политика, идеология, култура, религия и др., принципите на периодизация се усложняват още повече поради спецификата в развитието на отделните елементи, от които те са изградени[32]. То е тясно свързано с ритъма на икономиката, затова и периодите на тяхната еволюция често съвпадат със социално-икономическите периоди. Синхронът между тях зависи още и от широтата на изучаваната област. Така например, когато се изследва историята на културата като цяло, то е ясно, че ритъмът на нейния подем или упадък по-отчетливо ще съвпада с динамиката на политическата или икономическата еволюция, отколкото когато се изучава периодизацията примерно само на един от елементите на културата. Всеки един от тях има свои особености и закономерности на развитие и изпитва твърде сложна еволюция, която невинаги е в задължителен синхрон с тенденциите в социално-икономическото и политическото развитие. По повод на тази специфика в развитието на надстроечните елементи Енгелс отбелязва следното: „Колкото повече се отделя от икономическата тази област, която ние изследваме, колкото повече тя се приближава към чисто абстрактно-идеологическата, толкова повече ние ще намираме в нейното развитие случайности, толкова повече ще се явява зигзагообразна нейната крива. Ако вие начертаете средната ос на кривата, то ще намерите, че колкото по-дълъг е изучаемият период, колкото по-широка е изучаваната област,

толкова повече тази ос се приближава към оста на икономическото развитие, толкова по-паралелно тя върви с нея"[33]. Тази формулировка разкрива достатъчно ясно закона за периодизация както на базисните, така и на надстроечните процеси. Тя показва, че може да се говори за закоиомерна смяна на крупни периоди в духовното развитие. Това съответствие произтича от факта, че общественото съзнание отразява така или иначе общественото битие.

Следователно, когато се пристъпва към периодизацията на българската средновековна историография, е необходимо да се отчита цялата специфичност на условията, при които се осъществява социалният растеж, но същевременно с това да се търсят параметрите на влияние на темповете и особеностите на самото социално-икономическо развитие дотолкова, доколкото историографията като надстроечно явление се явява продукт от това развитие. Това се налага и от необходимостта да се спазва един от задължителните принципи на периодизирането на различните базисни и надстроечни явления, произтичащи от обстоятелството, че техният развой в крайна сметка се обуславя от периодизацията на самите производителни сили. Именно последната се явява общата основа, върху която се извършва всяка друга периодизация[34].

При очертаването на отделните етапи и периоди в развитието на българската средновековна историография като съществени могат да се посочат следните фактори. За основен безспорно трябва да бъде прието развитието на българската феодална държава. При обособяването на хронологическите рамки е необходимо също така да се отчитат водещите тенденции в общественото развитие и установяването на основните класи, които стоят в центъра на историческия процес и дават насоките на неговото развитие. Тук трябва да се отчита и важното обстоятелство, че българската феодална аристокрация (светска и църковна) в качеството си на господствуваща класа изпълнява ролята на определяща сила не само в икономическия, но и в идейния живот на българското средновековно общество.

Политическите, религиозните и културните фактори имат също определено място при очертаването на отделните етапи в развитието на историографията. Вземането им под внимание е особено важно и наложително, когато се проследява растежът на историческата книжнина и на историческите знания в рамките на конкретен период. Те спомагат за разкриването на динамиката на творческия процес или пък за отчитането на онези сили, които са довеждали до застой в нейното развитие.

Съществена е и ролята на византийското културно влчяние, чиято сила намалява с падането на България под османска власт в 1393 г. Благодарение на византийската културна дифузия дотогава се издига равнището на българската духовна

култура, превръщайки се в един от основните варианти в духовното развитие на византийско-славянската източноправославиа общност. С падането на България под османско владичество и особено след завладяването на Константинопол от турците през 1453 г. положителните струи на това влияние отслабват поради различни причини. Българското общество навлиза в нова историческа епоха, която променя задълго съдържанието и облика на историческите знания и на българската култура като цяло. На историческата сцена излизат нови сили, които застават в центъра на историческия процес и които определят новите трайни тенденции в развитието на късното българско средновековие. Тяхната рефлексия върху българската историческа мисъл променя коренно състава и структурата на историческата книжнина, която се създава в периода от втората четвърт на XV в. до средата на XVIII в. Според нас тя се отдалечава съществено от своя прототип, който се изгражда в средновековна България. Поради това разглеждането ѝ заслужава специалното внимание на историка и остава вън от кръга на задачите, поставени в монографията.

Характеристиката на главните критерии и фактори, които според нас имат съществено значение за периодизацията на българската средновековна историопис, позволява да се разграничат два осиовни периода в нейното развитие. В рамките на всеки един от тях в зависимост от характера на културата и степента на развитие на феодалните отношения могат да се открояг по няколко основни етапа.

I. Българската историография през периода на Първата българска държава (от края на VII — до началото на XI в.).

1. Исторически епос на славяни и прабългари през VI — VII в.

2. Възникване и развитие на каменната историопис в кръга на старобългарския езически културен модел (от края на VII — до средата на IX в.).

3. Създаване на историческа книжнина в условията на християнизацията на българската култура (от средата на IX — до началото на XI в.).

II. Българската историография през периода на Втората българска държава (от края на XII — до първата четвърт на XV в.)

1. Развитие на апокрифните летописни съчинения през годините на византийското владичество в българските земи (1018—1186).

2. Историческата литература през XIII в.

3. Историческата литература през XIV — първата четвърт на XV в.

Предложеният вариант на периодизация на българската средновековна историопис не претендира за поставянето на абсолютно резки граници между отделните етапи и периоди в ней-

ния развой. Ние посочихме, че при определянето на техните хронологически граници могат да се приложат различни подходи и критерии. По-скоро неговото съставяне цели да разкрие закономерностите в развитието на историографията като едно от основните явления в културната история на средновековна България.

4. КЛАСИФИКАЦИЯ НА ИСТОРИКО-ЛЕТОПИСНИТЕ СЪЧИНЕНИЯ

Систематизацията на историческите произведения е от съществено значение при определянето на жанровото развитие на старобългарската историография. Тя създава прегледност, порядък и по-добра организация при работата върху отделните произведения с оглед очертаването на техните характерни структурни, тематични и функционални особености. Тя е необходима и при проследяване развоя на отделните историографски жанрове.

Паметниците на историко-летописното творчество, от една страна, са обект на литературната история, а, от друга, са средство за историческо познание. Тази тяхна съществена особеност усложнява в известна степен подбора на класификационните принципи. Още повече, че в общотеоретичен план проблемът за тяхната класификация все още се намира в начален етап на проучване и осмисляне. Поради това и всеки опит за систематизацията на историческата книжнина носи белезите на условността и има характера по-скоро на работна, а не на окончателно изградена класификационна схема. Чертите на тази условност се засилват и от факта, че историографията, както вече бе отбелязано, се явява една от жанровите групи в старобългарската литература, чиято цялостна систематизация все още не е придобила своя завършен вид[35].

За разлика от новата българска литература в средновековната отделните жанрове трудно могат да се отделят въз основа на чисто литературни признаци. В това отношение тя не прави изключение от останалите старославянски литератури и особено от старорускага книжнина. По справедливата оценка на Д. С. Лихачов „всяка епоха има своето съотношение на жанровете, менящо се в зависимост от измененията във функциите на литературата... от „стила на епохата" и пр."[36]. Следователно през средновековието за обособяването на отделните жанрове и за съответното им развитие от съществено значение се явяват практическите нужди и цели, за които са били предназначени, т. е. появата или изчезването на жанровете стои в зависимост от това, какви функции е трябвало да изпълнява самата литература. Тяхното възникване се свързва тясно с обективните потребности на българската държава и на българското общество и с формирането им като феодални. Темповете и спецификата,

с които се осъществява този процес, определят съответно и йерархичността между отделните литературни жанрове.

Всички тези особености, съпровождащи съзряването на старобългарската литература, слагат своя отпечатък и върху развитието на жанровата система в нея и в пълна степен рефлектират и върху структурата на нейния исторнчески дял.

В досегашните изследвания класификацията на историографските творби бе осъществявана въз основа на следните признаци: по произход и език, по типове, по видове и съдържание. Съответно произведенията бяха обединени в следните групи: оригинални и преводни в зависимост от своя произход; по тип — надписи на камък и книжовни историко-летописни творби; по вид и съдържание — световни хроники, кратки хроники; исторически разкази; приписки, бележки и надписи с летописен характер[37].

Пристъпвайки към един опит за единна класификация на старобългарската историопис, ние безспорно ще вземем за основа постиженията в тази област, достигнати от предходните изследвачи. Но заедно с това трябва да посочим онези специфични принципи, които ще имат определяща роля при разграничаването на отделните групи исторически творби. Проследяването на развоя на отделните историографски жанрове и характеристиката на отделните съчинения е една от главните задачи на настоящия труд. С оглед на нейната реализация за основни класификационни принципи ще приемем структурно-композиционния, функционалния и тематичния, които по същество стоят най-близко до тяхната подялба по вид и съдържание.

За разлика от произведенията на някои други жанрови групи в старобългарската литература, чиито заглавия сами ориентират към обособяването на отделния вид жанр (житие, слово, канон, притча и т. н.), то историческите съчинения често са или без заглавия, или, ако има такнва, те най-малко биха улеснили историка в очертаването на жанровата система на историографията („Тълкование Данилово", „Сказание Исаево", „Разказ за пренасяне мощите на св. Петка от Каликратия в Търново" и др.). При тези чести случаи специалистът е принуден внимателно да проучи в структурно-композиционно и тематично отношение неговото съдържание, за да го отнесе към един или друг исторически жанр. Често явление е и преплитането на отделните жанрове и художествените методи в едно произведение. Това „отсъствие на строгите жанрови рамки" в старобългарската литература също е една от основните трудности, с които историкът се сблъсква при очертаването на видовете исторически съчинения и която налага още повече употребата на споменатите принципи при тяхната класификация.

В класификационната система на старобългарската литература историографията принадлежи към един от нейните основни дялове — прозата[38]. Достигналите до ново време паметници, ма-

кар и да ие отразяват действителния обем на историческата книжнина, дават възможност да се обособят следните жанрове:

1/ български кратки хроники;
2/ летописни надписи;
3/ летописни приписки;
4/ исторически разкази и историческа публицистика;
5/ апокрифни летописи;
6/ преводни византийски хроники за световната история.

В рамките на всеки един от посочените жанрове се обособяват по-малки групи в зависимост от тематиката, структурата и функциите на отделните творби. Те са свидетелство за вътрешното развитие на отделните жанрове и посочват основните форми, които се утвърждават като трайно явление в жанровата система на историографията. Проследяването на тези тенденции изисква една кратка обща характеристика на всеки един от тези жанрове.

Българските кратки хроники са един от основните жанрове в старобългарската историография. Към него спадат: „Именник на българските ханове", „Историкии" на Константин Преславски, „Кратък летописец" (и двете от края на IX—началото на X в.), „Кратка българска хроника" от 1362/63 г., вписана в среднобългарския превод на Манасиевата хроника, „Кратка зографска хроника" (971 — 1371 г.), „Българска анонимна хроника" от началото на XV в., „Несебърска градска хроника" на гръцки език (1366—1448 г.). Веднага трябва да отбележим, че част от тези творби имат оригинален български произход, а други са съставени главно чрез компилация на сведения за различните събития от византийски хроники или пък от недостигнали до нас старобългарски летописи („Историкин", „Кратък летописец", „Кратка българска хроника").

Първите три хроники по своето съдържание могат да бъдат сравнени с широко разпространеннте през средновековието т. нар. хронологическо-генеалогически списъци. Техните автори дават най-общи сведения за произхода и времето на управление на български и чужди владетели. Независимо от изключителната лапидарност на своето съдържание в идейно отношение то е насочено към разкриването на политическата роля и място на българската държава и на българския народ спрямо останалите земни царства. Те отразяват част от етапите, през които минава в своето развитие този исторически жанр. Неговото начало се поставя от „Именник на българските ханове". Тази първа кратка ханска хроника поставя солнднатa основа на българската средновековна историопис и показва, че нейното възникване по време съвпада със създаването и първоначалното утвърждаване на българската държава (края на VII — средата на VIII в.). Наред с това „Именникът" показва, че тя се заражда в прабългарската етническа среда, че още в началния период от развитието си старобългарската историо-

графия придобива официален дворцов характер и е съставлявала важен елемент в структурата на духовната сфера от старобългарския културеи езически модел.

„Историкиите", съставени от Константин Преславски в края на IX — иачалото иа X в., и „Кратък летописец" от същата епоха отразяват началния етап в християиизирането на този исторически жанр и на историографията като цяло. Чрез тях в нея навлизат идеите иа християнския универсализъм и провиденциализъм. Посредством тези две произведения започва и дифузията на византийската хронография в старобългарското историко-летописно творчество.

Следващите три произведения: „Кратка българска хроника" към среднобългарския превод на Манасиевата хроника, „Кратка зографска хроника" и „Несебърската градска хроника", които по време трябва да се отнесат в периода от средата на XIV до средата на XV в., по същество отразяват растежа на този исторически жанр. Прн употребата на това понятие ние имаме предвид естествено не количественото разрастване на жанра (ако съдим за него по обема на оцелелите паметници, трябва да се изтъкне, че той е слабопродуктивен), а навлизането му в един съществено нов етап, в който кратката хроника се утвърждава като основен историографски жанр и в който се очертават новите тенденции в развитието му, намерили израз в появата на манастирската и градската хроника.

Въвеждането на понятието „кратка хроника" изисква едно пояснение относно допирните точки на тези български исторически произведения с кратките византийски хроники, станали еднн от основните жанрове във византийската историография през XIV и XV в.[39]. Веднага ще отбележим, че би било твърде пресилено да се слага пълен знак на равенство между тях. Можем да посочим само общото между споменатите оригинални български творби и византийските кратки хроники. А то е, че и в двете групи събитията са разположени по посока на линейното време, т. е. в хронологическа последователност. Те имат кратка форма на изложение и сведенията им отразяват различни събития от политическия, културния и църковния живот на двете държави. Но точното датиране на византийските кратки хроники по години, месеци и дни липсва в българските хроники. Освен това в част от последните е налице един доста силно изразен повествователен елемент („Българска анонимна хроника", „Кратката зографска хроника"), който е характерен за типичните исторически произведения. Авторите им вииаги се стремят да дадат по-кратки или по-обширни обясиения относно причините, предизвикали дадеиото събитие или явление. Наред с това те се опитват да посочат и прагматическата връзка между тях. Друга част от тях („Кратката българска хроника" към Манасиевата хроника) са създадени по маниера на кратките византийски хроники за световиата история като опит за вписва-

нето на българската история в световната. Едно изключение, което всъщност потвърждава направената констатация, се явява „Несебърската градска хроника". Тя е съставена на гръцки език, но в българска етническа среда. Творбата е изградена съвършено по маниера на кратките византийски хроники и е свидетелство за зараждането на местното летописание[40].

Отбелязаните съществени отличия между византийските и българските кратки хроники показват, че последните представляват един български вариант, чиято поява и утвърждаване се явява плод на самото създряване на българската историография.

Летописните надписи са другата основна група оригинални историко-летописни паметници. Те се отличават със сбитост в изложението и особено ярко изразена политическа и практическа насоченост. Към нея принадлежат част от първобългарските надписи на гръцки език, създадени в епохата от VIII — средата на IX в., както и част от старобългарските кирилски надписи, възникнали през периода от средата на IX — до края на XIV в. Те са от особена важност в историята на българската историопис, защото разширяват представата за формата и съдържанието ѝ. Българо-византийските отношения заемат основно място в повествованието.

Групата на първобългарските надписи е представена от надписите около релефа на Мадарския конник (VIII — IX в.); надписите на българските ханове Крум, Омуртаг, Маламир, Пресиан (първата половина на IX в.); надписи на княз Борис и цар Симеон (средата на IX — началото на X в.). Старобългарските кирилски надписи датират от времето на българските царе Йоан Владислав, Калоян, Иван Асен II, Иван-Александър.

Първобългарските надписи от VIII — средата на IX в. отразяват началния етап в развитието на българското летописание. Те са основна форма на българската историография в периода на зараждането на феодализма в българската държава. Надписите показват, че българските ханове много скоро прозрели значението на историята като основно средство за политическа пропаганда в борбата си срещу Византия. От историографска гледна точка българските летописни надписи на гръцки език представляват интересен опит да се даде, макар и в сбита форма, най-ранната история на българо-византийските отношения и ролята на българите в политическия живот на Византия. Надписите утвърждават като основна кратката форма на летописание. Достигналите до нас паметници показват, че тяхната поява по правило се дължи на инициативата на българските владетели или пък на отделни представители на управляващата върхушка (кавхани, ичиргу-боили, жупани, севасти и т. н.). Този факт е от съществено значение, защото показва, че още в най-ранния етап като вдъхновител и фактор в развитието на бъл-

гарската историография се очертава аристокрацията. В годините на византийското владичество (1018 — 1186 г.), когато тя изчезва, този летописен жанр също запада. В идейно отношение българската историопис се свързва с политическите тенденции на епохата, която ги поражда. Тези особености очертават нейния официален характер. Историографските елементи в първобългарските летописни надписи се засилват и от стремежа на авторите към едно философско осмисляне на описваните събития в духа на езическия провидениализъм.

Старобългарските кирилски летописни надписи продължават традицията в развитието на каменната историопис през периода на същинските феодални отношения (средата на IX — XIV в.). Основно място в тях отново заема същността на българската политическа идеология. Тази втора основна група летописни надписи отразяват християнизирането на жанра, което намира най-ярък израз в титулатурата на самия владетел: „къ Христа бога благовѣрень цары и самодрѣжьць всѣмь Българомь и Грькомь".

Въпреки своята лапидарна форма надписите се отличават с тържественост на стила, историчност и назидателност[41].

Летописните приписки продължават кратката форма на летописание в писменото историко-летописно творчество. Появата им трябва да се отнесе към края на IX — началото на X в., когато славянският старобългарски език става официален. Те се съдържат във вид на маргинални бележки по полето, в началото и по-често в края на дадена ръкописна книга. Обикновено са дело на самия преписвач на дадено богословско или друго съчинение. В тях се дават ценни сведения за събития, станали по времето на автора, за владетелите, под чието покровителство книжовникът е извършил своята дейност, условията, при които е работил. По-значителни от тях са: приписките на монаха Тудор Доксов към „Словата на Атанасий Александрийски" и към „Катехизите на Кирил Ерусалимски", приписките към Болонския псалтир от XII в., приписките към словата на Григорий Низиански, приписките към Свърлижкото евангелие, към Хлудовия паримейник, към Средецкото евангелие (всички от XIII в.), приписките към Евангелието от Анхеало, към Пролог от 1337/8 г., към Сборника на поп Филип, към Лаврентиевия сборник, към Бдинския сборник и др. (всички от XIV в.). В тях се споменава за различни важни събития и явления като: християнизаторската дейност на българските владетели Борис и Симеон, отношенията на България с Византия, латинците, Никея и татарите през XIII в., въстанието на Ивайло (1277—1280 г.), битката при Велбъжд през 1330 г., нашествията на турците в българските земи (1365 — 1369 г.) и др. Наред с това в съдържанието им намира отражение живата действителност от българското средновековие (начинът на жи-

вот, работата на книжовниците, техните покровители, природните бедствия, битът на българина и др.).

Отнасянето на приписките към историографията се дължи на самите особености на тяхното съдържание. Отразяваните събития са дадени в тяхната причинно-следствена връзка и хронологическа последователност, разкрити са основните политически тенденции на епохата, подборът на събитията има определена практическа насоченост.

Приписките стават един от основните изрази на „демократизацията" на българската средновековна историография. Чрез обособяването на този жанр тя започва да изпитва силно въздействието на самата действителност, започва да се свързва тясно с нея и да се прониква от стремежа към „историзъм". Жанрът на летописните приписки става проводник на „народните" тенденции в официалната историография. Присъствието им в нейната класификационна структура отразява динамичното състояние на процеса, свързан с изграждането на българската средновековна историопис, чиито проявления невинаги могат да се впишат в класическите историографски модели.

Историческата публицистика и историческите разкази са третата основна жанрова група в българското средновековно историко-летописно творчество. Те могат да бъдат определени като негова съвест. Имат завършена композиционна структура и винаги се състоят от въведение, изложение и заключение. Техните автори понякога се ползуват и от известията на други летописни творби. Те са наситени с обилна историческа информация за събитието, намерило място в съдържанието на разказите, и авторите им ги превръщат в актуални за епохата съчинения. В тях се споменават най-често важни исторически персонажи, владетели и представители на висшата аристокрация, но понякога като действуващи фигури се представят и лица от народните низини. Почти винаги в съдържанието им присъствува някакъв библейски мотив, чрез който се постига по-добра реализация на политическата и практическата насоченост на творбата. Към този вид летописни творби се отнасят: „Сказание за буквите" от Черноризец Храбър и разказите „Чудото на св. Георги с българина", „Сказание за железния кръст", „Събор против богомилите", „Възобновяването на българската патриаршия", „Пренасяне мощите на св. Петка от Каликратия в Търново", „Латините нападат Зограф", „Разоренето на балкаиските земи от турците през 1371 г." от Исай Серски, „Възстановяването на българската и сръбската патриаршия", „Пренасяне мощите на св. Петка от Търново във Видин и оттам в Сърбия" от Григорий Цамблак, „Как и по какъв начин българите станаха християни" и много други.

Трябва да се отбележи, че за разлика от жанра на кратките български хроники в историческите разкази намират отражение събития не само от светската, но и от църковната исто-

рия (разкази за въздигането на храмове, за борбата срещу еретиците, за дейността на българските патриарси и др.). Те са проникнати от религиозния морал. Значителният брой произведения, създадени през XIII и XIV в., е свидетелство за силното развитие на жанра летописни разкази през периода на зрелия феодализъм. В него намира своето продължение тенденцията към „демократизация" на българската средновековна историография по посока на разширяването на соцналния състав на историческите персонажи. В техния кръг влизат не само представителите на феодалната аристокрация, но и на средните и по-низшите слоеве на българското общество (монаси, селяни, воеводи и др.). Произведенията от този жанр могат да бъдат окачествени като „живата историческа памет" на средиовековния българин.

Апокрифните летописи възникват главно в епохата на византийското владичество в българските земи през XI — XII в. Към тях спадат добре известните: „Българска апокрифна летопис" и „Солунска легенда", както и още три по-малко известни летописни съчиения — „Видение Данилово", „Тълкувание Данилово" и „Сказание Исаево". Към тази група трябва да отнесем и „Сказание за Сибила", „Пандехово сказание", създадени през XIII в. По форма и съдържание те са сходни с останалите паметници. Тази група се отличава преди всичко със спецификата във формата и изложението. Те са изградени като апокалиптични сказания, в които на фона на различни библейски мотиви се пресъздават отделни епизоди от българската история. Поради това тяхното летописно съдържание е деформирано доста и идентификацията на отделните топоними и споменати личности става трудно, чрез привличането на широк допълнителен изворов материал[42]. Тази особеност произтича от това, че болшинството от тях са продукт на народната традиция в българското летописание, т. е. изградени са главно на основата на народните предания и легенди, макар че при съставянето им са се използували и византийски исторически и агиографски съчинения. Техните автори обикновено са представители на българското монашество, което в годините на византийската власт е принадлежало към низшето духовенство. Имаме всички основания да определим споменатите исторически съчинения като самостоятелен летописен цикъл, възникнал като най-подходящата форма за изразяване на българската историческа мисъл и съзнание в годините на чуждото владичество. Независимо от силно застъпените библейски мотиви, най-често тези за седемте велики царства и пришествието на Антихрист, те отразяват отделни героични моменти от историята на Първото българско царство, както и събития, засягащи съдбата на покореното българско население. Към последните трябва да отбележим въстанието на Петър Делян — 1040/41 г., и нападенията на печенези, узи и татари в българските територии[43]. Тези

произведения се явяват своеобразно продължение на официалната историко-летописна традиция на ранносредновековна България, като тя е трансформирана във форма, съответстваща на новата политическа обстановка в българските земи.

Преводните византийски хроники навлизат сравнително рано в съдържанието на средновековната българска историопис. Чрез тях тя се превръща в свързващо звено между визаитийската историография и летописанието в останалите славянски страни. В нейния състав влизат хрониките на Йоан Малала, Георги Монах-Амартол, Георги Синкел, Йоан Зонара, Константин Манаси и Симеон Логотет. Към преводните кратки световни хроники принадлежи и „Кратък хронограф от Адам до Мануил Палеолог". В него сведенията за различните събития достигат до 1425 г. Хрониките на първите трима автори са били преведени още в периода от края на IX — X в., а на останалите през XIV в. Тяхното присъствие в историческата книжнина на средновековна България се определя от две съществени обстоятелства — от включването на българина в християнската общност и от нарасналия интерес на българското общество към световната история. С подробното изложение на историята на земните царства, с присъствието на занимателния елемент в тяхното съдържание и главно с господството на християнския провиденциализъм в тях те са се превърнали в желано четиво за средновековния българин. Те са му помагали както в утвърждаването на неговия християнски мироглед, така и във възприемането на човешката история като един непрекъснат процес, осъществяващ се под знака на божествената персона. Съставът на преводните хроннки показва, че българските книжовници са извършвали внимателен подбор на своите византийски образци. Те са се насочвали към превода на хроники, които са били съставени от светски лица, обикновено изпълняващи висша служба в императорския двор, и които в последния етап от живота си са се замонашвали. Поради това тези творби не могат да се окачествяват като „монашески" хроники. Авторите им освен това са се придържали в структурирането на своите трудове към принципите на хронографията, но същевременно са се занимавали с необичайното за един хронист проучване на изворите и приближават на места изложението си до това на типичното историческо съчинение[44].

БЕЛЕЖКИ

[1] *Розенкампф, Г.* Объяснение некоторых мест в Несторовой летописи. — Отечественные записки, ч. 29, 1827, февраль 82, с. 300 — 321; *Погодин. М.* Исследования, замечания и лекции о русской истории. М., Т. I, 1846, с. 20, 98; *Оболенский, К. М.* Летописецъ Переславля-Суздальского, составленный в начале XIII века, М., с. VI — VIII, 17, 86 87; Исследования и заметки по русским и славянским древностям. М., 1875, с. 119—243.

[2] *Палаузов, Сп.* Век болгарского царя Симеона. — В: Избрани трудове. Т. I, С., с. 201—202; *Иречек, К.* История на българите. С., 1978, 458 459, 472—474.

[3] *Палаузов, Сп.* Цит. съч., с. 202.

[4] *Иречек, К.* Цит. съч., с. 458.

[5] *Иречек, К.* Цит. съч., с. 473—474.

[6] *Шахматов, А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах, М., 1908, с. 121—123, 151—155; *Същия.* Повесть временных лет и ее источники. — Т О Д Р Л, IV, 1940, с. 47—69, 83—84; *Златарски, В.* Имали ли са българите свое летоброение. — В: С п. Б А Н. Т. I, 1911, с. 1—93; *Същия.* Най-старият исторически труд в старобългарската книжнина. — С п. Б А Н. XXVII, 1923, с. 132—182; *Мутафчиев, П.* Към въпроса за българските извори на руските летописни известия. — С п. Б А Н. III, 1912, с. 135—148.

[7] *Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1930; *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи. Увод, текст и коментар. — Г С У И Ф Ф. XXXI, 1934.

[8] *Сырку, П. А.* К истории исправление книг в Болгарии в XIV в., СПб., 1891, с. 411—451, 513, 520—526; *Радченко, К.* Религиозное и литературное движении в Болгарии. СПб., 1898, с. 130—133.

[9] Ireček, K. Das christliche Element in der topographischen Nomenklatur der Balkanländer, Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. classe Bd. CXXXVI, II, 1897, S. 1—98; Срв. *Аргиров, Ст.* Християнският елемент в топографията номенклатура на балканските земи. — П Сп., V—VI, 1898, с. 244—263.

[10] Weingart, M. Byzantské kronyky v literture cirkevne-slovanské. Prehled a Rasbor filologisky, Bratislave, cest I, 1922, s. 30—35, 39—243; cest II, 1923, s. 823; *Трифонов, Ю.* Византийските хроники в църковнославянската книжнина. — И Б И Д, VI, 1924—1926, 165—166, 167—169.

[11] Bogdan, I. Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtsschreibung. — A S Ph, XIII, 1891, S. 502—520; Ireček, K. Zur Würdigung der neuentdeckten bulgarischen Chronik. — A S Ph, XIV, 1892, S. 255—277; *Златарски, В.* Българский историко-литературный элемент в русском летописании. — Труды V-ого съезда русских академических организаций за границей в Софии, 14—21. IX. 1930 г. Т. I. С., 1932, с. 337—352; *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди. С., 1925, с. 283—287; *Същия.* Български старини из Македония. С., 1931; *Трифонов, Ю.* Бележки към средновековната превод на Манасиевата хроника. — И Б А И, II, 1923—1924, с. 136—150; *Същия.* Византийските хроники . . ., с. 165—169; Dujčev, Iv. Преглед на българската историография. — Jugoslovenski istoriski casprs, IV, 1—2, 1938, s. 47—59; *Същия.* Из старата българска книжнина. Т. I. С., 1943, Т. II, С., 1944.

[12] *Дуйчев, Ив.* Летописта на Константин Манаси. С., 1963; *Ангелов, Б.* Три исторически разказа. — И И И, 14—15, 1964, с. 475—495; *Същия.* Сказание за железния кръст. В: Сб. Старобългарска литература. Т. I, 1973, с. 121—125; *Същия.* Из историята на руско-българските литературни връзки. С., 1972, с. 26—41; *Същия.* Страници из историята на старобългарската литература, С., 1974; *Същия.* Старобългарско книжовно наследство. С., 1983; *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи. С., 1979; *Заимов, Й.* Битолският надпис на Ив. Владислав Самодържец Български. Старобългарски паметник от 1015—1016 г. С., 1970; *Кожухаров, Ст.* Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II. — Л М, 1974, 2, с. 126—129; *Милтенова, А., Каймакамова, М.* Неизвестно старобългарско летописно съчинение от XI в. — С т а р о б ъ л г а р и с т и к а, VII, 1983, 4, с. 52—73.

[13] *Димеков, П.* Старата българска литература и националната историческа съдба. — В: Сб. С т а р о б ъ л г а р с к а л и т е р а т у р а. Т. I. 1973, с. 5—17; *Банков, Тр.* Кръговратът на историята. Историческата тема в първобългарските литературни паметници. — Л М, 1984, 10, с. 3—23; *Същия.* Историята в българското писано слово от IX X в. и старобългарските епиграфни паметници. — С т а р о б ъ л г а р с к а л и т е р а т у р а, 18, 1985, с. 50—60; *Същия.* Историческата тема в средновековната българска литература (време, история, историческо съзнание). А в т о р е ф е р а т. С., 1985, с. 1—22.

[14] Dujčev, Iv. Übersicht über die bulgarische Geschichtsschreibung. —

In: Antike und Mittelalter in Bulgarien, Berlin, 1960, S. 51—69; *Тодоров, Г.* Зараждане и начално развитие на българската историография (681—1018). — И Пр., XXIII, 1967, 2, с. 82—98; *Сѣщия.* Българската историография през XI — XIV в. — И Пр., XXIII, 3, 1967, с. 81—100; *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи . . ., с. 24—28; *Божилов, Ив.* Българската средновековна историопис. — В: С Б Л, III, с. 5—38.

[15] *Киселков, В.* Проуки и очерти по старобългарска литература. С., 1956, с. 52—54, 60—62; *Георгиев, Е.* Разцвет на българската литература. С., 1962, с. 16—28, 312—324, 340—346; *Сѣщия.* Литература на изострени борби в средновековна България. С., 1966; *Сѣщия.* Литературата на Втората българска държава. С., 1977; *Дуйчев, Ив.* Едно легендарно сведение за Аспарух. — В: Сб. Българско средновековие. С., 1972, с. 122—133; *Сѣщия.* „Именник на първобългарските ханове" и българската държавна традиция. — Векове, 1973, 3, с. 5—11; *Гюзелев, В.* Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г. — И Пр., 1968, 6, с. 40—48; *Сѣщия.* Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717—718 г. — И Пр., 1973, 3, с. 45—46; *Сѣщия.* Chronikon Mesembriae (Бележки върху историята на Българското черноморие в периода 1366—1448 г.). — ГСУ — ИФ, XVI, 3, 1975, с. 149—150; *Сѣщия.* Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII—XIV в. С., 1985, с. 213—227; *Божилов, Ив.* Битолският надпис на цар Иван Владислав и някои въпроси от средновековната българска история. — И Пр., 1971, 1, с. 84—100; Idem L'inscription du Jupan Dimitra de l'année 943. — E H, VII, 1973, p. 11—28; *Каймакамова, М.* Две старобългарски летописни съчинения от XI в. — И Пр., 1976, 5, с. 81—91; Idem. Les inscriptions protobulgares du VIIIe et IXe siècle et les annales bulgares, E H, 1980, 10, p. 115—126; *Сѣщата.* Старобългарското историко-летописно творчество от средата на IX до началото на XI в. — ГСУ — ИФ, Т. 79, 1982.

[16] Стара българска литература. Т. III. — Исторически съчинения. Съставителство и редакция *Ив. Божилов.* С., 1983; Българската литература и книжнина през XIII в. Под ред. на Ив. Божилов и Ст. Кожухаров. С., 1987; *Петканова, Д.* Старобългарска литература. Ч. I, С., 1986, Ч. II, С., 1987.

[17] *Милтенова, А., Каймакамова, М.* Неизвестно старобългарско летописно съчинение . . ., с. 70—73; *Тъпкова-Заимова, В. Милтенова, А.* Есхатологичната литература и пророчествата във Византия и у южните славяни. С., 1987 (под печат).

[18] *Михайлов, Е.* Българо-руските културни взаимоотношения от края на X до 30-те години на XIII в. в руската и българската историография. — ГСУФИФ, Т. 70, 1967, 3, с. 227—228; *Рыбаков, Б.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963, с. 163, 165, 172, 176, 231—235; *Кизьмин, А. Г.* Русские летописи как источник по истории древней Руси. Рязань, 1969, с. 90—94, 100—103; *Сѣщия.* Начальные этапы древнерусского летописания. М., 1977, с. 277—290; *Зыков, Э. Г.* Памятники болгарской оригинальной литературы старшей меры (конца IX — X в.) на Руси. Автореферат. Петрозаводск, 1970, с. 5—23; *Сѣщия.* Известия о Болгарии в „Повести временных лет" и их источник. — ТОДРЛ, XXIV, 1969, с. 48—53; *Лихачев, Д. С.* Развитие русской литературы X—XVII в. Л., 1973, с. 22—37; *Каймакамова, М.* Старобългарската летописна традиция в „Повесть временных лет". — В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев. С., 1980, с. 212—225.

[19] *Ангелов, Д.* Общество и обществена мисъл в средновековна България (IX—XIV в.). С., 1979; *Сѣщия.* Българинът през Средновековието (Светоглед, идеология, душевност). Варна, 1985; *Гюзелев, В.* Училища, скриптории, библиотеки и знания в България.

[20] *Рубинштейн, Н. Л.* Русская историография. М., 1941, с. 7—9.

[21] *Хегел, Г.* История на философията. Т. III. С., 1982, с. 178—179; *Маркс, Енгелс.* Съчинения. С., 1957, с. 576—577.

[22] *Рубинштейн, Н. Л.* Цит. соч., с. 10—11.

[23] *Аристотель.* Поэтика. Сочинения. М., 1984, Т. 4, с. 655.

[24] *Хегел, Г.* История на философията. Т. I. С., 1982, с. 117.

[25] *Рубинштейн, Н. Л.* Цит. соч., с. 13—14.

[26] *Антипов, Г. А.* Историческое прошлое и пути его познания. М., 1987, с. 144—149.

[27] *Рубинштейн, Н. Л.* Цит. соч., с. 17; *Вайнштейн, О. Л.*, Западноевропейская историография. М-Л., 1964, с. 6.

[28] *Лихачев, Д. С.* Избранные работы. Ленинград, 1987, Т. I. Развитие русской литературы X—XVII веки, с. 73—76.

[29] *Пак там*, с. 78—79.

[30] Dujčev, Iv. Übersicht über die bulgarische . . ., S. 50—53; *Тодоров, Г.* Зараждане и начално развитие на българската историография . . ., с. 82—83; *Същия.* Българската историография . . ., с. 82.

[31] *Божилов, Ив.* Българската средновековна историопис . . ., с. 13—21.

[32] Периодизация всемирной истории. Казань, 1984 (Учебное пособие). Науч. редактор проф. *Шофман, А. С.* с. 101—118.

[33] *Маркс, Енгелс.* Съчинения. Т. I, с. 588.

[34] Периодизация всемирной истории . . ., с. 104—105.

[35] *Станчев, Кр.* Стилистика и жанрове на старобългарската литература. С., 1985, с. 56—97.

[36] *Лихачев, Д. С.* Избранные труды . . ., с. 79.

[37] *Божилов, Ив.* Българската средновековна историопис . . ., с. 23—34; *Гюзелев, В.* Училища, скриптории, библиотеки и знания в България . . ., с. 214.

[38] *Станчев, Кр.* Цит. съч., с. 90—97.

[39] Schreiner, P. Die byzantinischen Kleinchroniken, T. I—III, Wien, 1975—1979.

[40] *Гюзелев, В.* Цит. съч., с. 218.

[41] Kajmakamova, M. Les inscriptions protobulgares . . ., p. 125—126; *Гюзелев, В.* Цит. съч., с. 222.

[42] *Каймакамова, М.* Две старобългарски летописни съчинения . . ., с. 83—86; *Милтенова, А.* и *Каймакамова, М.* Едно неизвестно летописно съчинение . . ., с. 52—58, 67—73; *Тъпкова-Заимова, В.* и *Милтенова, А.* Есхатологичната литература и пророчествата . . . (под печат).

[43] *Милтенова, А., Каймакамова, М.* Едно неизвестно летописно съчинение . . ., с. 70—73.

[44] Krumbacher, K. Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527 — 1453) M., 1897, p. 33; Hunger, H. Die hochsprächliche profane Literatur der Byzantiner. T. I, München, 1978, S. 243—254; 257—278.

Глава втора

ИСТОРИОГРАФИЯТА КАТО ЯВЛЕНИЕ ОТ БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА ИСТОРИЯ

Класификацията на историческите съчинения и очертаването на основните жанрове в българската средновековна историография разкриват нейния хетерогенен състав. По своите форми, съдържание и обем тя стои някак си уединено от другите два историографски модела, създадени в кръга на византийско-славянската културно-религиозна общност до XV в. — византийския и руския, в които основно място заемат историите, хронографиите и летописните сводове. Едновременно с това тя отбелязва определено сходство с летописните образци, които възникват и се утвърждават в Сърбия, Влахия и Молдова през XV — XVI в., в които преобладават кратките летописни форми.

Разкриването на специфичния характер на българската историопис би било непълно, ако се изчерпи с уточняването на онези постоянни признаци в съдържанието и формите, които я отличават от историографията на останалите страни от византийско-славянския културен кръг, и което бе сторено в предходната глава. Това нейно национално своеобразие има и други по-дълбоки измерения. Неговата същност може да бъде схваната чрез разкриването на особеностите, които съпровождат процеса на възникването и изграждането на историографията, т. е. чрез проследяване условията и факторите, които имат значение за оформянето на нейния цялостен облик. Разкриването на спецификата на българската историческа книжнина изисква да се определят нейните функции в държавния живот и в духовното израстване на българския народ, изисква да се уточни характерът на нейните взаимоотношения със самата действителност и обществената позиция, която тя е имала в живота на средновековното българско общество, да проследи ръкописната традиция на българската историческа книжнина, условията на работа на нейните създатели, да се уточни нейното място в йерархията на жанровата система на старобългарската литература.

Опитът да се потърси отговор на тези нелеки въпроси наложи написването на настоящата глава. Тя има характера на въведение в същността на централния проблем в книгата, свързан с характеристиката на българската средновековна историография като система от достоверни знания за факти и събития

от историческото минало, който е поставен за разрешение в следващата глава от монографията.

I. ОСНОВИ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИКО-ЛЕТОПИСНО ТВОРЧЕСТВО. СЛЕДИ ОТ ИСТОРИЧЕСКИЯ ЕПОС НА СЛАВЯНИ И ПРАБЪЛГАРИ

Зараждането на старобългарската историописе извършва с възникването на българската държава в края на VII в. Дотогава историческите знания прабългари и славяни, както и редица други народи са черпили от създавания от тях исторически епос. Разглеждането на историко-епичното творчество на двата етноса дава възможност да се види основата, върху която се изгражда българското летописание, да се очертаят главните насоки на приемственост между неговите паметници и историческите песни, предания и легенди на славяни и прабългари.

Цялостното проследяване развоя на историческия епос у тези два народа се затруднява преди всичко от липсата на съхранени епични произведения дори от периода VI — VII в. Най-старите запазени български песни с историко-героично съдържание се отнасят към XIII — XIV в.[1]. Именно тази изключителна оскъдност на преки доказателства основателно е предизвикала разногласия по въпроса за съществуването на ранен исторически епос у българите[2].

Съществуването на някои исторически сведения в домашните и чуждите извори позволи на специалистите основателно да допуснат, че българският народ е имал историко-епично творчество още в първите векове на своята държава, което е носило в себе си следи от историческия епос на славяни и прабългари. Но борбите на неговите царе срещу османските завоеватели са поставили в сянка всички народностни подвизи на българските владетели във войните им през средните векове[3].

Един от основните пътища за проучване на устното историческо творчество на двата етноса представляват някои известия за тях у византийските автори, които по всяка вероятност са имали епико-историчнa основа. Тук ние ще се опитаме да разгледаме по-подробно тези епични елементи у византийските източници, като ги поставим в тяхната непосредствена връзка със самото историческо развитие на двата народа. Това ще даде възможност да се вникне по-добре в сюжетите и идейното съдържание на епичните творби.

По аналогия със сюжетите, разпространени сред епоса на останалите сродни народи, може да се предположи, че потребността да се търси подкрепа чрез миналото в настоящия живот поражда и първите епични творби с исторически характер сред прабългарите. Вероятно в тях чрез посочването на генеалогията на управляващите родове и на самите родови названия се е проследявала и историята на отделното прабългарско племе.

В подкрепа на това предположение може да бъде посочено известието на Агатий Миринейски за родово-племенните названия у прабългарите[4]. В него се изтъква, че наред с общите наименования за тях, като „скити" и „хуни", поотделно тези племена се наричат едни „котругури", други „утугури", трети „ултизури" и други „според техния прадядов обичай". По-нататък Агатий Миринейски съобщава за разселването на прабългарския етнос в европейските територии, позовавайки се на „общоизвестното предание" за кошутата, която им посочила пътя[5]. Легендарно-епичната основа на това последно сведение у византийския историк е очевидна.

Косвена следа от героичния епос на прабългарите се открива и в известието на Прокопий Кесарийски, което се отнася до произхода на кутригури и утигури, до техните първоначални местоживелища и преминаването им в територията на Северното Причерноморие[6]. Историко-епичните елементи в това известие намират израз в: 1) разказа за раждането на двама сина у царя на „кимерийците"[7], наречени Утигур и Кутригур, които след смъртта на своя баща разделили властта помежду си и дали имената си на своите подвластни; 2) разказа за сърната, увлякла след себе си ловуващите младежи, които преминали отвъд езерото Меотида.

Посочените легендарни мотиви в известията на Прокопий Кесарийски и Агатий Миринейски позволяват да се предположи, че у прабългарите са били създавани исторически предания за техния произход и разселване, в които първоначално господствуващо влияние са имали героите от прабългарската митология и почитаните сред тях животински тотеми. За времето си тези творби от героичния епос са били един непосредствен израз на историческото съзнание у прабългарите, съхранило спомена за най-ранната им история, олицетворена чрез техните предводители.

Следи от историческия епос на прабългарите се съдържат и в първия официален летописен паметник на ранносредновековна България — „Именник на българските ханове". Неговата първа част има ясно изразен легендарен характер. В стегнат, лапидарен стил е отразена политическата взаимност между хуни и прабългари, а също така и самостоятелната политическа история на прабългарите до основаването на българската държава. Присъствието на митологичния елемент в тази първа част показва генезиса във формите на изразяване на историческото минало у прабългарите и тяхната еволюция. Подобно на епоса на други народи и прабългарският възниква върху основата на митологията, но той също не представлява нейно по-нататъшно развитие. Използувана е само хиперболизацията на художествения елемент за засилването на политическото могъщество на българските владетели. Първата част от съдържанието на „Именника" показва, че в началото от съществуването на бъл-

гарската държава, когато тя все още е далече от прякото културно въздействие на Византия, прабългарите са запазили епичните форми на пресъздаване на своята ранна история. Народностното единство на прабългарите и тяхната история са се представяли от самите ханове. Именно те са се явявали олицетворенне на народа. Фокусирането на вниманието около владетелската личност показва зараждането на официалната тенденция в устния исторически епос на прабългарите, отразяваща интересите на господствуващата класа.

Използуването на историческия епос на прабългарите при съставянето на най-ранния йсторико-летописен паметник на България в един нов, преосмислен вид доказва голямата жизненост на техните легенди, предания и исторически песни, създадени в преддържавния им период. Заедно с това разглеждането на легендарната част от „Именника" се явява едно важно свидетелство за насоките на приемственост между прабългарския историчесни епос и ранносредновековната българска историопис. Свързващото звено между тях се явява увековечаването на владетелската личност и олицетворението на народа чрез нея.

Едни съществен въпрос, който може да бъде поставен за разглеждане в настоящата работа, е този за формите на прабългарскня исторически епос. Те могат да се установяват по косвен път. Сведенията у посочените византийски автори показват, че първоначално преданията са заемали основно място в героичния епос на прабългарите. В периода на военната демокрация доминираща роля са имали историческите песни, в които са се възпявали делата на прабългарските ханове[8]. Те представляват една по-висша форма на историко-епичното творчество.

Анализът върху епичните елементи в сведенията на византийските автори за прабългарите, както и данните в „Именника" показват част от основните черти на техния исторически епос. Засилената социално-имуществена диференциация през VI — VII в. и нарастването на ролята на родово-племенната аристократия насочва развитието на епоса към пресъздаване на героизма на отделните владетели или представнтели на управляващата върхушка.

Разглеждането на съдържанието и формите на историческия епос у българските славяни през VI — VII в. е свързано с още по-големи трудности. У византийските историци съществуват няколко сведения, които в известна степен биха помогнали за изясняването на някои страни от въпроса[9].

При разглеждането на славяно-византийските отношения от първата половина на VI в. Прокопий Кесарийски дава сведения за почитането на различни божества и природни сили от славяните в периода на военната демокрацня[10]. Тези данни, макар и отнасящи се пряко до религиозния живот, дават основание да се предположи, че както у редица други народи, така

и у славяните първоначално героите в историческите предания са били митически същества: слънце, змейове, реки, нимфи. Постепенно при засилването на етногеничния процес сред тях легендарните герои започват да се изместват от князете, представители на управляващите родове. Сега историзмът се е проявявал в проследяването на генеалогията на отделните родове, в подчертаването на родствената връзка между отделните поколения, във възпяването на родоначалниците и обожествяването на техните личности. В това отношение особено показателен се явява руският героичен епос, който, макар и записан сравнително по-късно, притежава наслоявания от ранния славянски епос[11].

Представата за съдържанието на устния исторически епос у славини и анти се обогатява и от сведенията на Менандър[12] за аваро-славянските отношения. Тук трябва да бъде посочен отговорът, който дава вождът на дакийските славини Даврентий на аварските пратеници във връзка с тяхното искане за подчинение: „Кой е впрочем този човек между човеците и под слънчевите лъчи, който ще преодолее нашата сила? Защото ние сме свикнали да владеем чужда земя, а не други нашата. И ние сме сигурни в това, докато има войни и мечове." Едва ли това сведение Менандър е получил по личен път. По всяка вероятност византийският историк успоредно с използването на тогавашните сведения в своя труд е вплел и някои славянски легендарни мотиви. Това свидетелство у Менандър е друг пример за съществуването на устни исторически творби, в които е била възпявана епичната борба на славяните срещу Византия и другите варварски племена при защитата на техните територии на север от р. Дунав и при отсядането им в земите на Балканския полуостров.

С още по-голяма легендарност се отличават сведенията на византийския автор Теофилакт Симоката за залавянето на славяни с гъдулки от щитоносците на император Маврикий[13]. Внимателното разглеждане на това известие показва, че разказът на славяните за техния народ има епичен характер. Като се има предвид споменаването на аварския хаган в техния разказ, може да се предположи, че в него също е бил отразен момент от епичната борба на славяните за защита на своята родна земя от аварите. Особено забележителна е в разказа идеализацията на славянското миролюбие.

Легендарните елементи за славяните във византийските източници дават възможност да се проследи, макар и отчасти, развитието на техния исторически епос. Те са косвено свидетелство за замяната на митичните сюжети, които за определен период от политическия живот на славяните са били доминиращи, с исторически творби с военна тематика, в които са се възпявали подвизите на славянските вождове в борбата им за защита на родната земя от многочислените врагове.

Съществуването на героичен епос у славяните се потвърж-

дава и от наблюденията върху епоса на адигейци и кабардинци, в които са запазени също следи от развитата някога славянска епическа традиция[14]. Изследването на адигейския епос, който в много отношения е имал за основа славянския, по безспорен начин свидетелствува за наличието на епически легенди и песни у славяните, отразили борбата им срещу готи, византийци и авари в периода на военната демокрация. В адигейския епос се възпяват герои, чиито имена съвпадат с имената на споменатите у латинските и византийските автори славянски вождове. Такива са: Меремихо — син на Идера; Мезамир — син на Идаризий; Лавристан-Добрита — син на Даврентий, Боксан-Бож и др.[15].

Следите от историческия епос на славяните в епоса на адигейците и кабардинците показват също, че митичните герои в народното творчество постепенно са отстъпили място на реални исторически лица. Тази промяна настъпва вероятно, когато военните подвизи започват да заемат основно място в народното мислене, т. е. в периода на военната демокрация.

При разглеждането на историческия епос сред славяните важно място заема и въпросът за неговите форми на разпространение. Без съмнение историческият разказ на народните творци се е разпространявал във вид на легенди, сказания и песни. Но трябва да се отбележи, че в периода на военната демокрация, главно в края на VI — VII в., най-разпространената форма на устната епическа традиция се явяват създадените сред славяните песни с историческо съдържание. Те стават израз на една по-висока степен на осъзнаване на техния политически живот[16].

Далечен отглас от историческия епос на славяните се долавя в „Български апокрифен летопис" (XI в.). Според неговите сведения първият владетел на българската държава се явява „цар Слав", който управлявал 170 г.[17]. Очевидно, че в славянската историческа памет името на този цар е епоним на славянския етнос, а неговата легендарна личност — израз на ролята и мястото на славяните в създаването на Аспарухова България.

Разглеждането на следите от историческия епос на славяни и прабългари, запазени в известията на някои византийски историци и български исторически съчинения, както и в епоса на по-късни народи, показва, че в сюжетното и идейното съдържание на техните епични творби са съществували сходни елементи. Тяхното политическо обособяване, възникването на военноплеменните съюзи сред тях и нарастването на ролята на родово-племенната аристокрация насочват развитието на епичните сюжети към възпяването на героизма на нейните представители и главно на самите владетели. Тази особеност става основата, върху която в пределите на българската държава се създава първоначалният тласък в развитието на нейното историко-летописно творчество. Навлизането на този основен мотив

в съдържанието на първите официални български летописни паметници определя неговото историко-литературно значение в историята на българското летописание.

2. ИСТОРИЧЕСКИ УСЛОВИЯ И ФАКТОРИ ЗА РАЗВИТИЕТО НА ИСТОРИОГРАФИЯТА В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Българското историко-летописно творчество не възниква стихийно и случайно. Неговите форми и идейно съдържание се развиват постепенно и се изменят под влиянието на идеите и тенденциите на съответната епоха, които предизвикват тяхната поява. За да се разбере историческата обусловеност на старобългарската историопис, е необходимо да се очертаят онези съществени условия и фактори, които оправдават нейното жанрово своеобразие и достигнато ниво.

Началното развитие на средновековната българска историография се осъществява през периода от края на VII до средата на IX в. По време то съвпада с процеса на териториалното обособяване на България с началния етап от изграждането ѝ като раннофеодална държава. В нейното развитие през този период се набелязват някои характерни особености, които определят основните тенденции в българската политическа идеология и функциите на историческите знания. Една от главните задачи на българските ханове е постепенното присъединяване и подчиняване на славяните от българската група, обитаващи централната и източна част на Балканския полуостров, а също така и тези, разположени по Средния Дунав. Тази обединителна политика на българските владетели протича в постоянна борба с Византия. В резултат на тяхната успешна външнополитическа дейност в средата на IX в. България се разпростира върху една сравнително обширна територия и се превръща редом с Византия в основен политически фактор в Европейския югоизток. Тя обхваща Черноморската област на юг от Балкана, Северна Тракия, Родопската област, Македония, Трансилвания и земите до Драва, Сава и Тиса[18].

В структурно отношение България до IX в. се изгражда като конфедерация на отделни славянски и прабългарски племена, които притежават автономност във вътрешната си уредба, но са поставени под върховенството на прабългарския хан. През първата половина на IX в., когато обединителната политика се извършва с най-голяма активност, започва и последователната централизация на държавата, постепенното премахване на племенната обособеност и налагането на военноадминистративното делене в нея[19].

Изворовият материал показва, че през този период върховното управление на държавата се поема от прабългарската ро-

дова знат, която поставя началото и на първата българска ханска династия — рода Дуло. Нейни представители са Аспарух и Тервел. През VIII — средата на IX в. из средата на прабългарската аристокрация се излъчват и другите владетели — Телериг, Кардам, Крум, Омуртаг, Маламир, Пресиан. Всички те, както е известно, изиграват основна роля за утвърждаването на българската държава като независима политическа сила, прилагайки различни средства в своята държавна дейност. Управляващата прабългарска върхушка в своята политика се опира на солидна военнодружинна организация, която първоначално се състои предимно от прабългари, но постепенно към края на VIII — средата на IX в. започва да се славянизира[20]. Ханът с неговата дружина се явяват онази реална сила, върху която се крепи държавната власт и която в много отношения се превръща в олицетворение на самата държава. Тази значителна социална активност на прабългарите в управлението и във военното дело на държавата е засвидетелствувана както в „Именника", така и в първобългарските каменни надписи на гръцки език, създадени през VIII — средата на IX в. Те се изсичат най-често по заповед на хана или пък от името на военно-послужебната аристокрация — кавхани, ичиргу-боили и др.[21].

Българската култура през отбелязания период се характеризира също със свои специфични особености. Естествено е да се очаква нейното развитие да тръгне по посока на усвояването на културните традиции на Източната Римска империя, след като българската държава възниква върху нейна територия. Такъв процес се осъществява сред западните варварски държави. Образувани върху развалините на Западната Римска империя, те бързо и безболезнено започват да възприемат гръкоримската антична традиция[22]. Известно е, че в своето развитие през споменатия период България има определено сходство с тях. Но за разлика от варварските кралства тя остава индиферентна към културните традиции на Източната Римска империя.

Причините за тази особеност в българското културно развитие се посочват много точно от П. Мутафчиев. Според него те трябва да се потърсят в двата противоположни мирогледа, които носят в себе си българската и византийската култура. За първата това е езическият, а за втората християнският. Поради това от страна на българското общество Византия е възприемана като носителка на враждебна култура. Острата нужда от укрепването на българската независимост е изисквала строгото съблюдаване и съхранение на езическите традиции в държавния живот. Ето защо през отбелязания период се създават благоприятни условия за разгръщането на всички онези вътрешни сили, които отдалечават старобългарския езически културен модел от Византия[23]. Тази характерна особеност в българската културна политика обуславя по-трудната пропускателна

способност на старобългарския елит спрямо навлизането на византийските културни елементи в създаваната от него култура. „Своеобразният културен антагонизъм", който се установява между двете страни, се отразява съществено върху характера на старобългарския културен езически модел, в който приоритетно място се пада на азиатските примеси (сасанидско-персийски културни традиции в архитектурата и скулптурата, източноазиатски животински цикъл в летоброенето, тюркската каменна историопис).

Посочените диаметрално противоположни позицнн на двата варварски свята към гръко-римската традиция и ранновизантийското културно наследство рефлектнрат с пълна сила върху стила и нивото на развиващите се сред тях култури и слагат своя отпечатък върху избора на отправните начала в развитието на историческото знанне като съществен елемент в тяхната структура.

Западните варварски крале много бързо разбират значението на историята като оръдие на политическата пропаганда. Главната идея в създадените през VI — VIII в. исторически съчинения е пълното примнрение между рнмляните и техните варварски завоеватели. Освен това създателите им, макар и варвари по произход, успяват да усвоят латинската литературна традиция и да я въведат в своите исторически творби. Те обикновено се излъчват из средата на управляващата върхушка, знаят латинскн нли гръцки език, изпълняват важни държавни длъжности в своите кралства[24]. Липсата на културен антагоннзъм между западния варварски свят н римското робовладелско общество улесняват безпрепятственото осъществяване на симбиозата между гръко-римската нсториография н историческия епос на варварските народи, настаннли се върху територията на Италия, Галия и Испанння[25]. Именно тя довежда до възникването на феодално-църковната западноевропейска историография през средновековието. Тази културна симбноза се осъществява благодарение на рнмокатолическата църква, която изиграва ролята на свързващо звено между двата свята[26].

Българските ханове подобно на западнпте варварски крале също ясно схващат голямото значение на исторнята като пропагандно средство в своята политика, насочена към утвърждаването на България като суверенна държава. В резултат на това се явяват „Именник на българските ханове" и летописните надписи на гръцки език. Но враждебността между България и Византия поражда не идеята за примирението между двете силн, а за тяхното противопоставяне. Тя намира израз в разкриването на старинността на българската държавна традиция, която стои вън от политическата орбнта на Източната империя[27]. Така съществуващият „културен антагонизъм" става непреодолима бариера за усвояването на византийската образованост и грамотност от българската знат. За разлика от Западна

Европа, където се наблюдава процес на асимилация на римската аристокрация с варварската върхушка, в пределите на българската държава той липсва не само поради това, че в териториите, които тя заема, местната аристокрация почти изчезва. Като непреодолима пречка за неговото осъществяване се явява и строгото придържане към езическия мироглед. В резултат на това в първоначалния етап от своето развитие българската историография стъпва само върху основите на историческия епос на славяни и прабългари. За нея остава чужда симбиозата с ранновизантийската историография и тя поема пътя на трудното си съзряване, за да изкристализира в една твърде самобитна форма — каменната историопис. Тя се утвърждава като важна сфера в старобългарския езически културен модел. В сегашния си състав тя се представя от около петнадесет летописни надписа на гръцки език. Прнчините за неговата употреба са различни. В края на VII в., когато възниква българската държава, в Балканския североизток той вече се е утвърдил като официален за тази територия. Той е езикът, чрез който разнородните етнически групи, включени в състава на България, контактуват помежду си. Освен това прабългарскнят език е оставал неразбираем за мнозинството в държавата. За да придобие популярност политиката на българските ханове сред техните поданици, е било необходимо тя да се пропагандира на гръцки език. През този период той се използува и като международен език и това също налага неговото въвеждане в дипломатическата практика на Дунавска България[28]. По това време нито прабългарският, нито славянският език се намират на нивото на книжовните, за да могат да задоволяват нуждите на държавния живот. Използувайки гръцкия народен език на византийците, българите създават своята каменна историопис. Нейните поръчители са представителите на българската управляваща върхушка и самият български хан, но не те стават нейни изпълнители. Тя е поверена в ръцете на местния субстрат, който е стоял твърде далече от вкусовете и изискания маниер на византийските историци и хронисти. Поради това в своето първоначално развитие българската историопис се ограничава в създаването на система от знания само за собственото минало и за началната история на българската държава. Тя обаче не достига до написването на анали, хроники и истории, т. е. на историческа книжнина, в която да се отразява и историята на останалите народи. Затова са били необходими време, опит и най-важното писмена култура.

Вторият етап от развитието на историографията в ранно-феодална България се осъществява от средата на IX до началото на XI в. Той протича при една обстановка, коренно различна от предходната. Нейният облик се определя от засилването на процеса на феодализация сред българското общество и от неговата християнизация. Сега върху развоя на историческите

знания започват да действуват нови сили и фактори, които, без да влияят с еднаква сила, слагат своя отпечатък върху идейното съдържание, формите и обема на българската историописс. Сред тях на първо място трябва да се поставят промените, които настъпват в държавно-полнтическия живот след приемането на християнството.

Официалното покръстване на българите през 865 г. и присъединяването на България към „семейството на християнските държави" я обвързва в църковноканоническо отношение с Цариградската патриаршня, а в политическо с Византия. През 870 г. по силата на решенията, взети на Осмия вселенски събор, в страната се учредява нова държавна институция — Българската автокефална църква[29]. Присъединяването на страната към византийската християнска общност и включването на българския народ към кръга на византийската култура определят новите тенденцин и насоки в развитието на историко-летописното творчество. По своите цели и задачи то отново се свързва с насоките на официалната българска политика, но сега идейното му съдържание се пречупва през призмата на християнския мироглед. Неговото утвърждаване сред българското общество поражда необходимостта от осмислянето на събитията и явленията от историята в духа на християнския провиденциализъм и универсализъм. Тези нови тенденцин в идейното съдържанне на българската историография довеждат до разширяването на нейната тематнка по посока на изучаването на световната история. Старозаветните и новозаветните книги стават основата, върху която започва да се формира трайният интерес на новопокръстеното българско общество към съдбата на останалите земни царства и народи.

Създаването на старобългарската литература и осъществяването на византийската културна дифузия в България са другите два съществени фактора, които довеждат до важни промени във формата и съдържанието на българската историопис. Сега се стига до разгръщането на т. нар. „книжовна тенденция" в нея. С възприемането на богатата и разнообразна писмена култура на християнството българинът прозелнт вече е могъл да получи отговор на всички въпроси, които вълнуват неговия ум — за произхода на света, за неговия свършек, за предназначението на човека на земята, за отвъдния му живот. За разлика от езичеството християнството създава възможност за вътрешно развитие и самоусъвършенствуване на човешката личност. Според неговата идеология човешката съдба се „определя не от количеството на жертвените животни, а от неговите деяния. На преден план се издига моралният, нравственият принцип"[30]. Тези съществени страни от християнската идеология е трябвало да пусиат живителната си струя в съзнанието на тогавашния българин и да доведат до изграждането на една нова

християнска по своята същност концепция за човешката история.

С включването на историографията в жанровата система на старобългарската литература тя претърпява една значителна еволюция в своето развитие, достигайки до вътрешножанрово разнообразие. Именно през края на IX — X в. се оформят основните групи оригинални исторически съчинения: кратки хроники, исторически разкази и историческа публицистика, летописни приписки и надписи.

Разпространението на образованието и грамотността сред българското общество е другият съществен фактор, който има определено значение за темповете и спецификата в развитието на българската историография през отбелязания етап. За разлика от предходния сега съставянето на историческите произведения е поверено в ръцете на едни елитен кръг от книжовни дейци начело с цар Симеон, Климент Охридски, презвитер Наум, Презвитер Григорий, епископ Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, Тудор Доксов и др. Усвоената от тях византийска образованост и културна традиция създава благоприятни възможности за издигане нивото на старобългарската историопис. Блестящ израз на тази съществена промяна представлява навлизането на произведения от византийската хронография в нейния състав. То идва като резултат от засиления интерес на образованата част от българския управляващ елит към световната история и към останалите светски науки. Той може да бъде оценен като едно от основните постижения в интелектуалното съзряване на българското общество. Задоволяването на неговите духовни потребности очевидно налага българската историопис да се обърне с лице към византийската хронография. През посочения период на старобългарски език се превеждат хрониките на Йоан Малала, на Георги Монах и Георги Синкел. Появяват се и компилативни български съчинения („Историкии", „Кратък летописец"), които се съставят на основата на византийски прототипи. Нужно е да се отбележи, че споменатите византийски творби и особено първите две от тях са се ползували с популярност и авторитет както сред духовенството и по-широките слоеве на византийското общество, така и сред неговите висши кръгове. Хрониката на Йоан Малала е била проводник на античната културна традиция на Византия, а съчинението на Георги Монах става класически модел на универсална хроника, пропита от идеите на християнския универсализъм и провиденциализъм[31]. Появата им в старобългарската историография е много показателен факт за това, че създаването на същинската историческа книжнина стои в тясна зависимост от нивото на образованост, която притежават историописците, от достъпа до други извори, от условията на работа, от техния социален поръчител и покровител.

Предпочитанията на старобългарския читател към визан-

тийските хроники, а не към византийските истории някои автори се опитват да обяснят с факта, че последните били по-трудни за превод поради високия стил и език, на които били написани, и че съдържанието им е отразявало само събития, свързани с византийската история. Поради това именно те не са представлявали интерес за славянския и в частност за българския читател. Тези аргументи, както правилно се изтъква от някои византинисти, трудно биха могли да се възприемат като убедителни. Преведената византийска църковнобогослужебна литература показва, че старобългарските преводачи са могли да се справят добре дори с най-неразбираемия и сложен гръцки език. Освен това славяиските, респективно българските историописци, винаги се възползуват от сведенията за византийската история, които се съдържат в хрониките. А това показва, че те съвсем не са били индиферентни към нея[32].

Причините за направения избор трябва да се търсят в посилната религиозна интерпретация на събитията, която се дава в хрониките. Техните фуикции като проява на византийската културна дифузия сред славянския православен свят са схванати и обяснени точно от Д. Оболенски. Според него в хрониките намира значително по-ярък израз „вярата, че човешките дела са управляваии от свръхестествени сили, които се проявяват в разлнчни природии бедствия и природни явления, като земетръси, падане на комети и др., че съдбата на индивидите и нациите е залогът в никога несвършващата борба между бога и дявола и че разгадаването на божествения план в историята се прндвижва напред чрез преминаването на нациите към християнската вяра. Тезн идеи, конто са изразени с много поголяма сила и жизненост в хрониките, отколкото в историите можели да бъдат практически използуваии както от византийските мисионери, така и от оиези наскоро покръстени славяни, които се стремели да разберат значимостта на това, което се е случнло с тях и с техните страни. Тази концепция за историята притежавала допълнителното предимство, че е незавършена. Небесното царство и неговото земно съответствие — християнската общност, били способни винаги на разширение и разказът, оставен незавършен във византийските хроники, можел да бъде поет и продължен нататък от славяните“[33].

Тук ние бихме искали да посочим още една съществена според нас причина, която обуславя появата на преводните византийски хроники в състава на старобългарската историопис през разглеждания период. Приобщаването на българската държава към „семейството на християнските държави“, изисква съответно българската история също да бъде включена в системата на световната история.

Следователно утвърждаването на християнската идеология сред старобългарското общество оправдава интереса към византийските хроники и тяхното навлизане в жанровата система на

старобългарската историография. Разпространението им трябва да се оценява не само като едно ново явление в нейното възходящо развитие, но и като една от нейните характерни особености. Чрез хрониките в старобългарската историопис започват да проблясват чертите на феодално-църковната историография, характерна за Византия и за Западна Европа.

Дали е била съставена хронографска българска творба, подобна на византийските образци, е трудно да се отговори с положителност. Ние вече посочихме, че общият подем в духовната култура на българската държава от края на IX — X в., както и сравнително дългият мирен период в българо-византийските отношения оказват своето благотворно влияние върху разширяването обема на историческата книжнина. Ако погледнем проблема в този общ аспект и си припомним, че енциклопедичните сборници заемат важно място в старобългарската литература, то може да се допусне, че такава универсална хроника би могла да се създаде в България. За появата ѝ, както вече посочихме, са съществували всички необходими условия — високообразовани книжовници, достъп до сравнително широк кръг от източници и т. н. Творбите на Черноризец Храбър „За буквите", „Историкии" на Константин Преславски и „Кратък летописец" са една блестяща илюстрация в това отношение[34]. Но засега това са само разсъждения, които по-скоро целят да предизвикат размисъл около поставения въпрос, отколкото да дадат неговия отговор. Само откриването на някой нов ръкопис би могъл да спомогне за окончателното му разрешаване.

Разглеждането на ролята и мястото на преводните византийски хроники показва, че в своето начално развитие историческата книжнина от „Златния век" на старобългарската литература действително изхожда от своите византийски образци, но след това под въздействието на потребностите на българската действителност тя се изменя и приема в крайна сметка онези характерни форми и особености, които определят нейната специфика по отношение на византийската и западноевропейската историопис от разглеждания период.

Тя намира израз в разширяването на нейните летописни форми. Българското летописание сега започва да претърпява значителна еволюция — с появата на по-обширни творби. То се превръща във важна съставна част от историческата литература. Какви са били неговите тенденции и насоки на развитие става ясно от летописните елементи, които се съдържат в агиографските съчинения от края на IX — X в. и в житийното творчество на Теофилакт Охридски.

Изследванията върху тях позволяват да се открояят следните два слоя в българското летописание[35]. От една страна, това са сказания за първите български християни — Енравота, княз Борис и др., за прославата на християнизаторската дейност на владетелите Борис и Симеон. Трябва да се посочи, че тези

сказания най-вероятно са имали църковен характер и в тях се прокарва идеята, че българската история започва с проникването на християнството в България, че то стои по-високо от езичеството. Затова според християнските летописци княз Борис-Михаил с помощта на „кръстния знак победи коравото и непокорливо българско племе, просвети с благоразумна светлина неговото сърце, помрачено от зломишленото дяволско дело . . ."[36]. От друга страна, това са били разкази за произхода на българския народ и началната история на българската държава, за първите български владетели — езичници. В този втори летописен слой се открояват известни следи от устното историческо творчество на българите.

За развитието на летописния жанр през този етап съдействуват и практическите нужди на българския държавен живот. Укрепването на българската народност, утвърждаването на политическата и църковната самостоятелност на страната и на българската политическа идеология имат нужда от историческия опит на предходните поколения. Развитието на дипломацията също е налагало съставянето на български летописни творби. Историческите аргументи се утвърждават като едни от нейните постоянни средства при определяне външнополитическата ориентация на страната[37].

Пряко указание за съществуването на по-обширни летописни трудове по времето на българските царе Петър и Самуил намираме в писмото на цар Калоян до папа Инокентий III от 1202 г.: „На първо място ние, като любим син на нашата майка Римската църква, искаме царска корона и достойнство, според както са ги имали нашите стари царе. Единият бе Петър, другият бе Самуил и другите, които са ги предхождали по царуване, както намираме записано в нашите книги"[38]. Доверявайки се на това сведение, у специалиста и у читателя с еднаква сила се изправя въпросът за причините, поради които нито една от тези книги, съхранявани в царската и патриаршеската библиотека на Велики Преслав, а по-сетне и в Търново, не оцеляват.

Частичен отговор може да се даде с обяснението, че поради своята ярка политическа насоченост и разкриването на ролята и мястото на България в историята на византийско-славянската общност този вид литература първа попада под унищожителните удари на византийския меч и огън, които връхлитат с пълна сила върху столицата Велики Преслав през 971 г. Последвалият период на византийско владичество (1018 — 1186) е втората ударна вълна, която помита остатъците от нея. През края на XIV — началото на XIX в. идва третата, която е най-мощна. В началото турските разорения върху българските книжовни и манастирски средища са унищожителният фактор, а по-късно планомерните действия на „денационализаторите, обхванати от елиномanska страст"[39]. Посочените причини обаче разкриват външните фактори, които довеждат до унищожението изобщо на бъл-

гарската ръкописна книга. Но те не могат да разрешат напълно поставения проблем, защото същата разорителна съдба е съпътствувала и църковнобогослужебната литература. Въпреки това до нас тя достига в един значително по-голям обем[40]. Втората група причини трябва да се потърсят следователно в характера на самата старобългарска духовна култура и мястото, което е било отредено в нея на историографията.

Християнизацията на българското общество утвърждава църквата като основен двигател и фактор в неговото духовно развитие. Тя е силата, която определя същността, характера и тенденциите в развитието на нейните отделни сфери: образование, грамотност, литература, книжовни средища, знания за света, човека и историята. Нуждата от утвърждаването на християнския култ и морал сред народа определя и водещото място на църковнобогослужебната литература, изтласква я на първо място в йерархията на жанровата система на старобългарската литература за сметка на светските жанрове в нея — историография, научно-художествена, философско-богословска книжнина и др.[41]. С развитието на последните цар Симеон и неговите приемници до голяма степен целят да доближат старобългарската книжнина до модела на византийската литература. Историческата книжнина в онзи висок стил, до който тя достига през Симеоновата епоха заедно с научно-художествената проза, се създава, за да изпълнява своите идеологически функции и да задоволява част от интелектуалните интереси на царската фамилия, дворцовата знат и образованото болярство. Народните низини градят своите исторически представи за света главно чрез библейските сказания за произхода на света, за неговия край с идването на Антихриста и т. н. Те намират място в широко разпространяваната през X в. у нас византийска апокрифна литература.

В условията на централизираната държавна система, когато целият политически и културен живот се дирижират от царската власт, историографията има да изпълнява строго регламентирани функции, които естествено стесняват социалната дифузия на нейните произведения. А това от своя страна довежда до ограничаването на ръкописната ѝ традиция и тя става по-беззащитна пред изпитанията на времето.

Тук бихме искали да насочим вниманието си и към още една причина, която играе определена роля за темповете и спецификата, до която достига българската историописс през края на IX — началото на XI в. Тя е свързана с характера на българското образование и нивото, до което то се издига през отбелязаната епоха. Макар че този съществен проблем все още не е добре проучен, ако се съди по изворите (главно агиографската литература), образованието се осъществява в прицърковни и манастирски училища, които почти са съответствували на византийските народни училища. Тяхната основна цел е даването на

начално образование и подготовката на духовници[42]. На този етап от развитието на образованието в България не се достига до организирането на висша форма на обучение, която е била нужна за разгръщането на историографията в онзи класически вид, който е характерен за Византия и страните от Западна Европа. В тях писането на хроники и истории става професионално занимание на част от аристокрацията — столична и провинциална. Обладаваща висок интелектуален заряд, солидно образование (юридическо, философско, теологическо) и високо обществено положение, тя издига историографията до равнището на т. нар. „висока литература" (hochsprachliche Literatur)[43]. За разлика от Византия и Запада в България, в условията на разцвета на старобългарската литература само се превеждат византийски хроники или се пишат компилативни съчинения, без да се стига до създаването на оригинални хроники за световната история. Обликът на тогавашното историко-летописно творчество се определя от историческите разкази, приписки, надписи, сказания и др.

От казаното дотук е видно, че през своя втори етап (от средата на IX — до началото на XI в.) българската историография претърпява една значителна еволюция в своите форми и съдържание. Първоначално тя се извършва в условията на общ културен подем в страната. От съществено значение е и възприемането на отделни сфери от византийската духовна култура и особено навлизането на произведения от византийската хронография в нейния състав. Покровителството на историческата книжнина от страна на владетелската личност също се явява важно условие за превръщането на историческите знания в една от основополагащите сфери на представителната българска духовна култура.

Третият етап от развитието на историко-летописното творчество протича в условията на византийското владичество в българските земи (1018 — 1186). Загубването на политическата и църковната независимост на България довежда съответно и до нарушаването на нейната териториална цялост. Тя е разделена на няколко теми — катепанати, които са включени във военно-административната система на империята. Превръщането на българската държава в провинция на Византия има трайни последици за по-нататъшната историческа съдба на българското общество. Сега се създават благоприятни условия за активизирането на процеса на неговата византинизация. Разрушаването на българските държавно-политически и културни средища и на създадената в тях старобългарска книжнина са част от асимилаторската програма на император Василий II Българоубиец и неговите приемници[44].

През периода на чуждото политическо господство в духовното развитие на българите приоритетно място започва да има народната културна традиция. Тя слага своя отпечатък и върху

историографията. Борбата за запазване на българското народностно единство и за възстановяване на независимостта на българското царство определят основните политнчески тенденции на исторнческите произведения от тази епоха. Според направената класификация по форма и съдържание те представляват апокрифни летописи („Български апокрифен летопис", „Видение Данилово" и „Сказание Исаево"). Те имат особено важно значение от историографска гледна точка, защото хвърлят по-обилна светлина върху проблема за характера и формите на народното исторнко-летописно творчество. Макар че неговото проучване е една предстояща научна задача, очевидно е, че развитието му се осъществява по линията на сливането на народните исторически предания, песни и легенди за изминалите времена с разпространяваната по това време във Византия и сред българското население „низова литература"[45]. Преобладаващо място в отбелязаните историко-апокалиптичнн творби заемат темите за: редуването на земните царства и за свещените градове, за народите, за образа на владетеля спасител. Според последните проучвания върху този вид старобългарска книжнина, извършени от В. Тъпкова-Заимова и А. Мнлтенова, нейните произведення не се покриват нзцяло с богомилската интерпретация по отношение на държавната и църковната власт в средновековието, напротив, на „низова почва често показват лоялно преклонение към всяка власт, защото тя следва една осветена традиция, възхождаща към „Светото писание"[46].

Имаме всички основания да посочим, че апокрифните летописи, които се създават през втората половина на XI в., отбелязват своеобразния разцвет в българското народно историко-летописно творчество в годините на византийското владичество. Става ясно, че тези творби се утвърждават като основна форма на летописанне. Тя е съответствувала на нивото на грамотност и образование на българското население и на българските духовници, които се явяват нейни създатели. Силно изразените патриотични елементи в съдържанието на творбите са породени от борбата за запазването на народностното единство на българите. Изградени в духа на християнската историческа концепция, те разкриват ролята и мястото на българската земя н на българския народ сред останалите земнн царства. Нещо повече, в отбелязаните апокрифни летописи за пръв път се прокрадва идеята за вписването на българската история във византийската. Тази тенденция се откроява особено добре в „Български апокрнфен летопис". В това историческо съчинение византийските нмператори от първата половнна на XI в. са представени като българскн царе и като „строителн на велики манастири по българската и гръцка земя". С вплитането на българската с византийската история неизвестният летописец прави опит за прнмирение между българското и византийското царство, които се явяват и две основни сили в християнския Изток. Това е една идея,

която през XIII — XIV в. намира своя ясен израз не само в българската историография, но и в останалите жанрови групи на старобългарската литература.

Очертаването на историческите условия и фактори, които имат най-силно въздействие върху развитието на българската историопис в периода на ранния феодализъм, дава основание за някои изводи. Ясно е, че то е поставено в непосредствена зависимост от нуждите на държавния живот. Създадената през този първи период историческа книжнина е предназначена да изпълнява идеологически функции и е тясно свързана с „политическия бит" на българската държава и българското общество. Историческите произведения стават основен разпространител на идеята за тяхната историческа значимост.

Създаването на историческа литература на говоримия от народа славянски език е най-съществена проява в еволюцията, която изживява в своето развитие българската историография от края на IX до началото на XI в. Нейният хетерогенен състав в известна степен е показател за това, че историческата книжнина се намира в процес на съзряване, същевременно той се явява едно указание за това, че нейното развитие се осъществява съобразно историческите изисквания и фактори на съответната епоха, която я поражда.

Вторият основен период в развитието на българската средновековна историопис обхваща времето от края на XII до първата четвърт на XV в. Той протича в условията на зрелия феодализъм. Сега историческите знания за света и собственото минало се утвърждават като една от основополагащите сфери на българската духовна култура. Поради това тук ще бъдат разгледани основните фактори и тенденции в нейното развитие, които оказват най-съществено влияние върху облика на историческата книжнина от епохата на Втората българска държава.

В резултат на освободителното движение на братята Петър и Асен се достига до възобновяването на българската държава през 1185 — 1187 г. Успоредно с нейното изграждане се възстановява и самостоятелната българска църква. С укрепването на тези две основни институции в „арматурата на българското общество" всъщност се залагат благоприятни условия за възникването на основните фактори и движещи сили на българската култура[47]. Като нейна характерна особеност се очертава преплитането на самобитните тенденции с чуждите влияния. Сред тях отново се проявява всеобхватното влияние на византийската култура. Но за разлика от предишния период сега то се разгръща със значително по-голяма сила и е последица от продължителното византийско владичество в българските земи и от напредналия процес на изграждане на византийско-българската (или, по-общо казано, византийско-славянска) общност в политическото, икономическото и културното развитие[48].

Превръщането на Търново в столица на възобновеното бъл-

гарско царство обуславя неговото налагане не само като нов политически и църковен център, но и като основно културно средище на страната. След покоряването на Константинопол от латинците през 1204 г. българските царе полагат всички усилия за издигането на Търново като църковно-религиозен и културен център на византийско-славянския православен свят. Утвърждаването му като такъв вероятно дава основание на търновските книжовници да го възхваляват като „великия. град Търнов", „преславния. царски град" и т. н. В него процъфтява богата и разнообразна представителна материална и духовна култура, която се свързва не само с потребностите и вкусовете на българската феодална аристокрация, но има и значително по-универсален характер и въздействие[49]. Тя е църковна по форма и съдържание. Тази нейна съществена характеристика произтича от водещата роля на църквата при нейното изграждане. Главният създател и поръчител на български духовни ценности представлява духовенството, а манастирите и някои църкви стават основни средоточия на тяхната дейност. Проучванията и наблюденията, извършени от В. Гюзелев върху социалния и професионалния състав на книгописците, творците и покровителите на българските книжовни произведения, позволяват да се създаде една точна представа за мястото и ролята на историческата книжнина в йерархичната система на старобългарската литература и в обществено-политическия живот на Второто българско царство[50].

От сводните таблици, изработени от посочения автор, се вижда, че обогатяването на литературата върви по линията на създаването на разнообразни църковнобогослужебни книги (евангелия, триоди, псалтири, патерици, пролози и др.). Съставянето и преписването на исторически съчинения, сборници и законници представлява сравнително по-рядко явление. Техните създатели се излъчват от средата на „бялото духовенство" и като цяло произхождат от народните низини[51]. Основен поръчител на историческата книжнина се явяват българските царе и представители на висшето духовенство. Забележителен е фактът, че българското болярство се очертава като един от главните поръчители на църковнобогослужебна книжнина, но не и на исторически съчинения.

Съхранените от този период исторически произведения показват, че българската историопис унаследява и доразвива основните жанрови групи, които се обособяват през първия период от нейното развитие: кратки български хроники, летописни приписки и надписи, исторически разкази, апокрифни летописи и преводни византийски хроники[52]. Към края на разглеждания период се наблюдават, макар и слаби, прояви на местното летописание.

Съществени промени претърпява обемът на всеки един от споменатите видове историческа книжнина. Тази положителна тенденция проличава особено добре при историческите разкази, летописните надписи и приписки и преводните византийски хроники.

Българската историография сега значително се разширява в тематично отношение. В отделните произведения намират отражение приемствеността между Първото и Второто българско царство, възобновяването на българската държавна независимост от цар Асен I, политическият разцвет на страната при цар Иван Асен II, възобновяването на Българската патриаршия, историята на българската църква, завладяването на държавата от османските нашественици и др.

Укрепването на страната като централизирана феодална държава поражда също нови политически идеи в съдържанието на отделните историко-летописни паметници. Сред тях по-значими са: идеята за еднинството на българското царство и на българската земя, ролята на българския владетел за утвърждаването на суверенитета и независимостта на държавата като една от силите в източноправославния свят. В центъра на летописните творби отново е владетелската личност или пък изпълнителите на неговата държавна полнтика — столичната и провинциалната феодална аристократия.

Тематиката и идейното съдържание на историческите съчнения, създадени през зрялото средновековне, разкриват характерните черти на българската нсториография. Нейното развитие отново е тясно свързано с нуждите на държавата и църквата. Тя се оформя като една типична официална историография, имаща за задача да възвеличава царската власт и да утвърждава българската полнтическа идеология. Наред с тази основна идеологическа функция историографията има и познавателна стойност. Посредством нейнте произведения образованите слоеве от българското общество получават знания за историята на собствения народ н за съдбата иа останалите земни народи и царства. Тази висока обществена позиция на българската историопис съвсем естествено я нарежда сред основните сфери на българската духовна култура, поставя я в кръга на представителната старобългарска литература, създадена в епохата на Втората българска държава.

Въпреки иабелязаните положителни тенденции в развитието на българската историопнс и през разглеждания период подобно на останалнте светски литературии жанрове тя не достига до онзи растеж, който да я постави на равна нога с историколетописното творчество, създадено през XII — XV в. във Византия, Западна Европа и Русия. Тя отиово се затваря в собствените си очертания, за да запазн и сега своя хетерогенен състав, в който приорнтетно място се пада на кратката форма на летописание, а не на пространните хроники и исторни за българската и световната история. Причините за тазн нейна специфичност трябва да се търсят, от една страна, в характера на старобългарската литература и, от друга, в особеностите на българската историческа действителност през зрялото средновековие.

Наблюденията върху социалната дифузия на българската

ръкописна книга показват ясно, че през разглежданата епоха се творят и преписват изключително произведения с църковно-богослужебен характер[53]. Те отново застават начело в йерархията на жанровата система на старобългарската литература, изтласквайки на втора позиция научно-художествените жанрове. Следователно липсата на равномерност в развитието на книжнината отново се очертава като една от важните пречки за растежа на историографския жанр в нея.

Вече бе отбелязано, че през зрялото средновековие България се утвърждава като феодална монархия — „царство"[54]. Въпреки наличието на някои сериозни тенденции на феодален сепаратизъм, част от които дори намират сравнително по-трайно проявление в нейните периферни области, феодалната разпокъсаност в страната не прераства в интензивен процес и тя запазва своето политическо и терторнално единство чак до средата на XIV в. Този централизиран характер на българската държава слага своя отпечатък върху темповете и спецификата на българската духовна култура и на историографията като едно от звената в нейната верига.

Създадените от царствуващата с известни прекъсвания Асенова диаастия паметници на литературата и изкуството представят главно културата на престолния град Търново[55]. Свързана с един определен център и зависеща в значителна степен от неговата излъчваща сила, тази изтънчена ортодоксална християнска култура на управляващия елит не се развива „равномерно и възходящо във всички области, населени с българи". Поради това тя не успява да изпита благотворното въздействие на местните народни култури, които се изграждат в продължение на столетия по периферията на българската държава.

Липсата на областни центрове, стремящи се решително към своята трайна политическа самостоятелност и културно отграничаване от държавния цеитър, е другата по-съществена причина, поради която в средновековна България историческата книжнина и летописанието не достигат до онова интеизивно развитие, което например е характерио за Русия в периода на нейната феодална разпокъсаност от края на XII — до XV в.[56]. Едва през втората половина на XIV в., когато в България центробежните сили избуяват с пълна сила и се обособяват трите самостоятелни държавнополнтически центрове — Търново, Виднн и Добруджанското деспотство, в българското историко-летописно творчество започват да проблясват чертите на местното летописание и се наблюдава известен нитензитет в развитието му[57].

Причината за слабата соцнална дифузия на официалната българска историопис и нейните ограничени социокултурни функции трябва да се потърсят в една друга особеност на българския духовен живот. Наблюденията върху социалния произход на поръчителите на исторически книги показват, че тяхното съставяне се превръща в привилегия на един твърде тесен социален

слой — най-често това са българските царе, техните родственици и висшето духовенство. Тук заслужава да се обърне малко повече внимание на факта, че българското болярство не става меценат на историческата книжнина, нито пък неин създател. Неговият интерес към собствената история се проявява чрез изсичането на летописни надписи, в които се увековечава участието му във военнополитическия живот на царството. За разлика от Византия и Западна Европа в България нито през XIII, нито през XIV в. се стига до създаването на историографски творби, които да отразяват обществено-политическите възгледи на светската поземлена аристокрация или пък на градската върхушка[58].

Тази съществена отлика на българското историко-летописно творчество трябва да се обясни с нивото на образование и грамотност, която е притежавало болярството и светското градско население, и с икономическите възможности, които те са имали, за да могат да станат творци или пък покровители на историческата литература.

За степента на образование и грамотност, до които достигат споменатите социални слоеве от българското общество, съдим по сведенията в различните надписи и приписки, монограми, подписи, надписи-графити върху камък, керамични съдове и др. Наблюденията върху разнообразния изворов материал показват, че българските училища през XIII—XIV в. отговарят на равнището на добрите византийски народни училища — енорийски и манастирски, чиято основна задача е подготвянето на духовници и даването на начално образование. В манастирските училища, в които се застъпва средната степен на обучение, знанията се разширявали, а образователната подготовка се усъвършенствувала. В България по това време липсват училищата, които са характерни за Византия и в които успоредно с църковното обучение учениците се запознавали и с литературни произведения от древността, и с „елинските учения" на мъдреците. Тези светски елементи в образованието, които са отговаряли на „класическите тенденции, заложени в същността на византийската култура още от зародишното ѝ състояние", са били чужди на българското образование[59]. А тъкмо те са от съществено значение за създаването на афинитет към писането на същински исторически творби.

За равнището на грамотност на светската феодална аристокрация сведенията в изворите са доста оскъдни. Но въпреки това от тях личи, че само известна част от болярството е притежавало елементарна грамотност[60].

Вече бе отбелязано, че съставянето на по-обширни исторически и хронографски съчинения изисква сравнително по-висока образованост и грамотност, каквито очевидно светската феодална аристокрация не притежава по това време. Поради това именно и през зрялото средновековие историографията не се превръща в нейно професионално занимание. Липсата на необходимото образова-

ние и грамотност ни обяснява всъщност защо светската феодална аристокрация не става творец на историческа книжнина. Но тя не ни отговаря на въпроса, защо болярството не се превръща поне в неин меценат. От сведенията в изворите е видно, че независимо от своята грамотност представителите на светската феодална аристокрация се ползуват от услугите на писари и граматици. Те именно съставят тяхната кореспонденция, документи, надписи и най-важното църковнобогослужебна книжнина[61]. В такъв случай би следвало да могат да поръчват и исторически творби. Но написването на обширни хроники и истории е било сложно занимание, изискващо хронистът да разполага с достатъчно материални излишества, време и възможност да притежава или да има достъп до известен кръг от документи и извори[62]. Очевидно, че българското болярство не е имало нито едно от тези съществени изисквания, за да може да пристъпи към съставянето на познатите във Византия и Западна Европа класически тип историографски произведения. Както справедливо е констатирал В. Гюзелев, „една книга през XIII в. у нас е струвала цяло състояние"[62]. Ние бихме допълнили, че картината съществено не се променя и през XIV в. въпреки известни тенденции на спадане на цената на книгите. Поради това и тяхното поръчване продължава да бъде привилегия на твърде ограничен социален кръг — предимно българските царе и висшето духовенство.

Така например една книга от рода на Болонския псалтир, състояща се от 250 листа от пергамент, е струвала около 5 перпера. С тях по онова време е могло да се закупи нива от 10 дка или лозе от 1 дка, или една голяма градска къща[63]. Старобългарският превод на Манасиевата хроника, осъществен по поръчка на цар Иван-Александър, има същия обем както Болонският псалтир и е бил съставен подобно на него върху скъпо струващ пергамент. Трябва да се отбележи, че въпреки засилването на икономическата мощ на българското болярство и градската върхушка очевидно е, че те не са разполагали с достатъчно необходими материални излишества, за да могат да изпълняват едновременно ролята на покровители на богослужебна и на историческа книжнина. Укрепването на позициите в йерархията на държавната система, в която църквата и царската власт вървят ръка за ръка, превръща българското болярство в ценител и меценат на ортодоксалната християнска книжнина, а не на исторически произведения.

Очертаването на факторите и условията, които влияят върху възникването и развитието на българската средновековна историопис, показва, че всъщност тя придобива онези форми и съдържание, които се оказват най-подходящи и целесъобразни с оглед на историческата действителност, която ги поражда, и които са съответствували на равнището на образованост и култура в средновековна България.

БЕЛЕЖКИ

[1] Имат се предвид песните, които отразяват татарските нашествия в българските земи през XIII — XIV в., а така също и подвизите на родопския българин Момчил. Вж. *Вакарелски, Хр.* Трем на българската народна историческа епика от Момчила и Крали Марка до Караджата и Хаджи Димитър. С., 1939, с. 73.

[2] *Славейков, П.* Българска народна песен. — Мисъл, XIV, 3, 1904, с. 130; *Пенев, Б.* История на новата българска литература. С., 1976, с. 92 — 100.

[3] *Керемедчиев, Г.* За правда и свобода. Юнашки, хайдушки, исторически и партизански народни песни. С., 1947, с. 4; *Вакарелски, Хр.* Трем на българската народна . . ., с. 72; *Димитрова, А., Янакиев, М.* Предания за исторически лица в българските народни умотворения. — В: Известия на семинара по славянска филология при Университета в София. Т. VIII — IX, 1948, с. 411 — 413; *Пенев, Б.* Цит. съч., с. 101; *Динеков, П.* При изворите на българската култура. С., 1977, с. 5—6.

[4] Agathiae Historiarum, Libri. L. Dindorf. L. HTM, III, 1871, p. 112. Срв. ГИБИ, II, с. 185.

[5] Agathiae Historiarum, p. II. Срв. ГИБИ, II, с. 137 — 143.

[6] Procopius Caesariensis. Libri de Bellis. ed. Hauzy, J. 1905 — 1913, p. 501 — 507. Срв. ГИБИ, II, с. 137 — 143.

[7] С това име Прокопий Кесарийски означава прабългарите. Срв. ГИБИ, II, с. 138.

[8] Основания за този извод намираме в известието у готския историк Йорданес за създаването на исторически песни у хуните, възхваляващи Атила. Срв. ЛИБИ, II, с. 354 — 356. Несъмнено установените в хода на общия политически живот еднакви духовни традиции между прабългари и хуни в понататъшното си самостоятелно съществуване се оказали твърде устойчиви.

[9] Върху въпроса за косвени следи от историческия епос на славяните във византийските извори обръща по-специално внимание Б. А. Рыбаков. Срв. *Рыбаков, Б. А.* Древняя Русь. Сказания, былини, летописи. М., 1963, с. 43 — 45.

[10] Procopius Caesariensis. Op., cit., p. 352—360. Срв. ГИБИ, II, с. 126.

[11] *Проп, В. Я.* Русский героический эпос. М., 1959, с. 9 — 10.

[12] Menander. Fragmenta. — HGM, 2, 1871, p. 208. Срв. ГИБИ, II, с. 230—232.

[13] Theophylactus Simocatta. Historia. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1887, p. 218—225.

[14] *Ногмов, Ш. Б.* История адыгейского народа, составленная по преданиям кабердинцев. Нальчик, 1947, с. 41 — 49, 63—65; Рыбаков, Б. А. Цит. съч., с. 12 — 22.

[15] *Рыбаков, Б. А.* Цит. съч., с. 20 — 22.

[16] *Проп, В. Я.* Цит. съч., с. 9 — 10.

[17] *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди. С., 1970, с. 281—282.

[18] *Гюзелев, В.* Българската средновековна държава. — И П р., XXXVII, 1981, 3 — 4, с. 179

[19] *Гюзелев, В.* Цит. съч., с. 190 — 191.

[20] История на България. Т. II, С., 1981, с. 169 — 175.

[21] *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи. С., 1979, с. 31, 59 — 70.

[22] *Вайнштейн, О. Л.* Западноевропейская средневековая историография. М — Л., 1934, с. 118 — 129; Корсунский, А. Р., *Гюнтер, Р.* Упадок и гибель Западной римской империи и возникновение германских королевств. М., 1984, с. 30 — 52.

[23] *Мутафчиев, П.* Върху философията на българската история. Византинизмът в средновековна България. — Ф Г., III, 1, 1931, с. 27 — 36.

[24] *Вайнштейн, О. Л.* Цит. съч., с. 121 — 125.

[25] *Корсунский, А. Р., Гюнтер, Р* Цит. съч., с. 193 — 210.

[26] *Вайнштейн, О. Л.* Цит. съч., с. 118 — 120.

[27] *Дуйчев, Ив.* Именник на първобългарските ханове . . ., с. 7—10; *Каймакамова, М.* Политическото утвърждаване на България през VII—IX в. според историко-летописната традиция. — В: Сб. България в света от древността до наши дни. Т. I, 1979, с. 311 — 312.

[28] *Бешевлиев, В.* Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, с. 125 — 126.

[29] История на България. Т. I, с. 217 — 227; *Гюзелев, В.* Българската средновековна държава . . ., с. 180.

[30] *Михайлов, Е.* Киевска Русия. — И Пр., XXXVIII, 1982, 5, с. 69 — 70.

[31] Hunger, H. Die Hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. T. I. München, 1978, S. 347 — 349.

[32] Obolenski, D. Byzantine Commonwealth Eastern Europe. London, 1971, p. 329 — 330.

[33] Ibidem, p. 330—331.

[34] *Дуйчев, Ив.* Рационалистични проблясъци в славянското средновековие. — В: Сб. Българско средновековие. С., 1972, с. 467 — 469.

[35] *Дуйчев, Ив.* Пространното гръцко житие на Наум Охридски. — В: Константин Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му. С., 1969, с. 261 — 279; *Същия.* Краткото Климентово житие от Димитрий Хоматиан. — В: Сборник от статии по случай 1050 г. от смъртта му. С., 1966, с. 161; *Милев, Ал.* Двете гръцки жития на Климент Охридски. — В: Сборник от статии по случай 1050 г. от смъртта му . . ., с. 153; *Драгова, Н.* Старобългарските извори за житието за петднадесетте тивериуполски мъченици. — В: Проучвания по случай II конгрес по балканистика. С., 1970, с. 105 — 129; *Каймакамова, М.* Старобългарското историко-летописно творчество от средата на IX до началото на XI в. — Г С У И Ф, Т. 79, 1982, с. 55 — 65.

[36] *Петров, П., Гюзелев,* В. Христоматия по история. Т. I. С., 1978, с. 335.

[37] *Ангелов, П.* Дипломацията на средновековна България. С., т. 1,1988, с. 104 — 116.

[38] Преписката на папа Инокентий III с българите. Увод, текст и бележки от *Ив. Дуйчев.* — Г С У И Ф Ф., Т. XXXVII, 1942, 2, с. 23.

[39] *Богданов, Ив.* Българската ръкописна книга. С., 1977, с. 22; *Куев, К.* Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете. С., 1986, с. 176 182.

[40] *Куев, К.* Съдбата на старобългарската ръкописна книга . . ., с. 149 — 176.

[41] *Станчев, Кр.* Стилистика и жанрове на старобългарската литература. С., 1985, с. 56 — 97.

[42] *Генов, М.* Културата на старите българи. — П Сп., XII, 1908, 3, с. 1336 1339.

[43] Hunger, H. Op. cit., s. 332.

[44] *Литаврин, Г.* България — Византия (XI — XII в.). С., 1987, с. 258 — 265.

[45] Българската литература и книжнина през XII в. . . ., с. 148 — 150, 180 190.

[46] *Тъпкова-Заимова, В., Милтенова, А.* Есхатологичната литература и пророчествата във Византия и у южните славяни (под печат).

[47] *Гюзелев, В.* Училища, скриптории, библиотеки . . ., с. 15.

[48] *Гюзелев, В.* Българската средновековна държава . . ., с. 193; *Същия* . Училища, скриптории, библиотеки . . ., с. 21 — 22.

[49] *Гюзелев, В.* Училища, скриптории, библиотеки . . ., с. 17—19.

[50] *Пак там,* с. 118 134.

[51] *Пак там,* с. 122.

[52] *Пак там,* с. 213 — 214.

[53] *Пак там,* с. 123 — 130.

[54] *Бакалов, Г.* Средновековният български владетел (Титулатура и инсигнии). С., 1985, с. 145—183.

[55] *Гюзелев, В.* Училища, скриптории, библиотеки . . ., с. 18 — 19.

[56] *Лихачев, Д. С.* Русские летописи. М., 1947, с. 173 — 176; *Муравьева, Л. Д.* Летописание северо-восточной Руси XIII — XV веков. М., 1983, с. 3 — 19.

[57] *Гюзелев, В.* Пос. съч., с. 215 — 227.
[58] *Вайнштейн, О. Л.* Цит. съч., с. 202 — 234; *Мелик-Гайказова, Н. Н.* Французские хронисты XIV в как историси своего времени. М., 1970, с. 88—117.
[59] *Гюзелев, В.* Цит. съч., с. 54 — 55.
[60] Пак там, с. 55 — 63.
[61] *Пак там*, с. 62.
[62] *Мелик-Гайказова, Н. Н.* Цит. съч., с. 90.
[63] *Гюзелев, В.* Цит. съч., с. 131 — 132.

Глава трета

ОРИГИНАЛНИ ИСТОРИКО-ЛЕТОПИСНИ СЪЧИНЕНИЯ

I. ХРОНИКИ

„Именник на българските ханове" поставя началото на историко-летописното творчество в ранносредновековна България.

Тази оригинална старобългарска творба става известна на историческата наука в 1866 г., когато руският славист А. Н. Попов публикува два преписа на текста[1]. Макар и в границите на общите съждения, той поставя основните въпроси, които предизвикват появата на този първи по рода си български исторически паметник. А. Н. Попов не дава конкретен отговор на въпроса, по какъв път този важен летописен паметник е попаднал в хронографа „Елинский и Римский летописец". Интересно е изразеното от него мнение за участие на български летописн при съставянето на самня хронограф в неговата руска редакцня[2]. След публикуването на „Именника" от А. Н. Попов към него проявяват актнвен интерес много български и чужди автори[3].

Като извор за историята на прабългарите до идването им на Балканския полуостров и за най-ранния период на славянобългарската държава „Именникът" е бнл проучван в няколко аспекта. Част от спецналистите свързаха своите изследвания с разглеждането на данните в него за летоброенето на прабългарите и с въпроса за техння произход[4]. Друга част се ориентираха към изследването на „Именника" като епиграфски паметник и направиха опит да датнрат неговото съставяне[5]. Третият аспект на изследванията е свързан с определянето му като първата нсторико-летописна творба на ранносредновековна Бъргария[6]. Макар и малко на брой, тези изследвания заемат важно място в литературата, посветена на „Именника", тъй като по-ясно очертават неговото културно-историческо значение. Трябва да се отбележи, че тези трудове имат характера преди всичко на нсторически обзор върху зараждането и развитието на българската историография, поради което в тях липсва подробното разглеждане на „Именнпка" като историко-летописен паметник. В тях се нзтъква, че с него се поставя началото на средновековната българска историопис и се отбелязват само най-главните белези, които го определят като летописна творба.

„Именник на българските ханове" е обект на изследване и от страна на българските литературоведи[7]. Те също го разглеждат

като съставна част от ранносредновековната ни книжнина, изтъквайки, че той се явява една своеобразна летописна хроника, утвърждаваща политическото начало на българската държава.

Независимо от своя обзорен характер тези изследвания позволяват да се продължи анализирането на „Именника", но в по-широк исторически план, който да допълни представата за неговото значение като летописна творба. За целта тук ще се разгледат: съдържанието на „Именника" и въпросът за неговите първоизточници; композицията и времето на съставянето на творбата; литературните елементи (език и стил); анализ на летописните елементи и определяне на неговото значение като първа историко-летописна творба в средновековна България.

Целта на „Именника" е била разкриването на генеалогията на българската държава, създадена на юг от р. Дунав, което определя и самото съдържание на творбата. Могат да се посочат няколко важни черти, които характеризират нейната стойност като достоверен исторнчески паметник. Всички сведения са дадени според прабългарското летоброене. При неговото използуване са употребени различни изрази от езика на прабългарите, с които се означавали годините и месеците на дванадесетгодишния животинскн цикъл (дилом твирем, докс твирем, шегор вечем и т. н.). При изреждането на владетелите е спазена строга хронологическа последователност. Техните имена и тези, с които са означени управляващите родове, нмат оригинален характер и позволяват да се придобие една конкретна представа за прабългарскня език. Основната част от данните, отнасящи се до управлението на владетелите, са исторически точни и съвпадат със сведеннята на византийските хроннсти[8]. Изключение правят само сведенията за управлението на Авнтохол и Ирник, при конто авторът е прнбягнал до употребата на митологичния елемент. Според данните на творбата първият е управлявал 300 г., а вторият — 150 г. Тезн легендарни нзвестия в съдържанието на „Именнпка" не намаляват достоверния му характер[9]. Те показват връзката на творбата с устния исторически епос на прабългарите и са свндетелство за това, че авторът на този най-ранен писмен исторически паметник не пренебрегва народното предание, а го нзползува активно съобразно своите изисквания и задачи. В този смнсъл появата на творбата се явява естествено продължение на културно-историческата традицня, която прабългарският етнически елемент донася в своите нови територин.

Историята на българската държава в „Именника" е олицетворена чрез управляващите я владетели. Като пръв владетел е посочен Авитохол. Неговата идентификация с реално съществуваща историческа личност е свързана с редица трудности, предизвикали разногласия в изследванията[10]. Ако се вземе под внимание ярката политическа насоченост на творбата, основателно може да се допусне, че в оригиналния текст действително е стояло името на хунския вожд Атила, което впоследствие при из-

вършването на славяно-българския препис е било заменено с библейския цар — Avitochol. Вторият споменат владетел в „Именника" е Ирник. Почти единодушно той се отъждествява с Атиловия син — Ернах. Всички останали владетели, изброени в списъка, са реални и тяхната идентификация с владетелите на Велика България и на Дунавска България едва ли може да предизвика съмнение[11]. По-трудна бе идентификацията на владетеля, чиито години на управление в „Именника" са посочени след тези на хан Тервел. Изследванията върху политическата история на българската държава през края на VII и първата половина на VIII в. позволиха на някои автори да го отъждествят с Крумесис (главно от вторня надпис, изсечен край релефа на Мадарския конник)[12].

В съдържанието на „Именника" по-специално внимание заслужава и сведението за първите петима князе, според което те управлявали българската държава отвъд р. Дунав с остригани глави. До известна степен то е сходно със сведението на Прокопий Кесарийски за хунската прическа, според която косите на главата се стрижели отпред чак до слепите очи, а отзад се спускали свободно[13]. За нас е важно да се изяснят причините, поради които тук този външен физически белег е бил отбелязан от автора на „Именника". Изключителната пестеливост, която той проявява по отношение на сведенията, ни кара да предположим, че неговото споменаване е имало чисто символичен характер. Вероятно чрез него съставителят на творбата е искал да посочи царския произход на българския владетел[14].

Един съществен въпрос, който изисква да бъде поставен във връзка с разглеждането на съдържанието на „Именник на българските ханове", е този за неговите първоизточници и за влиянията, които той е могъл да претърпи при своето съставяне. Този въпрос е привличал вниманието на специалистите отдавна. Според Н. Мавродинов, ако трябва да се търси чуждо влияние, то то е дошло от Китай[15]. В. Бешевлиев е на мнение, че този първи летописен паметник на България е съставен под прякото влияние на Библията и на византийските хронологически таблици[16]. Ив. Дуйчев смята, че „Именникът" по своето съдържание е напълно самобитен паметник. Според него, ако трябва да се говори за библейско или византийско влияние, то по-скоро се отнася до формата на творбата, която е една аналогия по отношение на паметници от този род[17].

В езическия период на българската държава обликът на официалната култура се определя от прабългарските духовни ценности. В периода на племенния партикуларизъм политическият център на държавата се е намирал в територията, заселена главно от прабългарите. Следователно при написването му най-значителна роля са имали техните традицни. Ако имаме предвид областта, където се формира прабългарската етническа група, може да се допусне, че „Именникът" е претърпял влияние глав-

но от културата на сродните тюркски народи. Но последната не е играла доминираща роля, а е представлявала само един елемент от духовната култура на прабългарската общност[18]. Изказаните съображения, както и разглеждането на съдържанието на „Именника", показват, че той е възникнал като оригинална творба, при чието съставяне авторът на първо място е използувал произведения от историческия епос на прабългарите, както и реални политически събития от тяхната ранна история.

Текстът на „Имениика" съдържа две особености, които позволяват основателно да се постави на разглеждане въпросът за неговото композиционно изграждане. На първо място, това е известието за петимата князе, които управлявали българската държава отвъд р. Дунав, и за управлението на Дунавска България от хан Аспарух. В този единствено пространен пасаж от „Именника" неговото управление е разграничено ясно от това на предишните български владетели. Другата особеност се отнася до изписването на името на Аспарух. В посочения текст той е споменат като „Исперих", а в редовете след него като „Есперерих".

Тези различия показват, че от формална гледна точка „Именникът" се е състоял от две части. Но това не означава, че те са представлявали два отделни паметника, които впоследствие са били компилирани в едно цяло. При една съпоставка на изразните форми, отнасящи се до родовата принадлежност на владетелите и до начина на изброяване на годините на управлението им, се вижда, че между двете части има пълно сходство. Това показва, че те са взаимносвързани, като втората част се явява продължение на първата. Сходството между тях е доказателство за това, че в композиционно отношение с оглед на идеите в съдържанието „Именникът" се подчинява на едно свое вътрешно единство.

Въпросът за композицията на „Именника" е тясно свързан с определянето на времето, когато е бил съставен. Изразът Исперих „княз.. тожде и до селе" се явява основна податка при датирането на паметника. Той показва, че първата част е била съставена още по времето на хан Аспарух[19]. Поради това летописецът, който явно е бил негов съвременник, не е посочил никакви сведения за родовата му принадлежност. Вече в следващите редове от творбата ясно са означени произходът и годините на неговото управление, което позволява да се предположи, че те са написани след смъртта на хан Аспарух. В. Златарски смята, че началото на втората част от „Именника" е било поставено при хан Тервел[20]. Това мнение е вярно в основата си, но то не може да се приеме за абсолютно сигурно. Еднаквият начин на изреждане на владетелите, точността на историческите сведения и употребата на прабългарското летоброене показват по-скоро, че продължението на творбата е било съставено изцяло в един и същ период. Посочените общи белези в нея, както и завършва-

нето ѝ с управлението на Умор, са свидетелство за съставянето ѝ през 70-те години на VIII в.[21].

Както всички останали летописни паметници от езическия период, така и „Именникът" е имал официален характер, поради което изглежда, че първоначално той е бил написан на гръцки език. Откриването на творбата в „Елинский и Римский летописец" позволи на В. Златарски да отнесе появата на нейния славянобългарски препис към XIII в., когато е била съставена и българската редакция на този хронограф[22]. Даването на един по-сигурен отговор на въпроса за времето, когато се появява славянобългарският текст на „Именника", може да се направи чрез разглеждането на българските източници, ползвани при съставянето на „Елинский и Римский летописец". Включването на паметника в руския хронограф заедно с някои библейски източници, преведени в България още в края на IX — началото на X в., както и някои други прояви на взаимодействие между българското и руското летописание[23], дават сериозно основание да се допусне, че славянобългарският превод на творбата е бил направен още в епохата на цар Симеон Велики (893 — 927). Този препис показва, че летописецът на „Именника" е притежавал точен стил, характерен със своята лапидарност. Стегнатото изреждане на българските владетели, съпроводено с пестеливото посочване на техните родове и години на управление, е свидетелство за езиково и стилово обработване на творбата. То внзира отношението на автора към своето произведение, показва неговия стремеж да пресъздаде историята на своята държава и развитие.

Независимо от малкия си обем „Именник на българските ханове" има характера на летописна творба. В неговото съдържание присъствуват главните елементи, определящи облика на всяко летописно произведение: хронологическа последователност на историческите събития, изразяването на определена политическа тенденция и практическата насоченост, обуславящи появата на дадена творба. Всеки един от посочените елементи е намерил своеобразна форма на отражение в „Именника", поради което ние ще ги разгледаме поотделно.

Хронологията е основа на всяко историческо знание. Използването на летобройната система в съчинение, което е тясно свързано с политическия живот на прабългарите, е очевидно доказателство за изградено историческо съзнание сред тях. Точното посочване на годините на управление и на родовия произход на всеки един от владетелите свидетелствува за наличието на историческа концепция у българите. Тя е изразена особено ясно чрез смяната на управляващите прабългарски династични родове: Дуло, Вокил, Уганн, Укил и т. н. По този начин авторът на „Именника" представя тяхната история като един процес.

Съдържанието на „Именника" показва, че неговото създаване е било тясно свързано с началния процес на утвърждаване на

българската държава, развиващ се в орбитата на българо-византийските отношения в края на VII — началото на VIII в.

Във външнополитическо отношение България е могла да постигне своето укрепване главно чрез ликвидиране опасността от Византия. Тя е трябвало да запази своите териториални граници и да заздрави още повече своята политическа самостоятелност по отношение на южната си съседка[24]. Българският владетел е трябвало да се противопостави на императора не само чрез настъпателната си военна политика на юг от Стара планина, но и по пътя на една съзнателна духовна съпротива. Ето защо чрез появата на „Именника" пред тогавашния политически свят се е издигнала неоспоримо една държава, чието начало е стояло вън от пределите на Византия и е имало други политически измерения.

Тази политическа тенденция в творбата е реализирана най-напред чрез проследяването на генезиса на българската държава. Тя е представена като непосредствена наследница на хунския племенен съюз и на Велика България. Следователно още в този първи летописен паметник се застъпва едно от основните гледища за характера и същността на българската държава, което впрочем и до днес съществува в нашата историография. В тази първа историко-летописна творба политическата тенденция е изразена убедително и чрез стремежа да се възвеличи личността на хана. Той се явява носител на висшата държавна власт. От погледа на изследвача не може да убегне прецизността, с която авторът отбелязва родовата принадлежност на всеки един от владетелите. С това той е искал вероятно да подчертае строгия порядък в унаследяването на ханската власт. Както се вижда от данните на „Именника", в ранната политическа история на българската държава династията Дуло е заемала върховна позиция. С причисляването на хан Аспарух към нея авторът на творбата е искал да посочи законността на неговата държавна власт и неговия ханск произход.

В „Именника" на преден план изпъква още една проява на политическа тенденция и мисъл, които оправдават неговото създаване. Това е идеята за старинността на българската държавна традиция и нейната приемственост, осъществена от Дунавска България. За по-убедителното реализиране на тази идея летописецът използува чисто художествен литературен похват. За да не може Византия да оспорва правото на съществуване на България, той прибягва до употребата на митологическия елемент при проследяването на нейната генеалогия. По този начин авторът е искал по-убедително да утвърди нейното историческо право на самостоятелно съществуване в новите й територии. Ръководен от чисто практически задачи, той репрезентира държава — владетел — народ посредством идеята за приемственост в историческото развитие на българската държава. В следващите периоди тя ще следва неотменно развитието на официалната българска историопис[25].

Политическата тенденция в паметника е изразена и чрез неговото място в „Елинский летописец“ — след четвъртата книга на царете. Включването на българския летопис именно след тази книга има чисто символичен характер. С поставянето на българските ханове след посочената библейска книга авторът е искал да ги приравни с византийските императори, които твърде често са допускали тяхната генеалогия да се свързва с римските императори и с библейските царе[26].

Политическата насоченост на „Именника“ се подкрепя и от неговото практическо предназначение. Той е трябвало да изпълнява ролята на идеологическо средство в борбата за утвърждаване на новосъздадената българска държава срещу Византия. Наред с тази своя външнополитическа функция паметникът е спомагал за укрепването на ханската власт пред поданиците на държавата. Неговата поява показва стремежа на господствуващата класа в лицето на хана да увековечи своето име. „Именник на българските ханове“ е бил едно ярко доказателство и на сравнително силната политическа организация на възникналата българска държава.

Анализът върху дейната и практическата насоченост на „Именника“ показва, че в жанрово отношение той е представлявал кратка ханска хроника със строго официален характер. Поради това данните в нея не подлежат на изменение. В съдържанието на творбата авторът не прави никакъв анализ на историческите събития, а само отбелязва напълно статично управлението на отделните български владетели. Ритъмът на историята в този паметник — това е ритъмът на официалните събития. По отношение на други творби с подобен характер „Именникът“ съдържа една съществена отлика. Тя се проявява в ясно изразения светски характер на неговото съдържание. В тази първа българска летописна хроника липсва вмешателството на какъвто и да е бог. Доминиращата роля на религията в нея е елиминирана. Оформянето на светски политически елементи в „Именника“ могат да се обяснят със засилване ролята на владетелската личност в живота на новосъздадената българска държава. Чрез владетеля господствуващата класа е установявала контрол върху подбора и писмената регистрация на историческите събития.

Тези забележителни елементи от характеристиката на „Именника“ показват, че българското летописание се заражда успоредно с образуването на държавата. Неговата поява била обусловена от нуждата да се изтъкне, че тя е имала своя самостоятелна история преди установяването на съседство с Византия. Следователно още в началното си развитие българската историопис придобива една официална насоченост, която намира още по-ярък израз в следващите периоди от нейното развитие.

„Историкии“, съставена от епископ Константин Преславски, е първият исторически труд на християнска България[27] Него-

вата поява показва новите тенденции в развитието на разглеждания жанр в края на IX — началото на X в. По това време интересът на образованото българско общество към историческото познание се разширява. Сега започва да се появява интерес към световната история. Зараждането на научната мисъл в България през Симеоновата епоха особено много е стимулирало развитието на българската историческа книжнина. Новите насоки в нейното съдържание са били свързани с утвърждаването на християнския провиденциализъм. Събитията от българската и световната история са се тълкували като проява на божествената промисъл.

Пълното заглавие на историческото съчинение на епископ Константин Преславски е: *„Историкии за бога, съдържащи накратко годините от Адам до пришествието Христово и пак от Христос до сегашния 12 индикт"*[28]. То е било съставено през 894 г. в Преславската книжовна школа. При написването му бележитият български книжовник е използувал византийските съчинения: „Пасхална хроника" и „Кратка хроника" на патриарх Никифор. Изхождайки от своите образци, той се е опитал да създаде компилативно историческо произведение, притежаващо самостоятелен оригинален облик.

В качеството на историк той се стремял да запознае своя читател по най-прекия и достъпен начин със значителните събития от световната история. За целта под знака на божествения дух той излага историята на земните царства чрез управлението на техните владетели и патриоти. Съпоставянето на съдържанието на това старобългарско съчинение с неговите византийски източници показва, че в по-голямата част от текста авторът е следвал неотменно своите образци. Но в него се съдържат и нови елементи, които не могат да се свържат с данните във византийските първоизточници. Първата проява на тези различия се забелязва в заглавията на творбата[29]. То не е обикновено преписване на някои от заглавията на ползуваните византийски съчинения, а се явява израз на стремежа на старобългарския автор да отдели хронологически двата основни исторически периода в световната история от Адам до Христа и от Христа до времето на съставянето на „Историкии". С това епископ Константин вероятно е искал да изложи своята концепция за развитието на световната история, позовавайки се на основата на християнското летоброене.

За да избегне сухото изброяване на владетелските имена и годините на тяхното управление, българският историк понякога излиза извън щампата на византийските образци и на няколко места добавя обяснителни изречения. Например в началото при излагането на европейската история авторът посочва, че: „... до изхода на синовете Израилеви от египетската земя има 505 години". В следващите редове, преди да изреди ерусалимските царе, изтъква: „На съдиите по ред и мъчителите, които

владяха Ерусалим." Такива добавки се срещат още на три места в произведението. Самостоятелна проява на църковноисторическите възгледи на автора е групирането на историческия материал на периоди, при което за основа на разказа за взети бележити държавни личности или важни библейски събития. Характерен пример в това отношение се явява комбинацията около управлението на Август[30]. Може би Константин Преславски е имал за цел да свърже въплъщението на Христос с такова забележително време, каквото е било управлението на Август. Подобен пример представлява и опитът да се посочи начинът за изчисляването на еврейската пасха независимо от византийските хронологически таблици[31].

При посочването на оригиналните елементи в съдържанието на „Историкии" важно място заема сведението за смъртта на император Никифор I Геник в българските земи: „Никифор 8, а месеца 9. Него убиха... българите на 27 юни." То е единственото известие, отнасящо се до българската история в творбата. Върху него обръща внимание още В. Златарски. Авторът е категоричен, че тази прибавка е принадлежала на перото на Константин Преславски и е била заимствувана от друг източник. Според В. Златарски е трудно да се установи с положителност дали той е бил византийски или български[32].

От прегледа на кратките византийски хроники се установява, че в една от тях под годината 811 също е отбелязана смъртта на византийския владетел[33]. Това свидетелство ни дава основание да предположим, че К. Преславски е използувал за свой източник не само „Пасхалната хроника" и „Кратка хроника" на патриарх Никифор, а и друга ранновизантийска кратка хроника от IX в. Но трябва да се допълни, че между известието за смъртта на император Никифор в посочената византийска хроника и това в „Историкии" съществува известна разлика. В старобългарския източник са отбелязани още месецът и датата на самата смърт. Това позволява да се постави въпросът, дали Константин Преславски не е използувал някакъв друг незапазен старобългарски извор, откъдето е почерпал отбелязаните допълнителни сведения. По-важното в случая е да се изтъкне, че направената добавка е била мотивирана от определена цел, която е преследвал неинният автор. Чрез нея Константин Преславски се е опитал да включи българския народ и държава в световната история. Тази негова проява най-ярко показва самостоятелното отношение на старобългарския книжовник към своите първоизточници. Тя е свидетелство за собствено историческо мислене, макар и пречупено през християнския мироглед.

Забележителен момент в съдържанието на „Историкии" представлява и ясното разграничаване между времето, когато император Михаил управлява заедно с майка си Теодора, и времето, когато той е самостоятелен владетел. Независимо че при неговото извършване Константин Преславски е използувал

данните от „Кратката хроника“ на патриарх Никифор, то е от важно значение. То разкрива една основна черта в старата славянска историография — прокарването на ясна граница между управлението на императрица Теодора и нейния син Михаил.

Съществено доказателство за творческата преработка на византийските извори се явяват и заключителните редове на българското съчинение: „Всички години от разпятието Христово до Лъв, сегашния цар, деветстотин и осемдесет.“ Те също са допълнение, което е направено от страна на К. Преславски. То е важно указание за времето, когато са били съставени „Историкии“. Чрез посочения сбор от години авторът се е опитал да даде завършен характер на своята творба. Според В. Златарски той е бил изчислен въз основа на т. нар. българско летоброене, което се е различавало от византийското по коефициента на приравняване на годините[34].

Изследванията върху хронологията на българските събития, отразени в някои старобългарски книжовни паметници и в „Повесть временных лет“, показват, че до края на Първата българска държава то се е използувало от книжовниците[35]. В „Историкии“ това ясно личи при разкриването на числената стойност на последните редове от текста, отнасящи се до годината на съставянето им: „От Адам до сегашния 12-и индикт има 6406 години.“ При нейното посочване епископ Константин се е ръководил именно от това самостоятелно българско летоброене, според което „Историкии“ са написани през 894 г. Установените нови елементи в хронологията на събитието от „Историкии“ още по-ясно очертават самостоятелната позиция на творбата по отношение на нейните извори и потвърждават оригиналния й характер.

От анализа на историческата творба е видно, че нейният автор се е придържал към систематичното представяне на световните събития. В това отношение той прилага един от характерните принципи на схоластичната философия, а именно принципа за естествения, т. е. хронологически ред на изложението. От друга страна, световната история е представена през призмата на християнската догматика. Това не намалява историческото значение на творбата. Тя се явява продукт на официалната историческа книжнина. Тя е имала за цел да задоволява потребностите на тогавашната българска аристокрация и предимно монашеските среди. Съобразно с техните интереси и класови позиции ходът на историята е представен чрез годините на управление на отделните владетели. Народите като действено начало в историята са игнорирани.

Българският читател е трябвало да възприеме хода на световния исторически процес чрез религиозната мистика на числата, изразяващи годините на управление на владетелите. Заедно с това цифровите данни в произведението са пряк израз на хронологическата последователност на историческите събития.

Така старобългарският читател е имал възможност да възприеме земната история като един непрекъснат процес на развитие.

Причините за съставянето на „Историкии" трябва да търсим в общия културен напредък на тогавашното старобългарско общество, в самата обществена среда, в която писмеността намира все по-широко разпространение и създаваната книжнина има за задача да задоволява потребностите на поданиците извън сферата на църковно-религиозните нужди. В края на IX и началото на X в. се създават и определени научни интереси, свързани с опознаването на вселената и човека. Немалка е била и ролята на навлезлите главно по официален път византийски преводни хроники. Авторът на интересуващото ни историческо произведение е ползувал активно постиженията на византийската църковна и историческа литература.

Появата на „Историкии" в старобългарската историческа литература поставя началото на съвсем нов жанр в нея — кратки хроники за световната история. В тях историците, които обикновено са църковни личности, обясняват историческия процес с влиянието на християнския бог. В „Историкии", както и във византийските кратки хроники, са налице и прогресивни елементи по отношение представата за хода на историята. В основата на оценката на историческия процес заляга оптимистичната вяра в непрекъснатото движение на човечеството към всеобщо щастие. Но то е интерпретирано в мистико-религиозен дух, чрез присъствието на божествената персона в световната история.

Към жанра на кратките хроники се отнася и още едно запазено старобългарско историческо произведение, известно като „Кратък летописец" (Лѣтописьць къкратъкъ). За първи път в историческата наука като летописен паметник то е въведено от Н. В. Степанов[36]. Върху него се спира и М. Вайнгарт[37]. Напоследък у нас той бе обнародван от Б. Ангелов, който установява, че като първоизвор на българския летопис е послужила „Кратката хроника" на патриарх Никифор[38]. В това отношение изследователят открива текстологическо сходство между „двата исторически паметника". Едновременно с това, на основата на съпоставката между българските летописни хроники и техния византийски образец, Б. Ангелов открива и съответните различия, които му дават основание да изтъкне самостоятелния характер и на втората запазена летописна хроника у нас[39]. Според наблюденията на българския славист това летописно съчинение е било използувано от руските летописци през XI — XII в. при съставянето на техните летописи.

Текстът на „Кратък летописец" е открит в Симеоновия сборник от 1073 г. Поне засега това произведение е първата историческа творба в старобългарската книжнина, известна в ръкопис от XI в. Хрониката има следния наслов: „Лѣтописьць къкратъце от Августа даже и до Костантинѣ и Зоиць гръчьскыихъ". Както се вижда, самото заглавие сочи времето на

съставяне на българската хроника. То се отнася до двадесетте години на X в., по-точно между 913 и 927 г., когато държавно-политическият живот се е ръководил от цар Симеон.

Съдържанието на хрониката е пряко свързано с това на византийския извор. Изброяват се последователно владетелите на земните царства. Но подобно на „Историкии" и „Кратък летописец" не може да се окачестви като механично преписване на „Кратката хроника". Съпоставката между двата летописа ни убеждава в това. В българския вариант на „Кратката хроника" са посочени владетели, които липсват във византийския оригинал. И, обратно, някои владетели, фигуриращи във византийското съчинение, ие се срещат в българското. Различия се срещат и по отношение на добавените обяснения за отделните владетели. В тях често се посочват дните на управлението им[40]. Тези подробности около съдържанието иа българската хроника подчертават нейния самостоятелен характер. Изследванията върху ръкописите на руската редакция на византийската хроника под иаслов „Кратък летописец" показват, че по всяка вероятност руските преписвачи са се ползували от неговия старобългарски превод[41].

Между двете сходни старобългарски произведения също се срещат различия. Най-съществените от тях се отнасят до уточняването на някои от историческите събития. Тези разлики произтичат вероятно от използуването на различни редакции на византийския извор[42]. Установяването на различието между двата писмени старобългарски паметника бележи развитието на историческите съчиненния, които принадлежат към жанра на кратките хроники. Като една от творбите на средновековната българска историко-летописна традиция „Кратък летописец" притежава определени характерни особености. Чрез хронологическата последователност, в която са изложени годините иа управление на отделните царе и патриарси, е прокарана отново религиозно-историческата концепция за развитието на света. В съответствие с християнския морал в произведението тя е представена като пряк резултат от божествената намеса. Както се вижда от съдържанието иа творбата, нуждите от историческото познание за света в този период са се задоволявали не чрез средствата на светската информираност, а чрез посочването на отношението иа владетелите към божествената личност. Престъпилите божествени закони владетели са означени от автора като „богоненавистни еретици". В това отношение българското произведение е било в хармония с основната тенденция на духовната политика на държавната власт — укрепването на християнския мироглед на поданиците и най-вече на господствуващата класа.

В сравнение с „Историкин" „Кратък летописец" бележи чувствителен напредък във функционалното значение на историческите произведения. В хроиикатa прави впечатление стремежът на автора да обясни, макар и не така задълбочено, истинските причини за свалянето и изтезанието иа отделните владетели[43].

В старобългарската творба схематичното изложение на обичайните византийски хроники е заменено донякъде с една по-голяма детайлизация при изреждането на отделните факти и събития. Ето защо с основание може да се изтъкне, че „Кратък летописец" се явява естествено продължение на традицията, чието начало се поставя от произведението на епископ Константин.

Резултатите от изследванията на тези две кратки хроники, тяхното сравнение с византийските и с подобни компилации, принадлежащи на ранната руска книжовност, пораждат основателно въпроса — дали те са достигнали до нас в своя цялостен вид. В. Златарски пръв изказва предположение, че след известния в ръкопис от XIII в. текст на „Историкии" са следвали и кратки хронологични данни за най-значителните събития в периода, в който е живял самият Константин Преславски[44]. Липсата на по-преки данни остават този въпрос неразрешен по отношение на „Историкии". С по-голяма сигурност може да бъде разгледан той по отношение на „Кратък летописец". Основание за това дава проучването на разпространената редакция на руската хроника „Лѣтописьце вьскорѣ" и особено добавените сведения за българската история, посочени след управлението на император Михаил[45]. Съдържанието на творбата показва, че нейният автор се е обръщал неведнъж към различни източници за допълване на изложението на труда на патриарх Никифор. Това обстоятелство позволява да се предположи, че „Кратък летописец" вероятно е съдържал известия и за българската история от времето на княз Борис I и цар Симеон[46].

Разгледаните две старобългарски творби са важно свидетелство за голямата популярност, която получават кратките византийски хроники в България. Тяхната поява се е обуславяла от изискванията в развитието на българската обществена мисъл през християнския период. Не по-малко значение за развитието на този жанр в старобългарската литература имат и предпочитанията на монашеските среди към този вид историческа книжнина. В нея историята се е разглеждала под знака на божествената персона и поради това тези произведения са представлявали основно четиво за тях. Неслучайно както във Византия, така и в България те са били съставяни от духовни лица, принадлежащи към монашеството. Религиозният мироглед на техните автори не е намалявал стойността им като творби с исторически характер. Тези съчинения отразяват преустройството на историческата мисъл след втората половина на IX в. Очертават част от новите форми в старобългарската историопис и показват целенасоченото ползуване на византийските образци, съобразено с възможностите и вкуса на средата, сред която са били разпространявани.

„Кратката българска хроника" към средновековния превод на Манасиевата летопис се състои от 27 летописни известия. Тя е направена под формата на допълнения за различни събития

от световната, византийската и българската история, за които в текста на Манасий е казано много малко или пък липсват сведения[47]. Това се отнася особено до различните събития от българската история. Чрез съставянето ѝ неизвестният автор се е опитал да проследи съдбата на Първото българско царство на фона на историята на най-важните земни царства и с това да намери мястото на българския народ и държава сред тях. Изложението ѝ започва с проследяване на най-важните събития от историята на вавилонското, асирийското, египетското, персийското, римското и византийското царство[48]. При разглеждането на последните две авторът е съсредоточил вниманието си главно върху управлението на римските императори Октавиан Август (27 г. пр. н. е. — 14 г.) и Тиберий (14 — 37 г.) с цел да създаде точна хронологическа представа за времето, когато е живял Исус Христос, и върху свикването на Първия вселенски събор в Никея през 325 г., за който в хрониката на Манасий липсват сведения[49].

На събитията от световната история са посветени 9 летописни известия, но основната част от изложението на хрониката отразява историята на българската държава от заселването на славяни и прабългари до възобновяването на българското царство от Асен I — през 1185—1187 г. Задачата на автора е била да обоснове отколешното му съществуване върху територията на Балканския полуостров. Поради това той започва своя разказ за българската история с отбелязване началото на прабългарската експанзия във византийските територии, поставяйки ги вярно във времето на император Анастасий (491—518) и изтъквайки, че оттогава до времето, в което той твори, са изминали 870 г.[50]. Съставителят се е постарал да очертае основните периоди от развитието на българската държава, тясно свързани с нейното утвърждаване като суверенна и независима политическа сила. Във връзка с това хронистът се спира върху процеса на нейното образуване, отбелязва първоначалното ѝ политическо укрепване в периода от края на VII — средата на IX в. чрез разкриването на най-важните страни от българската външна политика при управлението на българските ханове Тервел, Кардам, Крум и Омуртаг. Съществено място заема и периодът на политическото могъщество на българската държава при царуването на Борис I (851—889) и Симеон Велики (893—927). Изложена е българската гледна точка по въпроса за покръстване на държавата и народа, както и военнополитическата дейност на Симеон срещу Византия. Пет от летописните известия са посветени на политическия упадък на българското царство и уничожаването на неговата независимост от Византия през периода от средата на X — началото на XI в. Отбелязвайки издигането на Асен I за български цар, авторът на хрониката е целял да разкрие приемствеността между Първото и Второто българско царство, както и възобновяването на неговата независимост.

Летописните известия имат цялостен и завършен характер. Събитията от световната и главно българската история отразяват различни страни от църковнополитическия живот. Всички те са проследени в хронологическа последователност. Тези характерни особености в съдържанието ги обединяват и позволяват да бъдат окачествени като „Кратка българска хроника", която по своята типологическа характеристика може да бъде определена като царска хроника (Reichschroniken)[51].

Анализът върху двете хронологически сведения в хрониката, свързани със заселването на българите на Балканския полуостров и тяхното покръстване, доказа достоверността им. Въз основа на тях съставянето на хрониката трябва да се отнесе към 1361/62 г.[52]. Тя е била допълнително прибавена към т. нар. Московски препис на среднобългарския превод на Манасиевата летопис. Това личи ясно от поставянето на летописните сведения встрани от основния текст. Непосредствено след това тя е била включена в основното съдържание на Ватиканския препис[53].

Трудно е да се определи социалната принадлежност на автора на хрониката. Ако се вземе под внимание, че в нейното съдържание той няколко пъти прави допълнения към световната и византийската църковна история, може най-общо да се предположи, че той е принадлежал, както болшинството от българските летописци, към монашеското съсловие. Но по-важното е, че той показва добра осведоменост при изложението на различните събития от българската история, което е свидетелство не само за това, че е боравил с различни източници, но и за неговата сравнително висока образованост и оформено историческо съзнание. Той е принадлежал най-вероятно към кръга на Търновската книжовна школа. Съдържанието на хрониката го представя като човек с добра книжовна подготовка, която е добил в някое от църковните и манастирските училища около Търново. Като се има предвид, че обучаваните в тях лица придобивали почетното звание „граматик", може да се предположи, че той е спадал към тази категория книжовници и е работил в някой от скрипториите на столичните манастири.

Общоприето е да се смята, че като основен източник при съставянето на летописните добавки към Манасиевата хроника българският автор е използувал гръцкия текст на Зонаровата хроника. Иван Дуйчев пръв изказа становището, че при своята работа той се е водил от нейния старобългарски превод наред с употребата и на други византийски и оригинални извори. Подробното проучване на съдържанието на историческите сведения за българите, както и коментарът върху тях, което ние извършихме в отделно изследване, показа доста различия по отношение на византийския прототип на хрониката на Йоан Зонара[54]. Те потвърдиха мнението на Иван Дуйчев за използуването на творбата в нейния старобългарски превод. Резултатите от сравнителния анализ показаха следните съществени отлики, които насоч-

ват ясно към него: 1) Навсякъде, където в гръцкия текст по отношение на „българи" е употребен терминът „Βαρβαροί", добавка той е заменен с етнонима „българи"[4]. Тази характерна особеност е присъща и на старобългарския превод на хрониката на Симеон Метафраст Логотет; 2) навсякъде в гръцкия оригинал наименованието „България" (τωνβουλγαρια) е заменено с „Блъгърска земл". Понякога този термин се заменя с израза „земл сїж", но отново като понятие за означаване на територията на българската държава. И двата споменати термина се срещат и в останалите преводни византийски хроники на старобългарски език — на Георги Монах Амартор и на Симеон Метафраст Логотет.

3) За разлика от гръцкия текст, в който арабите са означени с характерния за византийските хроники етноним „Σαρακηνοι", в добавките те са отбелязани като „коумане". Може да се изтъкне основателно, че това понятие е едно сигурно указание за използуването на Зонара в среднобългарски превод. Неговата поява е тясно свързана със старобългарското летописно творчество от периода на византийското владичество[55].

4) Особено важно доказателство се явява визирането на Симеон с титлата „цар на българите". В гръцкия текст той е означен с традиционните изрази „ἄρχων" и „ὁ βούλγαρος .С титлата „цар на българите" Симеон е визиран в старобългарския превод на Логотетовата хроника при разглеждането на събитията от 913 г. В следващите откъси обаче от същата хроника той отново се споменава с титлата „княз", докато в трите сведения от българската хроника, посветени на Симеоновото царуване, той е посочен като „цар на българите". Този факт много ясно показва, че съставителят на добавките е разполагал с български източник, който му е дал основание да употреби навсякъде тази титла както за Симеон (даже и във войните през 894 — 896 г.), така и за българските владетели след него. В подкрепа на това ще отбележим, че в гръцкия текст българските владетели Петър и Самуил също не се споменават с титлата цар. Първият най-често е наричан „предводителят на българите" (τῶν βούλγαρων ἀρχηγητῶν, а вторият се отбелязва с личното му име.

Интересно е да се отбележи и още един факт, който потвърждава нашето мнение. Става дума за това, че по отношение на българските владетели Крум и Омуртаг той използува титлата „княз". Употребата на различни титли спрямо българските владетели показва, че авторът е разполагал с български източник, който му е позволил да бъде исторически достоверен.

Наред с тези основни различия в текста на добавките се установиха и други, които спомогнаха да се конкретизира представата за произхода и характера на останалите източници, използувани от автора. Сред тях на първо място ще посочим старобългарския превод на хрониките на Георги Монах Амартол и на Симеон Метафраст Логотет. Ярки следи от тях се забеляз-

ват в сведенията за Неврод и египетското царство, за Шестия вселенски събор, за отношенията между Рим и франките през началния период от иконоборството във Византия, както и за българските царе Крум, Симеон и Петър[56].

В съдържанието на хрониката се откриват следи от използването и на оригинални летописни съчинения, принадлежащи на Охридската и Преславската школа. Особено характерни са в това отношение известията за възникването и териториалното разширенне на българската държава през периода от края на VII — началото на X в., за участието на българите в арабо-византийската война от 717 — 718 г., за покръстването на българите, за успеха на император Василий II Българоубиец при превземането на българските столици Велики Преслав и Охрид[57].

При съставянето на известията за библейските събития вероятно е било използувано като източник някое апокрифно сказание. Сравнително пълното изреждане на владетелнте от различните земни царства свидетелствува за употребата на някоя хроника от типа на „Историкии" и „Кратък летописец"[58].

Свързването на възобновяването на българската държавна независимост с името на цар Асен I показва, че авторът на хрониката е разполагал с точни данни, позволили му да изтъкне този реален факт от българската история. Сред достигналите до нас среднобългарски книжовни паметници в „Синодика на цар Борил" най-ясно е посочена ролята на Асен I за освобождението на българския народ от византийското робство[59]. Поради това напълно допустимо е включването на „Синодика" в състава на източниците на „Кратката българска хроника" към среднобългарския превод на Манасиевата летопис.

Наличието ѝ е важно свидетелство за това, че историко-летописното творчество от XIII — XIV в. е наследило в голяма степен от формите и съдържанието на ранносредновековната българска историопис, но с отбелязването на едно значително по-голямо развитие и обогатяване откъм идеи и жанрово разнообразне.

„Кратката българска хроника" показва, че за разлика от кратките хроники за световната история, създадени в България през X в. — „Историкии" и „Кратък летописец", тя е по-богата на сведения от българската история. Докато първите две са една творческа компилация на своите византийски първообразци, то тя се откроява със своя оригинален, ясно изразен български облнк. Това се определя от преобладаването на известията за българската история. Основната част от тях имат сложен летописен състав, тъй като при написването им са били използувани различни източници. Третата особеност, която и придава оригинален български характер, се отнася до нейното идейно съдържание. То е тясно свързано с отразяването на древния произход на българската държава, народ и традиция. А това е основната идея в историко-летописното творчество на ранносредновековна Бъл-

гария. Тя намери своето най-ярко отражение главно в летописните съчинения, имащи чисто български произход: „Именник на българските ханове" и „Български апокрифен летопис" от XI в. „Българската кратка хроника" стои в непосредствена близост именно с тези летописни творби. Подобно на тях в нея ясно се откроява стремежът към по-пълно изложение на събитията от историята на Първото българско царство. Поради това съдържанието ѝ също има общобългарски характер. Струва ни се, че именно в нея най-ясно е намерило израз българското средновековно схващане за характера и същността на българската държава.

Нейната поява като самостоятелна политическа сила е представена като реален резултат от победата на „българите" (т. е. Аспаруховите прабългари — б. м.) при Онглоса над армията на император Константин IV Погонат през 680 г. Българската държава е представена като едно политическо обединение, включващо в себе си различни етнически групи — прабългари, славяни и местно население, в което политическото върховенство е принадлежало на първите.

Сведенията в нея показват, че в българската историопис за разлика от чуждите историко-летописни творби възникването и териториалното обособяване на българската държава е схванато като един продължителен процес, премнал през няколко етапа в периода от края на VII до края на IX в. Ето защо може да се каже, че именно в тази, макар и кратка по своя обем творба е изложена концепцията за образуване на българската държава в периода от VII до средата на IX в. Началото на нейното изграждане се поставя още в края на VII в. със създаването на „Именник на българските ханове". Нейната характеристика се е допълвала съобразно с по-нататъшното развитие на българската държавна традиция. Ярко свидетелство в това отношение се явяват сведенията в „Житието на петнадесетте Тивериуполски мъченици" и „Български апокрифен летопис". Чрез появата на „Кратката българска хроника" върху страниците на Манасиевата летопис авторът се е опитал по един своеобразен начин да впише българската история в световната история.

С право в историографията летописните добавки се определят като ново явление в българската историко-летописна традиция от XIV в., целящо да покаже съпричастността на българската история в световната. Оценена в тази светлина, „Кратката българска хроника" разкрива важната познавателна стойност, която са имали историческите знания. Наред с останалите византийски хроники, преведени на среднобългарски език през XIV в., тя е спомогнала твърде много за тяхното обогатяване, за разширяването на историческия кръгозор на образования слой от българското общество. Нещо повече, в нея най-силно се разкрива една от основните социокултурни функции на историческите знания, а именно пътят към самопознанието чрез миналото и чрез проявата на своеобразна историческа памет[60].

Появата на „Кратката българска хроника“ е била естествен резултат от цялостното развитие на българското историко-летописно творчество през XIV в. Както знаем, то се е осъществявало в пряка връзка с нуждите на царската власт и на феодалната аристокрация. Поради това тя има ясно изразен официален характер. В нея е очевиден стремежът да се покаже приемствеността между Първото и Второто българско царство. Политическата тенденция в съдържанието ѝ е тясно свързана с една основна идея в българското летописание от този период — идеята за възобновяването на българската държавна традиция и укрепването на българското народностно съзнание през XIV в.

Разгледаните най-важни характерни особености в нейното съдържание позволяват тя да бъде определена като една от най-значителните оригинални прояви в българската средновековна историописна традиция. Тя в огледален вид отразява нейните най-съществени черти. И макар че на фона на богатата византийска историческа книжнина тя изглежда твърде бедна, това не ограничава нейното разнообразие и функционално значение за възникването и развитието на летописанието в останалите славянски страни и главно в Русия и Сърбия. Определено може да се каже, че „Кратката българска хроника“ много пряко разкрива действителната роля на българската историопис за разпространението на историческата книжнина и особено на преводните византийски хроники сред славянския свят. Самата тя заедно с проникването на среднобългарския превод на Манасиевата хроника в Сърбия и Русия е влезнала в състава на различни исторически и други сборници от по-общ характер. Твърде показателно в това отношение се явява нейното включване в съставителството на един от най-известните руски хронографи — „Елинский и Римский летописец“. С намиращите се в нея ценни сведения за българската история тя е била използувана като достоверен източник при отразяването на българската история в славянското летописание.

Българската средновековна историография ни е завещала едни от най-значителните си образци — *„Българската анонимна хроника“* от XV в. По щастлива случайност тя ни споделя трагичната участ на голяма част от летописните съчинения. На вниманието на историческата и славистичната общественост от края на миналия век я предоставя бележитият румънски славист Йон Богдан. При посещението си в библиотеката на Киевската духовна академия през 1890 г. той я открил в един ръкописен сборник, съставен в Слатина (Северна Македония) през 1554—1561 г. от някой си монах Исай[61]. Наскоро след обнародването на хрониката К. Иречек допълнил обстойните обяснения, направени от Богдан към текста, предимно с оглед уточняване на хронологията на събитията, отразени в него[62]. На новобългарски тя е преведена от Й. Иванов и Ив. Дуйчев[63]. Последният направи и някои нови добавки към историческия коментар на хрониката,

акцентирайки върху онези места от текста, в които се предлагат известия за събития, ненамерили отражение в други извори.

Творбата е била създадена в периода 1413—1421 г. Указание за написването ѝ по това време намираме в последните редове от повествованието. То завършва с отбелязване смъртта на Муса и възшествието на султан Мохамед I през 1413 г.[64]. Засега е много трудно с положителност да се установи книжовното средище или област, където тя е била създадена. Но наблюденията ни върху идейно-политическите тенденции в съдържанието, стремежът на автора да разкрие трагедията на християнските балкански народи под натиска на османската експанзия, религиозно-провинциалистическия дух ни дават основание да предположим, че тя е била съставена в някой от манастирите на Света гора. Към това предположение ни навежда и още едно важно обстоятелство, че след завладяването на балканските земи от османците именно Атон се издига като единствен културен център на славянската взаимност, който повече или по-малко е бил свободен от османската власт. Именно оттук в края на XIV—XV в. руски монаси пренасят в Русия много южнославянски ръкописи[65].

Авторът на хрониката без съмнение е бил българин по произход. Това личи ясно от фабулата и основния тон на нейното съдържание, както и от известията за българите в него. Те заедно със своите владетели са поставени в центъра на повествованието още в самото му начало. Очевидно той е принадлежал към кръга на образованото монашество и може би през последните свободни години на българското царство е бил натоварен с изпълнението на някоя по-висша църковна служба, позволила му да получи добра осведоменост върху отделните събития.

Написаната от него хроника обхваща един доста продължителен период от историята на българската държава и останалите балкански народи от 1296 до 1413 г. Но в нея той си поставя една основна цел — да разкрие историята на османската експанзия в балканските земи, донесла унищожаването на политическата и църковната независимост на българи, сърби, власи и гърци. Поради това вън от вниманието на летописеца са останали редица събития, имащи значение в някои други сфери на политическия живот в Европейския югоизток[66]. Може би като непосредствен повод за написването на летописа е послужила обсадата на Константинопол от Баязид, подновена с нова сила след битката при Никопол през 1399 г. Почти една трета от съдържанието на хрониката е посветено на това важно за християнския свят събитие. В края на разказа за обсадата четем: „По божия благодат запазен е светият град, даже и до днес от всички вражески иноплеменници."

Авторът е отдалечен от последните две събития, които са намерили място в хрониката му, с около 20 г. Време, напълно достатъчно, за да се освободят съзнанието му и историческият

му спомен от пристрастната оценка за върховните моменти от борбата на българите и останалите християнски народи с османския поробител. Ясното прозрение за невъзвратимостта на историческата им съдба е предизвикала неговата сдържаност по отношение на редица български църковно-политически събития и това придава на неговата хроника общобалканско звучене. Тъкмо то в известна степен дава основание за отчуждаването ѝ от българската историческа среда и действителност. Но това е само едно външно впечатление, което не може да бъде използувано като солиден контрааргумент за нейния „антибългарски характер". В последно време хрониката е отново обект на значително внимание. Усилията на различни специалисти бяха насочени главно към конкретното определяне на нейния автор, свързвайки името му с дейността на видни византийски личности и фамилии, или пък с определяне принадлежността ѝ към някоя от съществуващите тогава балкански литератури — византийска, сръбска, влахо-молдавска[67]. Но въпреки този явен стремеж на чуждите изследвачи да я извадят от състава на българската литература и историко-летописна традиция маниерът на повествованието в безименната хроника от началото на XV в. генетически я свързва с „Български апокрифен летопис от XI в." и с „Българската кратка хроника" към Манасиевата летопис. Липсата на неин прототип във византийските кратки хроники още по-нагледно потвърждава нейната принадлежност към българската средновековна историография.

За разлика от чуждите изследвания в нашата историография се направиха опити авторът на хрониката да се свърже с дейността на Исай Серски[68] и Григорий Цамблак[69]. Макар и доста рисковани, тези предположения дават възможност за размисъл и показват, че този исторически труд е здраво свързан с българската литература от края на XIV в. — началото на XV в. Рискът на една подобна идентификация произтича от твърде различния стил, с който се характеризира творчеството на горепосочените български книжовници в сравнение с този на хрониката. Исай Серски и Григорий Цамблак създават своите съчинения непосредствено след събитията, които стават обект на описание. Поради това те са написани много по-емоционално, с по-голяма прочувственост. Причините за разорението на балканските земи след битката при Черномен през 1371 г. и превземането на Търново, както и последиците от тях са обяснени в духа на християнския провиденциализъм. Докато авторът на хрониката изхожда от конкретната действителност и в неговите обяснения се чувствува по-силно критичният поглед спрямо изминалите събития.

Историческото повествование започва с една въвеждаща част, чрез която авторът ориентира най-общо в разширяването на османската власт в Мала Азия през управлението на султаните Осман и Орхан, визирани като наследници на „измаилския род".

На преден план изпъкват опустошенията, извършени от Осман в източните византийски провинции, част от които са споменати в самия текст. Авторът се е постарал да посочи и годината на неговата смърт — 1326 г., която съвпада с другите източници. Присъствието на това хронологическо известие, отнасящо се до един доста отдалечен по време период, показва, че все пак авторът е имал на разположение определени писмени източници. Вероятно посредством тях той е могъл да разграничи нарастналата активност на османската експанзия във византийските територии по времето на Орхан, наследника на Осман. В хрониката ясно е казано: „Той начена още по-голямо дело, като водеше войни и покоряваше, докато стигна до гръцките страни, там, гдето се намира градът Бруса"[70]. Превземането на Бруса през 1326 г. от Орхан представлява един от значителните успехи, постигнати от османците, благодарение на който те станали господари на почти всички византийски територии в Мала Азия.

Прави впечатление, че в тази част авторът не следва изцяло хронологическата последователност на събитията, свързани с осъществяването на първия етап от османското завладяване на Балканския полуостров, в който главно действуващо лице е първият син на Орхан — султан Сюлейман. След известието за превземането на Бруса той веднага отбелязва смъртта на султан Орхан през 1362 г. и възкачването на Мурад на престола през същата година. С това фактически той насочва вниманието направо към втория етап от османското завладяване и истрически съвсем вярно го свързва с името на същинския покорител на Балканския полуостров — султан Мурад I. Той е наречен „Аморат Велики".

След това той обръща поглед към съдбата на българите. Те са представени като основна цел на Мурадовото настъпление към Балканския полуостров: „И превзеть Аморать юнь сынъ и хъ[illegible] и [illegible] оплъчиха са всеми на Българе..."[71]. Чрез това известие авторът не само поставя в центъра на своето повествование българите, но ръководен от своя исторически усет, той е искал да изтъкне, че тъкмо по времето на втория Орханов син страшната османска опасност „хлопала вече на портите на българското царство". Това известие е едно от сигурните указания за българския произход на автора. Ако той беше византиец, той би имал друг подход към историческите събития. Ръководен от своите народностни и патриотични чувства, той съвсем целенасочено нарушава реда на събитията, за да може да изведе на първо място трагичната съдба на своя народ. Той я превръща в основно ядро, около което обединява цялото повествование.

По-нататък хронистът се е опитал да обясни причините, поради които османската опасност надвисиала с такава голяма сила над българската държава с възцаряването на Мурад. В тази част от своя разказ той вече напуска очертанията на родната история и пред читателя се открива една широка панорама

на историческата действителност в Европейския югоизток, обхващаща съдбата на Византия, Сърбия, Влахия и Албания. Най-напред са изтъкнати заслугите, които император Йоан Кантакузин е имал в охраняването на Галиполи от непрекъснатите нападения на османците чрез поддържането на неговата флота. Основно място в тази част от хрониката заемат и сведенията за византийското пратеничество до българския цар Иван Александър „Іако да поможеть емѣ хранити катрѣжане, да Сѣбю дажть бродь“[72]. Няма да се спираме подробно върху съдържанието на тази част от повествованието, тъй като тя е достатъчно позната. Ще отбележим само, че тя удостоверява напълно сведенията на Кантакузин относно паричната помощ, която Византия е поискала от българския владетел за охраната на Галиполския „бродь“. Различията в данните на двата източника се отнасят до събитията след това. Според мемоарите на бившия византийски император първоначално българският цар дал съгласието си, но по-късно променил решението си и отказал да даде исканата от Кантакузин сума. Това станало по внушение на сръбския крал Стефан Душан, който не приемал този проект и обвинил Иван-Александър, че е направил отстъпка пред роменте[73]. Според нашия хронист българите, след като чули византийското предложение, с присмех поругали гърците, като не само ги обидили, но и ги отпратили от страната си без резултат от преговорите. След това Кантакузин се „нажалил“ много и изпратил пратеници при „сръбския господар Урош, деспот Углеш и крал Вълкашин да помогнат за морските войски“[74], но и те по същия начин, както и българите, отпратили византийското пратеничество. Последвало трето пратеничество до българските царе и сръбските господари, в което Кантакузин предвещал тяхната политическа гибел — „На хотѣвъ помощи намь обаче на послѣжде кадти са хощетаж.“ Въпреки тази закана те със смях отговорили, че когато османците дойдат, те сами ще се бранят от тях. След този отговор последвало споразумение между византийския император и Мурад I, по силата на което османците били пропуснати да минат през Галиполи, но при условие, че „няма да увреждат в нещо на гърците навеки, нито в Романия, нито в Македония“[75]. По-нататък авторът съобщава, че османците използували това разрешение и веднага тръгнали на поход срещу българите[76].

Без преувеличение ще изтъкнем, че разказът на хрониста за взаимоотношенията на балканските държави в разгара на османската експанзия представлява най-забележителното място от хрониката. Неговата историческа ценност се състои не само в това, че съвпада с известията на Кантакузин относно неговото пратеничество в България и пророчеството, което той направил по отношение на нейната по-нататъшна съдба. По-важното е, че в него се разкрива дребнавият егоизъм, от който са били обхванати управляващите кръгове на балканските държави. Поради това те не били в състояние да осъзнаят своите общи инте-

реси и недооценили в критичния момент застрашаващата ги османска опасност. Разказът се отличава със своята ясна политическа насоченост. Авторът постига това по един типичен за средновековните хронисти маннер, като по пътя на внимателния подбор на реалните исторически факти той излага и събитня, имащи легендарен характер[77]. Поради това в разказа е отдадено еднакво предпочитанне н на исторически верните, н на легендарните известия. Последните се отнасят до отрицателното отношение на българските и сръбските владетели към византийското пратеничество. В действителност император Йоан Кантакузин е потърсил еднпствено българското сътрудничество в борбата срещу прииждащите от Мала Азия турци, тъй като сръбският крал все още продължавал военнпте действня срещу Внзантня. А според споменатата версня, която нн предлага българската хроника, последвало пратеничество и до „сръбските крале". Й. Богдан, а след него и К. Иречек обясниха тези нзвестия в българския източник като „отблясък на легендарното предание" за проведените в българската столнца преговори[78].

Това епическо допълнение към известието за византийското пратеничество очевидно отразява народното разбнране относно причнните за гибелта на българската, а по-сетне и на останалнте балкански държави. Според него тя се явява последица от политическото късогледство, проявено от владетелнте. Важен е въпросът за времето, когато е възникнало това народно предание. То е построено в стила на историческите предания, използувана е една и съща формула при отразяването на събнтнята. Тя се характеризнра с пълно сходство не само в ситуацията, при която се провеждат преговорите в българската и сръбската земя с нмператорскнте пратеници, но дори и в самата лексика, използувана прн построяването му — „Сыншакше се насмѣкашѧ сѧ ,и оукорншѧ Гръкы не тъкмо досадншѧ, нж за женж и матере оукашс и послашж тъще"[79]. Тази прилнка в народното предание именно показва, че е било създадено в българска етническа среда. Но споменаването на Вълкашин и Углеш, героите от битката прн Черномен от 1371 г., дава ясно указанне, че преданнето е възннкнало във време не само доста отдалечено от времето на самите преговорн между Йоан Кантакузин и Иван-Александър, но когато последният не е бил вече между живнте. Поради това до нзвестна степен тази част от хрониката звучи като отзвук и като ехо от отдавна отминали събитня. Й. Богдан е прав, отбелязвайки, че народът не е бил известен за интрнгите, конто Стефан Душан е разпалил между своите съперници, за да разчнсти по-нататък пътя сн за нови военнн действия срещу единия от тях — Византня[80]. В историческата памет на народа са изплували само бедните, сполетели го вследствие отказа на техння цар Иван-Александър. Именно те са избистрнли в неговото съзнание ясното становище, че причините за военнните успехи на османците се дължалн на неразбирателството н егоизма на бал-

канските владетели. Тъкмо поради това в него е допуснато смесването на историческите събития и личности и особено свързването на крал Вълкашин и деспот Углеш с византийското пратеничество в Сърбия. Ако народът не е знаел за Душановите интриги, той безспорно е знаел, че последните също са станали жертва на политическото късогледство на балканските владетели.

С подобен идеен замисъл се характеризира и пророчеството, което Кантакузин отправил към „българските царе и сръбските господари": Не хотѣхъ помощи вам, обаче на послѣжде кадѣ са хощета." В Кантакузиновите мемоари, написани след 1364 г., когато разразилите се активни действия в Тракия му дали възможност за една по-дълбока преценка на създалата се ситуация, се пророкува нещастието, което България е трябвало да претърпи от турците още през управлението на Иван-Александър[81]. Иречек го свързва със сведенията на Димитрий Кидон за превземането на редица български градове и крепости от Северна и Източна Тракия до 1366 г.[82].

Приведохме тези известия, за да подкрепим изказаното погоре становище за сравнително късното възникване на народното преданне относно причнните за покоряването на България и останалите балкански държавн от османците. Условия за изграждането на една толкова трезва и правдива оценка възникват едва в края на XIV — началото на XV в., когато политическата и църковната независимост на българската държава са унищожени и всякаква надежда за възстановяването им е изглеждала нереална. Ние ие можем да бъдем придирчиви към това народно предание. В него историческата истина е отразена само относително. Неговата изключителна историческа ценност произтича от това, че то отразява и едновременно с това свидетелствува за настроенията и мислите на българското общество в началния период на владичеството, за историческата отговорност на управляващите кръгове в България начело с Иван-Александър. Включвайки го в своето повествование, авторът на хрониката се е превърнал в изразител на идейно-политическите настроения, обхванали народ и интелигенция в периода от края на XIV — началото на XV в. Те са диаметрално противоположни по дух и съдържание на онези, чийто изразител се явява Исай Серски, който е описал разрушаването на българските и сръбските земи след битката при Черномен. Причините за успехите на османската войска той вижда в „божия гняв", излял се над християните от западните области[83]. Въпросът за отговорността на балканските владетели пред разразилата се катастрофа само се поставя от автора на дневен ред, докато в хрониката той вече намира своя отговор.

С подобна идейно-политическа насоченост се отличават и византийските исторически съчинения, създадени през 50-те и 60-те години на XV в. Сред тях особено забележителин са хрониките на Дука Францес и Халкокондил и „Епирската хрони-

ка"[84]. Това идейно-политическо сходство послужи като аргумент на някои чужди автори да свържат хрониката с византийските политически кръгове, симпатизиращи на Кантакузиновата политика, и да припишат авторството ѝ на някой негов близък родственик или пък представител на византийските образовани среди[85]. Но това е една преднамерена теза, която не съответствува на самото съдържание на творбата, тясно свързана с историческата съдба на българския народ. Ако нейният автор беше византиец, естествено е след известието за неуспешните преговори на Кантакузин да насочи вниманието си поне към краткотрайната обсада на Цариград през 1359 г., когато османците настъпили в Източна Тракия, или пък за превземането на редица византийски крепости в тази област през периода 1359—1364 г.[86]. Противно на това в българската хроника авторът не проследява общия поток на събитията, а съвсем конкретно насочва вниманието към разорението на българските територии и по-специално на Средецката област, извършено през 1360—1361 г.

Анализът върху началната част от хрониката показва, че тя е изпълнявала ролята на въведение, в което авторът отбелязва целите и задачите на своя исторически труд. Поради това той се е стремял да постигне не толкова пълното възстановяване хода на събитията, станали през периода 1352—1362 г., колкото да разкрие действителните причини, осигурили успехите на Мурадовите войски в Тракия веднага след стъпването им на балканска територия. Чрез извеждането на преден план на дейността на Мурад I авторът всъщност дава ясно да се разбере, че главният обект в повествованието ще бъдат събитията, станали след възкачването му на султанския престол. Това проличава и от останалата част на изложението, където военните действия са пресъздадени в тяхната хронологическа последователност.

В нея са намерили място най-важните битки, с които е свързано същинското завладяване на Балканския полуостров. Чрез тях авторът разкрива някои по-съществени прояви от историческото развитие на Византия, Сърбия, Албания и Влашко, станали по време на този най-значим период от османската експанзия на балканските земи.

Живо и достоверно са описани битките при Черномен през 1371 г. и османското настъпление в западните области на полуострова през 1371 — 1389 г. Авторът рисува една доста подробна картина на завладяването на Македония, покоряването на албанската земя и достигането им до Драч и Далмация. В редица отношения неговите сведения са забележителни. Те не само допълват, но и коригират известията за тези събития в останалите извори. В повествованието е намерил място и бунтът, организиран от Андроник и Челеби срещу Йоан V Палеолог и Мурад във връзка с узурпирането на тяхната власт. Под-

робностите около това събитие показват ясно, че авторът е бил добре запознат с него[87].

Решителната за християнските народи битка при Косово поле през 1389 г. е отразена с голяма правдоподобност независимо от вмъкването на някои библейски елементи. Чрез тях авторът вероятно е целял по-образно да изтъкне гибелните последици от нея. Те не са му попречили обаче да бъде конкретен в описанието и това проличава от споменаването на такива важни събития, станали по време на Косовския бой, като смъртта на Мурад и крал Лазар, поемането на тяхната власт съответно от Баязид и деспот Стефан[88].

Със същата историческа правдивост е описана и битката при Ровине, станала през 1395 г., след която влашкият войвода Мирчо Стари бил принуден да признае върховенството на Баязид. Сведението има голяма историческа стойност, защото коригира тези в сръбските извори, според които влашкият войвода излезнал победител в сражението. Макар че в това доста подробно описание на битката личат следите от една по-късна преработка, от него става ясно, че тя не е донесла превес на нито една от двете страни. Но стойността му се засилва още повече с известието за окупацията на р. Дунав от турска военна стража[89].

Твърде описателно е пресъздадена и битката при Никопол през 1396 г. Авторът обръща специално внимание на многобройната армия на крал Сигизмунд, както и на участието на венецианската и византийската флота в сражението. Тук литературните достойнства на повествованието се открояват особено добре. Но значението на известието е главно в това, че решава окончателно проблема за мястото, където е станала битката[90].

След това авторът на хрониката насочва изцяло вниманието си към обсадата на Константинопол. Направеното подробно описание има една основна цел — да разкрие голямата тревога на целия християнски свят от Изтока и Запада пред страха от завладяването на „Светия град".

Сведенията за българската история преобладават в съдържанието на хрониката. Освен отбелязването на византийското пратеничество в България хронистът посочва още няколко важни събития, засягащи съдбата на българската държава по време на османската експанзия. Това са: на първо място, нападението на Средецката област от войските на Мурад I през 1360—1361 г. и сраженията, станали край Средец. Съгласно хрониката по време на тези събития са загинали двама от синовете на цар Иван-Александър, споменати с имената Асен и Михаил[90]. След поражението на българската войска последвало масово изселване на българското население в Мала Азия[91]. По-нататък са посочени смъртта на Иван-Александър и поемането на властта в Търновското царство от Иван Шишман, как-

то и даването на сестра му Кера Тамара за съпруга на Мурад I. Хронистът отбелязва, че това е станало пряко волята на българския владетел. Точно е отразена и датата на смъртта на цар Иван Шишман — 3. VI. 1395 г.[92]. Интересно е, че авторът на хрониката свързва покоряването на българската земя от османците не с превземането на столицата Търново, а с кончината на българския владетел. Но това не означава, че той дава погрешни сведения, а по-скоро, че се ръководи от своите патриотични мотиви и от своето разбиране относно ролята и мястото на владетеля в историческата съдба на държавата. Последното известие от българската история е посветено на пленяването на Иван Срацимир от султан Баязид. Първият е посочен с царска титла, факт, който разкрнва добрата осведоменост на автора върху българската история[93].

Прегледът върху известията в хрониката показва ясно, че част от тях имат изключително значение само за българската история и посочването им се е дължало тъкмо на автора, който е бил носител и изразител на българското народностно самосъзнание.

Посочената хронология в творбата за някои от събитията в българската и балканската история е погрешна. Още първите изследователи на хроннката — В. Григорович, Й. Богдан и К. Иречек, изтъкват, че текстът е съдържал по-късни интерполации. Във връзка с това те допускат, че хронологическите несъобразности са се дължали на нейните по-късни преписвачи[94]. При съставянето на хрониката вероятно авторът е използувал сведенията на различни очевидци и участници в събитията[95]. Освеи това от съдържанието личи, че самият той е бил очевидец на голяма част от тях. Но това съвсем не изключва използуването на писмени източници от негова страна. Към едно такова предположение ни насочват сведенията за османската експанзия в източните провинции на Мала Азия, извършена в края на XIII — началото на XIV в. Анализът върху обсадата на Константнопол също дава основание за подобно предположение. В редица отношения той е сходен с описанията на пораните византийски хронисти за обсадата на Цариград и Солуи, извършени от араби, авари, прабългари и славяни в периода от края на VI — началото на IX в.[96].

Прегледът върху идейно-политическата насоченост на хрониката и прегледът върху събитията, намерили място в нейното съдържание, струва ни се, напълно оправдават високата оценка, дадена й от нейните първи изследвачи, като „най-представителното историографско съчинение на южните славяни от началото на XV в."[97]. Тя ни предлага данни за един важен период от историческото развитие на Европейския югоизток, свързан с покоряването му от османците, за който богатата византийска историография не ни е оставила нито един труд. Поради това основната част от нейните сведения имат уникален харак-

тер и коригират редица известия от византийски и сръбски извори. Нейното изложение се откроява ярко сред останалите книжовни паметници, създадени в същата епоха, със своята лаконичност и сдържаност. Но тези характеристики не изключват стремежа на автора да даде необходимите обяснения относно причините, предизвикали развитието на едно или друго събитие. Но най-отличителният белег на хрониката си остава безпристрастният тон, на който тя е написана[98]. По своята обективност тя може да се сравни дори и с най-добрите византийски исторически съчинения. Риторичният баласт и претрупаност са чужди на нейното съдържание. С това свое основно достойнство хрониката повишава значително нивото на българската средновековна историография през края на XIV — началото на XV в. Систематизираното изложение на събитията, стремежът към обгръщане на един по-продължителен период от историческото развитие и обясняването на причинно-следствената връзка между тях в сбито, но ясно изложение определят сходството между „Българската анонимна хроника", „Български апокрифен летопис" и „Българската кратка хроника" към Манасиевата летопис.

По форма и съдържание тя се доближава до императорските кратки хроники, възникнали и разпространили се като един от основните историографски видове през XIV—XV в. във Византия[99]. Независимо от тази формална прилика „Българската анонимна хроника" представлява нова оригинална проява на средновековната ни историография в началото на XV в. За разлика от византийските образци в нейното съдържание събитията не само се регистрират, но се прави опит те да бъдат анализирани съобразно вижданията на автора. В нейното изложение присъствуват белезите на типичното историческо повествование. То е значително по-богато и по-разширено. Наред с хронологическите сведения се посочва и прагматическата връзка между отделните събития. Поради това хрониката бележи един нов етап в развитието на българската историография, свързан с утвърждаването на кратката форма на летописание. В сравнение с предходните си образци съдържанието ѝ излиза от очертанията на българската история и има претенцията за всеобхватност на историческите събития, предизвикани от османското завладяване на Балканския полуостров. С навлизането ѝ във влахо-молдавското летописание тя оказва значително влияние върху неговото начално развитие и идейно оформяне.

„Несебърската кратка хроника" е другата нова проява в българската средновековна историография в последния период на нейното развитие[100]. Цялостното проучване на нейното съдържание принадлежи на П. Шрайнер и В. Гюзелев. По своята типологическа характеристика тя спада към местните кратки хроники. Поради това тя е свидетелство и сигурно указание за появата на местната летописна традиция[101]. Написана е на гръцки

езнк и се състон от 16 хронологнчески нзвестия с летописен характер. В нея е отразена исторнята на важната черноморска крепост Несебър, както и на други български чериоморски градове и крепости. Отразени са и забележителни битки срещу османците в периода 1366—1448 г. За основа на хронологическите бележки в хрониката са послужили по всяка вероятност „местните анали на град Месемврия", за които не са запазени свидетелства[102]. Известията от хрониката съдържат ценни указания за различни събития от политическата, църковната и стопанската история на Българското Черноморие през посочения период. Сред тях по-важните са: смъртта на деспот Михаил Палеолог през 1376 — 1377 г.; споменаването на една от важните патриаршески крепостн — Тристрия; превземането на град Месемврия от граф Амадей VI Савойски през 1366 г.; превземането от османците през 1396—1397 г. и преселването на жителите му в средновековното селище Чимос, идентифицирано с днешното селище Ахелой; временното овладяване на град Варна от татарите през 1399 г.; битката при Косово поле, станала през 1448 г. между войските на османския султан Мурад I и Ян Хуниади.

Съдържанието на хрониката показва, че тя излиза извън очертанията на историята на град Месемврия. То говори за добрата осведоменост на нейния автор върху най-важните събитня, станали в различни по своята отдалеченост територии на Балканския полуостров.

„Кратката хроника на Зографския манастир" е единствената засега историческа творба, посветена на историята на български манастир[103]. Осиовно място в нейното съдържание заема създаването на Зографския манастир и неговото развитие под покровителството на българските, гръцките и сръбските владетели. Досега тя неоснователно бе класифицирана като Сводна зографска грамота[104]. За първи път В. Априлов я определя като летопис на Зографския манастир[105]. Тя представлява компилация от различни исторически сведения, целящи да разкрият миналото на манастира до идването на османците през 1371 г. Прегледът на нейното съдържание дава възможност да се установи използуването на дарствените грамоти като източници при съставянето ѝ. Историята на манастира се свързва от автора с имената на едни от най-ярките балканскн владетели — Лъв VI Философ, Иван Асен II, Стефан Душан и деспот Углеш. Сред българските царе — ктитори на манастира, пръв е посочен цар Самуил и неговите братя Мойсей и Арон. Според данните на хрониката това важно събитие е станало в 919 г.[106]. Самуил е представен в цялото си царско величие. Посочено е и значението на град Охрид като българска столица[107].

Съществено място в хрониката е отделено на ролята и мястото на цар Иван Асен II за укрепването на манастира през XIII в. Той е споменат като „Иван Търновски". В сумарен вид

е представена неговата успешна църковна политика в югозападните български земи, осъществена след битката при Клокотница в 1230 г.[108].

Уникално по своя характер се явява известието за посегателствата на сръбския крал Стефан Душан върху Зографския манастир. В него се излагат редица подробности, които не могат да се приемат като плод на авторова фантазия. По дух те твърде много си схождат с Душановите грамоти от 1347 г. и 1348 г.[109]. Това показва, че по всяка вероятност известието е било съставено въз основа на писмени източници, останали неизвестни за съвременния изследовател.

2. ЛЕТОПИСНИ НАДПИСИ

Надписите около релефа на Мадарския конник заемат първо място в тази група по времето на своето възникване[110]. Те са общо три. Първите два от тях са били съставени през управлението на хан Тервел (702—718), когато политическата обстановка в България била сравнително спокойна. Третият от надписите трябва да се отнесе към управлението на хан Омуртаг (814—830). Надписите отразяват едни от най-важните събития в историята на ранносредновековна България, допринесли за нейното първоначално политическо утвърждаване като независима и суверенна държава: 1) военната помощ, която хан Тервел оказва през 705 г. на Юстиниан II (685—693; 705—713) при възстановяването на императорската му власт; 2) участие на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717 — 718 г.; 3) участието на хан Омуртаг в потушаването на въстанието на Тома Славянина, избухнало през 821 г. Тези надписи имат напълно оригинален характер спрямо византийските източници, даващи сведения за същите събития. Те съдържат оценки, които по-пълно разкриват ролята и мястото на българската държава във военнополитическия живот на Византийската империя. Поради това те се явяват важно допълнение към византийските извори за тази епоха, макар събитията да не са изложени в подробности[111]. Авторите само припомнят за тях. Но въпреки това дадените сведения безусловно трябва да се определят като български летописни свидетелства за взаимоотношенията между България и Византия през VIII — началото на IX в.

Съпоставени с „Именник на българските ханове", надписите притежават значително по-разширено съдържание. В тях наред с владетелската личност се споменава и за други политически фигури, свързани с управлението на българската държава. Оттук нататък византийският император почти винаги ще присъствува в летописните надписи като основно мерило за ролята и мястото на българския господар спрямо останалите владетели. Официалният характер на събитията е запазен, но в голя-

ма степен те са освободени от статичната форма на отражение, характерна за „Именника". Но по своята практическа насоченост и политическа тенденция надписите се явяват негово продължение и отиово са обърнати с лице към Византия. В тях идеята за първоначалното утвърждаване на българската държава е реализирана по един нов начин. Ханската личност отново е олицетворение на държавата, поради което тя стои в центъра на летописанието. Но сега нейното могъщество е изразено с изтъкването на военните успехи на българската войска и с подчертаването на големите заслуги пред византийския император. Тази политическа идея намира концентриран израз в последния ред от първия надпис, който гласи: „Императорът победи с мен добре." От силно подчертаната победоносна владетелска мисъл става ясно, че помощта на хан Тервел е била желана от самия император Юстиниан II[112]. Както Теофан Изповедник, така и патриарх Никифор не изтъкват пряко значението, което детрониранят император е отдавал на българската военна помощ при повторното му възкачване на престола[113]. Поради това надписите отразяват българската гледна точка за две от най-значимите външнополитически прояви от живота на България, довели до нейното международно утвърждаване в ранносредновековна Европа.

Чрез изсичането на надписите около релефа на Мадарския конник Тервел, а по-сетне и хан Омуртаг практически осъществяват своите политически идеи. Тяхната поява е доказателство за стремежа на българските владетели да се представят като равни на византийския император както пред външния свят, така и пред своите поданици. Изсичането на надписите е удовлетворявало и техния стремеж за популяризиране независимостта на българската държава пред славянското мнозиство, тъй необходимо за нейното по-нататъшно укрепване. Те поставят началото на общата политическа съдба на славяни и прабългари като поданици на държавата.

Летописният характер на надписите се потвърждава и от хронологическата последователност на отразените събития. Разбира се, тя не е така силно подчертана, както в „Именик на българските ханове". Но тази особеност произтича от това, че в тях намират място три отделни събития, които са станали в различно време.

Надписите от времето на хан Крум (803—804) очертават новите тенденции в развитието на този летописен жанр, както и обогатяването на неговото съдържание. За появата на надписите благоприятствува самото оформяне на България като организирана държавна система през първите десетилетия на IX в.[114]. Два от тях — Хамбарлийският и този от Малък Преслав, заслужават по-специално внимание. Съставени в края на 813 г. — началото на 814 г., те отразяват големите военни успехи на българската държава спрямо Византия в периода 811 —

813 г.[115]. В тях са посочени най-важните византийски крепости, завоювани от хан Крум: Сердика, Девелт, Константция. Отбелязан е опустошителният подход на император Никифор I Геник (802—811) срещу българската столица Плиска, Крумовите победи над византийските войски при прохода Верегава (Върбишкия проход, Източна Стара планина) от 26. VII. 811 г. и битката при Версиникия на 22. VI. 813 г., спечелена от войските на хан Крум, както и обсаждането и превземането на Адрианопол от неговия брат. Съдържанието на надписите показва, че основната задача на летописеца е била подчертаването на победоносния характер на Крумовите войни срещу Византия. Чрез тяхното писмено регистриране той е трябвало да покаже пред външния свят и пред поданиците на българската държава нейното по-нататъшно политическо укрепване и териториалните й разширения през второто десетилетие на IX в. Те са играели ролята не само на официални политически документи, но поставени в погранични области, те са били и пропагандно средство в осъществяването на обединителната политика, подета от хан Крум спрямо славянското население, намиращо се вън от пределите на България.

Сравняването на данните от двата надписа със сведенията на византийските хронисти показва, че на места те не само ги допълват, но спомагат и за детайлизирането на отделни събития[117]. Хамбарлийският надпис и този от Малък Преслав отбелязват появата на нови елементи в развитието на българската историопис през езическия период. Те показват, че значимите военнополитически събития са се пресъздавали самостоятелно. При това летописецът е насочвал своето внимание главно към онези моменти, които са позволявали отразяваното събитие да блесне с цялото си величие. За осъществяването на тази своя задача авторите прибягват до иронията или пък до художественото сравнение, като дават израз на своята поетична фантазия. Така например Никифор I Геник е наречен „стар" и „плешив", сравнен е с митологичното същество Грифон. Тези примери свидетелствуват за проявата на една нова тенденция в българското летописание от началото на IX в., свързана с усложняването на неговото съдържание. Последното се отличава със значително по-голяма динамичност по отношение на летописните паметници от края на VII — VIII в. В него вече намират място епичните и образните елементи.

Надписите съдържат още една характерна особеност, проектираща втората основна тенденция в съдържанието на българското летописание до средата на IX в. Тя е свързана с неговото философко осмисляне. Техните автори стават изразители на идеята за предопределеността на събитията от божествената сила. На няколко пъти в надписите е подчертана голямата роля на бог в съдбата на българи и гърци. Въвеждането на божествената персона в летописното съдържание е свидетелство

за стремежа на българските летописци към обяснението на събитията, макар и в рамките на езическия провиденциализъм[118].

Търновският и Чаталарският надпис на хан Омуртаг (814—831) са строителни по своя характер. Силно застъпените летописни елементи в тяхното съдържание обаче налагат разглеждането им от историографска гледна точка[119]. Може да се изтъкне, че съзнанието за историчност и стремежът към увековечаването в историята намират най-силна изява тъкмо в посочените два надписа. В тях политическата идея за могъществото на българския владетел и на българската държава е изразена не с отразяването на конкретни събития, а е проектирана в бъдещето. Посочените особености, свързани с идейното осмисляне на двата надписа, показват, че те са силно повлияни от летописните образци от същия период. Те са свидетелство за усъвършенствуването на идейното съдържание на летописните творби през езическия период, за изграждането на една синтезирана историческа мисъл в тях. Именно тези особености определят ролята и мястото на двата Омуртагови надписа в историята на българското летописание.

Надписът на хан Маламир (831—837) е един от най-значителните летописни надписи. Той е възникнал най-вероятно към края на Маламировото управление[120]. Неговият текст е почти изцяло запазен, поради което този паметник допринася особено много за допълване на цялостната характеристика както на този исторически вид, така и на българското летописание от първата половина на IX в.

В надписа отново е отразен важен момент от българо-византийските отношения — нарушаването на тридесетгодишния мир между България и Византия, сключен през времето на хан Омуртаг[121]. От надписа става ясно, че мирът е бил нарушен по вина на византийците. В резултат на това хан Маламир заедно със своя съуправител кавхан Исбул организирал поход срещу Византия, опустошил крепостите Проват, Бурдидзо и присъединил към територията на българската държава град Филипополи през 837 г. В нито един от византийските извори не се срещат сведения за тези успешни действия на хан Маламир срещу Византия. Това обаче не ни дава основание да поставяме под съмнение историческата стойност на този надпис. Неговите сведения показват, че при отразяването на отделни събития и явления от българската история паметниците на българското летописание имат първостепенно значение.

Политическата тенденция в надписа е тясно свързана с идеята за утвърждаването на България като значителен политически фактор в Европейския югоизток през първата половина на IX в. Тя намира израз във възвеличаването на военните победи на хан Маламир и неговия помощник кавхан Исбул над византийците. Ярко изразената политическа тенденция е засилена и от съпровождането на владетелската титла с прилагател

ното „велик". Подобно на византийския император българският хан също е поставен от бога и е носител на неговата власт в земния свят. С това летописецът е искал не само да противопостави българския владетел на византийския император, но и да подчертае неговата независимост.

Важната роля на Маламировия надпис в развитието на българското летописание през първата половина на IX в. се определя и от една друга, много съществена особеност в неговото съдържание. За първи път в летописен надпис се посочва генеалогията на български владетел. Хан Маламир е представен като внук на хан Крум и син на Омуртаг. Тези сведения не могат да се характеризират единствено като стремеж за точно определяне родствената връзка на хан Маламир с Крумовата династия или като свидетелство за строгото спазване на родовия принцип в наследяването на ханския престол. В тях е вложен и определен политически смисъл: да се подчертае връзката на хан Маламир с династията, превърнала се в символ на българската независимост спрямо Византия. В следващите периоди посочването на генеалогията на българските владетели ще присъствува и в други летописни паметници. Тя ще се превърне в една основна тенденция в съдържанието на българската историопис, чрез която винаги ще се подчертава българската независимост.

Надписът на хан Пресиян е един от последните летописни паметници, създадени през езическия период. В него е отразена помощта, която споменатият български владетел оказва на славянското племе смоляни, живеещо в Западните Родопи[122]. През 837 г. то се вдига на въстание срещу византийската власт и получава военна подкрепа от хан Пресиян, който изпраща своя войска начело с кавхан Исбул, ичиргу-боила и кана-боила-коловъра. В похода на юг, както е известно, войските достигат до важната крепост Филипи. Именно в чест на тази важна военна операция е бил изсечен надписът[123].

Забележителните летописни елементи, проявени в предишните надписи, намират своето пълно потвърждение в посочената творба. Политическото утвърждаване на българската държава и нейното териториално разширение намират израз в титулатурата на хан Пресиян, който е „от бога владетел на многото българи". Идеята за предопределеността на събитията, за тяхното философско осмисляне и обяснение в духа на езическия провиденциализъм тук намират своята пълна реализация. Последните редове от надписа гласят: „Ако някой говори истината, бог вижда. И ако някой лъже — бог вижда. Българите сториха много добрини на християните (ромеите), но християните забравиха. Ала бог вижда!"[124]. Това е една забележителна синтезирана историческа мисъл, пречупена през философията на езическия провиденциализъм. Същевременно тя се явява непосредствен израз и на изграждащото се единно историческо съз-

нание и памет у славяни и прабългари като един общ народ
Този процес в надписа е показан чрез подчертаването на тяхна
та единна религиозна принадлежност, превърнала се в изра
на тяхното самостоятелно политическо съществуване. Българи
те езичници са противопоставени на християните ромеи. Авторъ
на надписа се явява носител на формиращото се през езически
период съзнание за обща историческа съдба[125].

Към състава на летописните надписи от първата половина
на IX в. принадлежат още няколко фрагментарни паметни
ка[126]. Всички са намерени около Плиска и са изсечени главно
по времето на българските ханове Крум и Омуртаг. Запазените
откъслечни сведения в тях позволяват тези надписи да се свърз
ват отново със завладените от българските войски византийски
крепости, чиито имена в текстовете не са запазени. И все пак
лошото състояние, в което са достигнали до нас, не позволява
да се разкрие тяхната летописна стойност. Може само да се
изтъкне, че като цяло те обогатяват по-скоро количествения съ
став на старобългарското летописание от този период.

Надписът от с. Балши е последният надпис на гръцки език
от епохата на княз Борис I, достигнал до ново време[127]. Съдър
жанието му е твърде кратко. В него е отразено покръстването
на българите от княз Борис (852—889). Според хронологическо
то известие в надписа то е станало през 6374 г. от сътворение
то на света, т. е. — в 866 г., когато по всяка вероятност е бил
изсечен и самият надпис. Очевидно отбелязаната година трябва
да се свърже с официалното покръстване на българския народ
станало след потушаването на болярския бунт през есента на
865 г. За пръв път в български летописен паметник от този
ранен период владетелят на държавата е посочен с титлата
„архонт" със значението на „княз". Следователно това сведение
се явява пряко указание за настъпилата промяна в неговата
титулатура през средата на IX в. Както е известно, тя е била
наложена от редица държавнополитически съображения. Дру
гото важно сведение в надписа е отбелязването на християнско
то име на Борис I — Михаил. При своето кръщение според
западните извори той е получил името на своя кръстник, визан
тийския император Михаил III[128].

На трето място, надписът се явява важно свидетелство за
западната българска граница през средата на IX в. Очевидно
с. Балши (на 25 км югозападно от Берат, Южна Албания) по
това време е влизало в българските предели. Поставянето му в
този отдалечен район се е обуславяло от нуждите на християн
низаторската политика на княз Борис I.

В сравнение с предишните летописни надписи паметникът
от с. Балши е лишен от тяхното стилово, идейно и фактологи
ческо разнообразие. Неговият автор само регистрира едно ре
лигиозно политическо събитие, без да си поставя за задача да
го обясни или пък да му даде някаква идейна насоченост. Те

зи особености в надписа, разбира се, не бива да се приемат като свидетелство за отмирането на този вид летописни паметници през християнския период. По-скоро надписът трябва да се приеме като свидетелство за съществуването на надписи с по-опростено летописно съдържание, в които авторите са се задоволявали само с фиксирането на дадено събитие от живота на българската държава. Тяхното наличие трябва да се обясни не само с обективното препятствие — каменния материал, но и с особеностите на времето, в което са се появявали.

С подобно съдържание се характеризира и *Добруджанският надпис* от 943 г., създаден на старобългарски език[129]. Той се явява един от най-старите датирани кирилски надписи. Макар и доста повредена, в него е запазена годината на изсичането му: ѵѵна, т. е. 6451 от сътворението на света. Последните изследвания върху запазения текст позволиха неговото съдържание да се свърже с едно от печенежките нападения срещу България[130]. То е било дело на византийската дипломация и е станало през 943 г. Запазеното в текста на надписа име на жупан Димитър свидетелствува, че военният отпор, даден от българските войски срещу печенежкото нападение, е представлявал една организирана акция, инспирирана от държавата. Сведения за него позволяват да се преодолее възгледът за пасивната политика на цар Петър, водена срещу Византия[131]. Надписът дава, макар и не цялостна, представа за отбранителните мерки, които държавната власт е предприемала в своите северни области и които през 30-те и 40-те години на X в. са били най-честата жертва на опустошителните походи, извършвани от узи, кумани и печенези.

Добруджанският надпис на жупан Димитър е едно от ценните свидетелства за успешното продължение на каменната летописна традиция и на старобългарски език. Освен това паметникът показва, че и през християнския период политическите успехи на българската държава са били изразявани не само чрез военните дела на нейните върховни персонажи, а и чрез успехите на областния държавен апарат[132].

Битолският надпис на цар Иван-Владислав (1015—1018) има особено важно значение за определяне характера и съдържанието на старобългарските летописни надписи от X — началото на XI в.[133]. Най-вероятно той е бил съставен в периода 20. X. 1015 — лятото на 1016 г. В него са отбелязани: възстановяването на Битолската крепост от Иван-Владислав, победата на цар Самуил над византийците през 986 г. и поражението на Самуиловите войски от император Василий II през 1014 г.

По своето съдържание надписът може да се раздели на две части — строителна и летописна, обединени в едно от политическата идея, застъпена в него. Независимо от обстоятелствата, при които Иван-Владислав заема българския престол, Битолският надпис особено в летописната си част е свидетелство

за неговия стремеж да укрепи политическото и народностното единство в българската държава в последните години от нейното самостоятелно съществуване. Поради това Иван-Владислав е изтъкнат като „самодържец български" (самодрѣжьцемь Блъгарскомъ).

Чрез тази титла той е представен като законен владетел, издигнат на престола според родовия принцип за унаследяването на царската власт. Тези особености в съдържанието са ярко свидетелство за официалния характер на надписа и позволяват адекватно да се схване политическата идея в него. В това отношение паметникът следва напълно традицията на официалните летописни надписи от езическия период. Промяната в титулатурата на българския владетел е представлявала своеобразна форма на реакция срещу завоевателната политика на Василий II. Тя става израз на политическия идеал за суверенна и независима държава[134]. Нейната употреба в такъв официален паметник показва, че е била въведена съобразно нуждите на политическата обстановка в България. Така опасността от ликвидирането на суверенитета на страната утвърждава в българското летописание тенденцията към политическото олицетворение на държава и народ чрез личността на владетеля и подчертаването на неговата родова принадлежност.

Идеята за политическата независимост на българското царство по отношение на Византия е отразена още по-ясно и чрез посочването на цар Самуил като „самодържец" и велик „цар на българите".

Честата употреба на термините „български", „българин", „българите" показва, че в надписа успоредно с идеята за защита на политическата самостоятелност на страната намира място и идеята за съхранението на народностното съзнание на българския народ. В периода на политическата опасност от Византия то е представлявало основният духовен двигател в борбата срещу нея.

Важно място в надписа на Иван-Владислав заемат и хронологическите данни. Посочени са месецът и денят, когато е започнало възстановяването на Битолската крепост — 20.X, както и годината на смъртта на цар Самуил.

Разглеждането на Бнтолския надпис с неговата политическа и практическа насоченост, както и хронологическите му елементи, го очертава като оригинален летописен паметник, възникнал в края на Първата българска държава. Въпреки присъствието на християнско-религиозния елемент в първата част, неговото съдържание има ярко изразен светски характер. В центъра на летописанието е поставена владетелската личност като олицетворение на държавната власт.

Кърчовският надпис е първият представител на възобновената „каменна летописна традиция" от началото на XIII в.[135]. Изсечен е най-вероятно през 1204 г. от името на „великия дук"

Теодор Врана, когато видният византийски пълководец е пребивавал на служба при цар Калоян. Благоприятна предпоставка за това се явявал съюзът, който българският владетел сключил с византийската аристокрация през отбелязаната година, за съвместни действия срещу латинците[136]. От текста на надписа личи, че Калоян е възложил на дук Врана построяването на крепостта „Крнцува" (Северна Македония, при р. Белица). Надписът свидетелствува за употребата на титлата „дук" във военноадминистративното управление на Второто българско царство. Той разкрива съдържанието на царската титла на Калоян, както и укрепителните мерки, които владетелят е предприел в Сярската област, принадлежаща по негово време на българските земи.

Макар и кратък по своето съдържание, надписът запазва своя официален характер. Той излиза от името на един царски служител, натоварен с осъществяването на важна държавна задача, каквато безспорно е била осигуряването на военната отбрана на западните български пределн[137]. От тази гледна точка той отразява приемствеността на този род летописни паметници, създаденн в периода на Първото и Второто българско царство.

Сходен по вид с горните два надписа е *Кричимският надпис от времето на Иван Асен II (1218—1241)*[138]. Неговото изключително кратко съдържание отбелязва превземането на Кричимската крепост от този български владетел. Той е посочен само като „цар", което е сигурно указание, че събитието е станало в началото на неговото царуване[139].

Търновският надпис на цар Иван Асен II е един от най-значителните образци на българската каменна историописс[140]. Подобно на Маламировата летопис той също е напълно запазен и това позволява ясното откриване на неговите летописни елементи. Хронологическите известия в него показват, че паметникът е възникнал след голямата Клокотнишка победа на Иван Асен II през 1230 г. Тъкмо това важно политическо събитие и последиците от него стоят в центъра на повествованието. В текста е отбелязано, че в дванадесетата година от царуването си българският владетел с помощта на светите 40 мъченици излязъл на война срещу епирския деспот Тодор Комнин и го разбил заедно с всичките му боляри. В един план в надписа е изтъкнато териториалното разширение на България от „Одрин до Драч" и разпространението на българската политическа власт в „гръцката още арбанаската и сръбска земи". Подчертано е българското политическо надмощие над Латинската цариградска империя.

В първата част от съдържанието се съобщава, че новопостроената и изографисана църква в столицата била наречена на името на светите 40 мъченици, които покровителствували

българския цар по време на войната. Посочена е и неговата титла " К Христа бога вѣрныи царь и самодрьжець блъгарwмь".

Като извор за българската история надписът дава възможност за точното установяване датата на Клокотнишката битка — 9 март, определяне на границите на българското царство и политическата хегемония на Иван Асен II в Европейския югоизток. Данните от надписа, сравиени с известията у Георги Акрополит, показват не само пълно сходство, но допълват сведенията на византийския историк относно взаимоотношенията между България, Сърбия и Латинската империя[141].

Съдържаиието на иадписа показва, че чрез изсичането му цар Иван Асен II е целял да увековечи във времето историческата победа на българите при Клокотница, довела до възстановяването на някогашното политическо могъщество на държавата. Надписът се явява и прослава на личността иа българския владетел, с чието име е тясно свързано отразеното събитие. Тази политическа тенденцня в надписа е реализирана в няколко насоки.

На първо място, чрез тържествения тон на неговото съдържание. Чрез титлата на българския владетел, която тъкмо при Иван Асен II придобива завършен характер, българското царство е представено като независима и суверенна политическа сила. Посочването на прякото родство между цар Асен I и Иван Асен II цели не само да обоснове династичната законност на последния като държател на българския скиптър, но и да изтъкне връзката му с възобновителя на българската независимост. Но политическата тенденция намира своя кулминационен израз в разкриването на обширната територия, завладяна от България след битката при Клокотница и определила нейната политическа преднина спрямо латинците в Цариград. В името на успешно реализираната политическа идея съдържанието на надписа е освободено от строгото придържане към конкретните факти. Не поради незнание в иего не е отбелязано, че сражението между Тодор Комнин и Иван Асен II е станало при р. Клокотница. Вместо това сведение в надписа е посочено, че българскнят цар е „излезнал на война в Романия". Известно е, че понятието „Ρωμανια" е било използувано еднакво от българи и гърци за означаване на европейскнте територии на Византийската империя[142]. Следователно горният термии е бил използуван, за да може по-осезателно да се почувствува военното и политическото превъзходство на българскня цар спрямо останалите балкански владетели. Пак поради горнпте съображения в иадписа липсват имената на отделните градове и крепости, присъединени към българските предели, като са отбелязани само най-важиите от тях — Одрин и Драч. Чрез визирането им се създава по-цялостна представа за обширната област, над която се е разпростряла българската политическа власт.

Сравнението на надписа със сведенията и идейната насоченост на книжовните летописни творби от епохата на Иван Асен показва подчертано сходство между тях[143]. Благодарение на тяхното наличие в по-нататъшното развитие на българското летописание темата за ролята и мястото на Асеновата династия в живота на българската държава ще има своето постоянно присъствие.

Станимашкият надпис по своето идейно съдържание се явява естествено продължение на Търновския надпис[144]. Изсечен в 1231 г., и той отразява политическата хегемония на българското царство в Европейския югоизток след битката при Клокотница. Тази идея намира своя израз отново чрез изтъкването на териториалното разширение на българската държава, достигнала до далечни области от Балканския полуостров. Според надписа Иван Асен II е „от Бога въздигнат цар на българи и гърци, както и на останалите страни". Новият, забележителен момент в надписа е, че в него Иван Асен II е посочен като владетел не само на българи, но и на гърци. Този нов елемент в царската титла му придава особено тържествено звучене. Следователно в надписа е отразена промяната в титулатурата на българския цар след 1230 г., което безспорно става израз на претенциите на българската държава за „византийско наследство"[145]. Поради това надписът е едно от важните свидетелства за развитието на българската политическа идеология през XIII в. Наред с това свое основно значение той ни дава отчасти представа за характера на укрепителните действия, предприети от Иван Асен II в пограничните райони при подготовката му за война срещу латинците.

Ямболският надпис от 1357 г. е един от последните паметници на каменната историопис, създадени през Втората българска държава[146]. Макар и доста фрагментарно, съдържанието все пак позволява надписът да се свърже с увековечаването на някакво важно държавно събитие, тясно свързано с името на град Ямбол, станало през управлението на цар Иван-Александър. В текста е посочено средновековното име на града — Дъблин. Ако се съди по проклятието, изсечено в края на запазения текст: „Да е проклет от Бога и от 318-те богоносни отци", съдържанието на надписа може да се свърже с първата поява на османците в Тракия и отбранителните мерки, предприети от българска страна в района на Страиджайската област[147].

Тържествен и официален характер има и *Шуменският надпис на цар Иван Шишман (1375—1396)*[148]. В него е отбелязано посещението на град Шумен от българския владетел. Запазено е името на съставителя на надписа — Срацо, който с особено чувство на гордост изтъква, че е „внук на великия епикерний Срацимир". Посредством споменаването на името на дядо си, което е добре познато в българския царски двор, той е

искал да посочи своя знатен произход[149]. Надписът се явява важно свидетелство за ролята и мястото на царските родственици в управлението на държавата. Паметникът е забележителен преди всичко със съдържанието и стила, които напомнят твърде много на най-ранните летописни надписи от IX в. Подобно на тях и в него се изтъква, че Иван Шишман е „поставен от Бога цар на българите", и е посочена приемствеността в унаследяването на царската власт: Иван Шишман е „син на великия цар Иван-Александър". Поради това надписът има много важно значение, защото показва съхранението и приемствеността на най-старите традиции, с които е свързано възникването и развитието на каменната историопис до края на XIV в.

Политическата теидеиция в надписа е насочена към възхвала не само на владетелската персона на цар Иван Шишман, но и на Иван-Александър, който е назован „велик цар". Този израз посочва един от сходните елемеити между летописните надписи от 80-те години на XIV в. с книжовните исторически произведения от времето на Иван-Александър.

Боженският надпис засега се явява последният паметник на камениата летописна традиция[150]. По съдържание и характер той е сходен с ,Добруджанския на жупан Димитър, Кърчовския, Станимашкия и Кричимския надпис. Подобно но тях и в него се увековечава подвигът на виден областен болярин в защита на българската царска власт. Той излиза от името на севаст Огнян, кефалия при цар Иван Шишман[151]. В него накратко той споделя за премеждията си при войните с османците, когато оказвал поддръжка на споменатия български владетел. За тях той говори в минало време, т. е. борбите с османците са били вече привършени и Търновското царство е било унищожено. Поради тези особености надписът бе датиран към края на XIV в.[152]. Той се явява първото свидетелство на пряк участник в събитията, довели до унищожаването на българската политическа независимост. Тъкмо това определя и неговото значение като един от най-ценните източници за българската история от края на XIV в. и повишава особено стойността му като летописеи паметник.

Подробният коментар, направен от П. Мутафчиев върху съдържанието на надписа, позволи той да се свърже с периода след 1393 г., когато цяла Източна и Северна България, включително и столицата Търново, са били вече в ръцете на османците и Иван Шишман е потърсил убежище в незасегнатите западни територии, по-конкретно в планинската област около днешните градове Етрополе и Ботевград[153]. Явно севаст Огнян е поел защитата на българския цар и се е опитал да даде последеи отпор на османските войски.

Забележителното в надписа е това, че отстояването на политическата независимост е свързана с отстояването на християнската вяра. Поради това в идейно отношение той хармо-

нира с книжовните исторически творби, посветени на падането на България под османска власт.

3. ЛЕТОПИСНИ ПРИПИСКИ

Приписките с летописен характер, датиращи от времето на цар Симеон, поставят началото на този исторически жанр в средновековната българска литература[154]. Сред тях особено важно е мястото и ролята на *Приписката на Тудор Доксов,* направена към „Словата на Анастасий Александрийски"[155]. В нея се съобщава, че преводът е бил направен по заповед на Симеон, титулуван като „княз". Посочен е и авторът на превода — епископ Константин Преславски в годината 6414 от сътворението на света, индикт 10, т. е. 906 г. Последният е посочен като ученик на Методий. Съобщава се още, че трудът е бил преписан от монаха Тудор Доксов в годината 6415 от сътворението на света, индикт 14, т. е. 907 г., отново по заповед на Симеон. Споменати са годината, денят и месецът, в които е починал княз Борис. Накрая е отбелязан неговият християнски подвиг — покръстването на българския народ, като годината е дадена по прабългарския лунен календар — къ лѣто єтх'бєхтн, т. е. 6374 от сътворението на света.

Прегледът върху съдържанието на приписката показва нейната важна историческа стойност. По своето стегнато изложение тя напомня на паметниците от каменната историопис. Събитията са изложени последователно в техния хронологически порядък. С тяхното отразяване авторът на приписката Тудор Доксов изгражда в съзнанието на читателя една обобщена представа за културно-политическия подем в България по времето на княз Борис и цар Симеон. Използуваните изразни средства са направили историческата мисъл на автора по-жива, а възприятието на културния разцвет през Симеоновата епоха посилно. Важните летописни елементи в приписката на Тудор Доксов са пряко свидетелство за пренасянето на кратката форма на летописание, характерна за каменната историопис, и в книжовната летописна традиция от X — XV в.[156].

Приписките към „Катехизите на Кирил Ерусалимски" от *Тудор Доксов* и към славянския превод на хрониката на Йоан Малала, направена от презвитер Григорий, допълват представата за характера и съдържанието на този вид летописни паметници, създадени през IX — началото на X в. По своя обем те отстъпват на предходната, но независимо от това дават възможност да се установят тенденциите, с които е свързано тяхното по-нататъшно развитие. Те са посветени на покровителствената политика на цар Симеон над книжовниците от Преславската школа. Първата е ценно свидетелство за тясното сътрудничество между двама от най-видните й представители — епископ Константин Преславски и Тудор Доксов. Втората е с мал-

ко по-богато съдържание. В него са разкрити и някои страни от книжовното дело на презвитер Григорий. Посочено е времето, в което той е работил: „при българския княз Симеон, син на Борис". Изтъкнат е и високият пост, който е заемал в църковната йерархия — „Презвитер и миих Григорий, черковник на всички български църквн"[157].

Независимо че трите приписки показват различни страни от преводаческата дейност на книжовниците от Преславската школа, те отразяват едно и също явление — книжовния разцвет в България в края на IX — началото на X в. С ярката си идейна насоченост те са били средство за възхвала на най-видните държавни личности от този период — княз Борис и неговия син Симеон.

Приписките от XIII в. надхвърлят обема на тези от старобългарската епоха[158]. Наличието им позволява да се очертае следващият етап от развитието на разглеждания исторически жанр. По правило съдържанието на по-голяма част от тях е свързано отново с книжовния живот по времето на българските владетели — Иван Асен II, Михаил II Асен, Константин Тих Асен, Георги II Тертер, Иван-Александър. В това отношение приписките се намират в пълно сходство с предходните образци. Те също дават ценни сведения за отделни политически събития, които не се срещат в останалите писмени извори; посочени са имената и титлите не само на българските царе, но и на някои византийски императори и сръбски крале. Строго официалният тон, така характерен за летописните приписки от времето на цар Симеон, е изоставен. Авторите отразяват не само важните политически събития от съвременната им епоха, но и трудните условия, при които са извършвали своята книжовна дейност. По този начин отделните летописци са изразявали не само своето съпричастие към историческите съдбини на народ и държава, но са се превърнали и в своеобразни хронисти на своето време. Така върху страниците на Болонския псалтир, написан след 1230 г. от монасите Тихота и Йосиф, е посочен и град Охрид, влизащ в пределите на българската държава[159]. В приписката към Търновското евангелие наред с отбелязването на името на цар Константин Асен и неговия син Михаил е посочено и името на патриарх Игнатий[160]. Но по-голямо значение има едно друго известие в приписката, в което българската столица е назована Царевград Търново[161]. То е свидетелство за това, че още в XIII в. започва формирането на идеята за Търново като „нов Цариград".

Приписките от 1242 г. и от 1247 г. са посветени на татарското нашествие в българските земи и на българо-никейските военни действия срещу латинците[162]. Известно е, че тези две политически събития са станали през управлението на наследниците на цар Иван Асен II — Коломан I Асен и Михаил II Асен. Имената и на двамата присъствуват в текста на припи-

ските. За разлика от останалите паметници от този вид горните две приписки са създадени напълно в стила на краткото летописание. Поводът за тяхното съставяне не е появата на ново книжовно произведение, а конкретното политическо събитие. Поради това те представляват и важни извори за българската история от този период. За петгодишното царуване на малолетния български цар Коломан се знае много малко. Оскъдицата на източниците позволява първата приписка да бъде определена като едно от редките домашни известия за нашествието на „безбожните татари", станало през неговото управление. Нейното съдържание, колкото и кратко да е, издава тревогата на един очевидец, който се е постарал точно да фиксира във времето опустошителния поход на татарския хаган Батий, извършен в Северна България, на връщане от Унгария[163]. Мълчанието на византийските извори за това събитие още повече повдига историческата стойност на тази летописна бележка.

Не по-малко е значението и на втората приписка, направена към словата на Григорий Назиански. Както вече бе отбелязано, нейното съдържание е свързано с участието на български войски в похода на император Йоан Дука Ватаци срещу латините през пролетта на 1247 г. Георги Акрополит, който описва сравнително подробно военните действия, не споменава нито дума за българското участие в тях[164]. Известието за него дължим тъкмо на споменатата приписка. Съпоставянето на нейните сведения с тези у Георги Акрополит относно хода да похода не показва пълно сходство между двата текста. Разликата между тях се състои в даините за превземането на отделните крепости от българите и никейците. Трябва да отбележим, че преимуществено значение има нашият източник. Византийският историк описва по-подробно превземането на крепостта Цурулум и Виза, но не отбелязва превземането на Мидия и Деркос от българите, както и участието им в завладяването на първите две крепости. Авторът на приписката е изпълнен с чувство на патриотична гордост от активното участие на българските войски в това важно военно събитие, насочено към сломяването на латинската опасност в Европейския югоизток. Поради това той нарича Михаил II Асен „велик цар" и „син на благочестивия и свет наш цар кир Иван Асен". Живият исторически спомен за могъществото на последния е използуван умело от автора за повдигане на самочувствието на българския народ в периода на политическото отслабване и териториалното разпокъсване на неговото отечество.

С особена историческа стойност се отличава и *приписката към Сврлишкото евангелие от 1279 г.*[165]. В нея е отбелязано името на водача на народното въстание от 1277 г. — Ивайло, и обсадата на Търново от неговите войски. Византийските хронисти го наричат с прозвище „Лахана" или „Бърдоквата".

Разгледаните три приписки показват на практика каква го-

ляма роля и стойност могат да имат този вид летописни творби в определени случаи не само спрямо българските, но и спрямо византийските източници. Тъкмо отбелязването на такива редки сведения за важни събития и личности, тясно свързани с политическия живот на държавата, утвърждава тяхното трайно присъствие в състава на българската историческа книжнина.

Най-многобройна е групата на *приписките от XIV в.* Създадени в различни области, породени от спонтанните патриотични чувства на своите автори, те могат да се окачествят като една от най-непосредствените прояви на народното историческо съзнание. Кратките известия за отделните български царе и политическите събития, свързани с тях, насочват вниманието ни към тревожните началии десетилетия на XIV в., когато България отново започва да прави опити за възстановяване на своето политическо могъщество.

Сред тях първо място по време заема *приписката към Хилендарското евангелие,* създадена през 1322 г. през управлението на цар Георги II Тертер (1321—1322 г.)[166]. Нейното съдържание има особено тържествено звучене, намерило върховен израз в отбелязването на българския владетел като „великия цар Георги, син на великия цар Теодор Светослав, обладетел на българския и на гръцкия скиптър". Това е една възхвала на големите политически успехи, с които се характеризира кратковременното управление на този български цар. Интересното е това, че подобно на редица други официални документи в нея намират израз отново претенциите на българската държава за „византийско наследство".

Приписката към Средецкото евангелие от 1329 г. е важно свидетелство за книжовната дейност по времето на цар Михаил II Шишман (1323—1330 г.)[167]. Той е споменат с името Михаил Асен. Чрез него старобългарският книжовник е искал да изтъкне не само неговото царско потекло, но и принадлежността му към Асеновата династия. Това сведение идва да ни покаже и трайността на историческия спомен към възобновителите на българската политическа независимост, и почитта към техните далечни потомци.

Тук трябва да споменем *приписката към Хлудовия паримейник и към Станиславовия пролог*[168]. И двата паметника са създадени в територии с компактно българско население, принадлежащо към пределите на Византия и Сърбия. Поради това заедно с авторите си приписките се явяват носители на българското народностно самосъзнание в тези места. Особено характерна в това отношение е втората приписка. Нейният автор показва много добра осведоменост не само върху съвременната нему българска, но и сръбска история. Той споменава за трагичната участ на крал Стефан Урош, за политическия възход на Сърбия през неговото управление. Не пропуска да отбележи и поражението на българите в битката при Велбъжд (29. VII.

1330 г.), в която е бил убит и цар Михаил III Шишман. Забележителното в това известие е, че българският владетел отново е посочен с името МИХАИЛ АСЕН. Той е назован още и като „силния български цар", за да се изтъкне неговата роля и място в политическото стабилизиране на българската държава през посочения период. Трябва да се отбележи, че повествователният характер на приписката е особено добре изразен в първата част от нейното съдържание.

Най-внушителен е съставът на *приписките от царуването на Иван-Александър* (1331—1371 г.). Те са общо дванадесет и отново са написани върху страниците на многообразна църковнобогослужебна литература, създадена по времето на този български владетел. Съдържанието им е значително по-разгърнато в сравнение с паметниците от предишния период. Завършването на отделната творба е било използувано от автора като повод да каже нещо и за себе си като оправдание за големите усилия и положено старание, за да може тя да се появи на бял свят. В по-голяма част от тях се описват доста подробно причините за появата на дадено произведение, кой е неговият автор и поръчител. Почти винаги в началото на текста авторите излагат своя християнски мироглед, чрез което са целели утвърждаването на християнските добродетели сред своите четци. Те се стремят да предадат своя житейски опит и философия на поколенията след тях, да ги научат да приемат смъртта и славата като нещо еднакво. Стремят се да им вдъхнат почит към словото, което „пребъдва от род в род". Вниквайки подълбоко в смисъла на тези на пръв поглед назидателни откровения, ние откриваме стремленията на авторите да укрепят християнската вяра на българите пред наближаващата османска опасност. Типични в това отношение са *приписките към Видариновия патерик и Осмогласникът,* съставени през последното десетилетие от царуването на Иван Александър[169].

Важно място в съдържанието на приписките се отделя на личността на българския владетел. Той е представен не само като покровител на книжнината, но и като велик цар, „който владее българското и гръцкото царство". Чрез представянето му като „преблагочестив и самодържавен господар на българи", като „христолюбив и благоверен цар" приписките отразяват част от съдържанието на българската политическа идеология през XIV в. Поради това те имат подчертано официален характер.

Често редом с името на Иван-Александър стоят имената на съпругата му Теодора, наречена „благоверна и новопросветена царица", на синовете му Иван Асен и Иван-Срацимир, на патриарх Теодосий Търновски. Фигурират също така имена на отделни представители на висшето духовенство, както и различни манастири и градове, превърнали се във важни книжовни средища. Такива са *приписките* към *евангелието от Ахиало,*

Лаврентиев сборник, Лесновски паренесис, Зографски апостол, Бдински сборник, Четвероевангелие на видинския митрополит Данаил[170].

3. ИСТОРИЧЕСКА ПУБЛИЦИСТИКА И ИСТОРИЧЕСКИ РАЗКАЗИ

Сред паметниците, принадлежащи към този жанр, е запазена творбата „О писмен хъ Черноризца Храбра"[171]. В защита на славянската писменост авторът излага множество исторнчески факти, които убедително изграждат и потвърждават идеята за правото на нейното самостоятелно съществуване наравно с гръцката, латинската и еврейската. Черноризец Храбър в това произведение поставя този въпрос като основен и го разглежда подробно и с вещина. Това придава особено важно значение на творбата от историографска гледна точка, тъй като показва начина и метода на нейното построяване.

Първите исторически факти, посочени от Черноризец Храбър, осведомяват за основните етапи в развитието на писмото у славяните. Според данните първоначално те са задоволявали своите писмени нужди посредством употребата на отделни знаци: „прочее преди славяните нямаха книги, но бндейки езнчници, четяха и гадаеха с чертн и резки"[172].

Вторият етап от развитието на писмото у славяните според известията в съчиенението се е обуславял от приемането иа християнството. Съгласно тази религиозна промяна е било необходимо славянскнят език да се приспособи към римската и гръцката азбука. Съобщава се за трудностите при нагласата на славянската реч към гръцката писменост и за дългогодишната употреба на последната: „И така беше много годнии." Широката ерудиция на Черноризец Храбър н неговата добра граматическа образованост са му позволили да открие несъответствието между устройството на славянскня език и гръцката азбука. Особено ценнн са данните, които показват създаването на славянската азбука. Най-напред е посочен нейният създател — Константин Философ — Кирил, след което авторът се спира върху нейиня произход: „... н той им състави 38 буквн: едни по образец на гръцките букви, а други според славянската реч". В тази част на паметника се съдържат и данни за семитския произход на гръцката азбука, които са напълно достоверин[173].

Най-голямо място в старобългарския паметник е посветено на данните, които отразяват идеологическата борба между Византия и християнска България. Те се явяват значимо историческо свидетелство за един критичен период в българския духовен живот, когато борбата за правото на съществуване на старобългарската писменост се води в общоидеологически н държавнополитическн аспект. Точно и кратко е посочена същността на

трите основни обвинителни пункта на византийската идеологическа доктрина, отправени срещу славянския език и книга[174].

Като високообразована личност авторът е далеч от формалното запознаване на читателите с такъв важен обществено-политически въпрос като правото на самостоятелен славянски език и писменост. Историческите и богословските доводи са изложени аргументирано. Проучванията върху източниците на Черноризец Храбър показват, че той е ползувал произведения на известни византийски автори, като Псевдо-Теодосий, Климент Римски, Георги-Монах Амартол и др.[175].

В полемичен дух той противопоставя на византийските си опоненти тогавашното научно знание за развоя на писмеността. Така от позицията на светския научен мироглед Черноризец Храбър развива концепцията за еволюцията на събитията и явленията. На тази основа разкрива общите закономерности в развитието на славянската и гръцката азбука. Ето защо това негово схващане в литературата основателно се оценява като първа проява на рационалистичен проблясък в историческото книжовно познание на славянското средновековие изобщо[176].

Като изтъква „светостта" на славянската писменост, Черноризец Храбър постига и утвърждаването на божествения произход на самата старобългарска книжнина. В това отношение той следва традицията на Кирил и Методий, прилагайки я в борбата с византийската църква. Чрез поставянето върху една обща божествена основа на славянската, гръцката и еврейската писменост авторът осъществява строго определена политическа цел — неутрализирането на византийското политическо и църковно влияние върху България. Именно в защита на своята политическа идея Черноризец Храбър излага така задълбочено своите доводи.

В заключителната част на творбата се съдържат още две исторически известия. В първото се изтъква, че славянската азбука, създадена от Кирил и Методий, все още се устройвала по времето на Черноризец Храбър, а във второто е посочена годината, в която е била създадена славянската азбука от двамата братя — „в годината 6363 от създаването на света", т. е. 863 г. Първото известие вероятно визира преустройството на глаголицата и създаването на кирилицата от Кирило-Методиевите ученици в България.

За да уточни по-подробно годината, в която се създава славянската азбука, Черноризец Храбър намира за необходимо да посочи такива реални политически фигури като: византийския император Михаил III (856—867), княз Борис I (852—889), княз Ростислав (846—870) и панонския владетел Коцел (861—874), т. е. личности, имащи най-значителна роля в разпространението на славянската писменост.

Анализът върху съдържанието на Храбъровата творба показва, че той би имал незавършен характер, ако не се свърже

с личността на нейния създател. Като публицист Черноризец Храбър изразява реалната социална и политическа обстановка в България от края на IX — началото на X в. За времето, в което е създадено, произведението се оказва най-действеният историко-публицистичен труд, превръща се в истинска апология на славянското дело. Тази свежест в старобългарското произведение е произтичала от самото държавнополитическо състояние на България в края на IX — началото на X в. Нейното историческо обособяване в Европейския югоизток по времето на княз Борис и цар Симеон, формирането на българската народност, активната съпротива срещу византийското църковно и политическо влияние слагат отпечатък върху историческия труд на Черноризец Храбър. Той става носител на ярко изразената тенденция в българския духовен живот към самостоятелно организиране, обусловено от силно повишеното единно историческо и народностно съзнание на българите.

За историята на старобългарското летописание от този жанр исторически творби е оцелял и разказът *„Чудото на свети Георги с българина"*[177]. Откриването на неговия старобългарски препис в ръкописен южнославянски пролог от XIV — XV в. в сръбска редакция създаде известен тласък в по-нататъшното му проучване[178].

Основният мотив в разказа е свързан с чудотворната сила на св. Георги, проявена чрез железния кръст, носен от българина Георги. Творбата започва с неговата изповед, в която съобщава, че ще разкаже за историята на този железен кръст. Посредством този въвеждащ агиографски мотив авторът насочва своя разказ към отразяването на събития, засягащи историята на българската държава по времето на княз Борис I и цар Симеон. Най-напред е отбелязано покръстването на българите, което авторът свързва с държавната дейност на княз Борис I. Отразена е и конкретната негова християнизаторска политика — разрушаването на езическите светилища, разпространението на християнската книжнина, съсредоточаването на византийски духовници, издигането на църкви и манастири. Определено място заема и управлението на княз Владимир, и възкачването на Симеон. Сведенията за българо-византийска война (894—896) и главно сраженията от 895 г., станали в Северна Добруджа, заемат основен дял в разказа. Трябва да се изтъкне обаче, че те са използувани от автора като фон, върху основата на който се разкрива чудодейната сила на светеца. Тази особеност изпъква още по-добре, като се добави, че в разказа не са отбелязани началото и краят на войната[179].

Цялото съдържание на произведението показва, че то е представлявало едно от средствата, които са спомагали за утвърждаването на християнския мироглед сред българския народ. Но историческият фон, върху който се пресъздава чудотворството на железния кръст, е изпълнен с ясно изразена патриотична

и политическа тенденция. Тя се е определяла от историческите условия, в които е била създадена творбата. По всяка вероятност тя възниква в края на IX в., когато важните реформи в културно-политическия живот на българската държава отекват активно в творчеството на старобългарските книжовници, за да укрепят още по-силно народностното и историческото съзнание на българския народ. Основните събития в живота на българската държава прн княз Борис и цар Симеон са приведени, за да се почувствува по-образно духът на тяхната епоха.

Авторът е доловил и отразил най-съществените прояви, които са отбелязали духовното издигане на българския народ. Той е направил опит да даде собствена историческа преценка за времето, в което е живял, да погледне отстрани съдбата на своя народ. Навярно поради това той отбелязва: „Отче игумене Петре! Аз съм новопокръстения български народ..."[180]. Определянето на българския народ като „новопокръстен" и „новопросветен" показва, че в творбата е направен опит да се потърси по нов начин неговото място сред останалнте християнски народи. Тук проличава много добре исторнческата точност на авторовата мисъл. Макар и проникната от месианската идея, тя е подплатена с редица важни историческн свидетелства. Това се внжда най-напред от посочването на княз Борис като „избраник на бога". Авторът изхожда от конкретния исторически факт — християнското име на българския владетел, за да го превърне в реликва за народа, в негов Месия. Поради това той съобщава, че в „светото кръщенне" той е наречен Михаил. Именно по този апокалиптнчен елемент старобългарското произведение твърде много сн схожда с апокрифните византийски творби. Месианската роля на княз Борис е посочена по-нататък чрез сбития разказ за най-важните моменти от неговата хрнстиянизаторска политика.

Сведенията за „победата" над „непокорливия българскн род", за неговото посвещенне в християнството са достоверни и намират потвърждение в останалите извори за държавната дейност на княз Борис I[181]. Тази част от произведението разкрива стремежа на автора да посочи правото на самостоятелно съществуване на „новопокръстения български народ". Тази своя задача той реализира посредством данните за утвърждаването на българите в лоното на християнството по правилата на църковните канони. „Утвърди ги със светнте книги в правата християнска вяра, като доведе архиепископа св. Йосиф (Стефан) и други учители и наставници, съгради черкви и манастири, постави епископи, попове, игумени, които да учат и ръководят народа му по божия път"[182]. Творбата е задоволявала духовните интереси на еднн по-широк кръг от читатели, надхвърлящи средата на висшата феодална аристокрация. Тази практическа насоченост на разказа „Чудото на св. Георги с българина" показва

тенденция към разширяването на социалната дифузия на историческата книжнина през края на IX — X в.

Една друга проява на тази демократизация в старобългарската историческа книжнина се явява новооткритото *„Сказание за железния кръст"*. За пръв път то се публикува и обнародва от Б. Ст. Ангелов[183]. Насловът и началото на творбата имат следното съдържание: „Сказанне чюдесн҃ сто҃го великаго и славнаго мч҃ника и хв҃а гєѡргіа гн҃ бл҃вн".

Сюжетът е свързан отново с чудотворството на св. Георги, представено в десет чудеса, обединени в един разказ. Най-напред разказът се води от името на самия автор. След това той последователно включва няколко други разказвачи, които описват останалите чудеса на св. Георги. В края на произведението авторът отново се намесва, за да придаде завършен вид на своето произведение, което подчертава неговото умение да води разказа и да привлича вниманието на читателите[184]. Използвани са различни художествени изразни средства, които засилват разнообразието в стила на автора. Наред със своите литературни достойнства за нас творбата е ценна като представител на историческата книжнина. Преди всичко тя допълва състава на малко запазените произведения, които е трябвало да изпълняват ролята на средство за утвърждаване на християнския мироглед сред старобългарското общество. Наред с това в разказите на отделните лица се споменава за реални владетели и други персони, посредством които читателите са обогатявали своето историческо и географско познание за чуждите земи. Характерен в това отношение е разказът „Ѡ҆ю҆ліа. А. ѡ҆ полоцкіи сн҃ѣ"[185].

Особено забележителни са разказите, които се водят от името на българите Георги и Климент[186]. Те отбелязват твърде голямо сходство със съдържанието на разглеждания по-горе самостоятелен разказ „Чудото на св. Георги с българина", само че историческите сведения в тях са съкратени. Ясен е стремежът на автора да свърже своя разказ здраво с българската действителност. Той постига това с отразяването на различни елементи от политическия и духовния живот на държавата в периода на нейната християнизация. Разбира се, трябва да се изтъкне, че в разказа политическата тенденция не намира своето пряко отражение, както, да речем, при летописните надписи. Тя се усеща чрез мисълта на автора и неговия патриотизъм.

Съдържащите се в сказанието исторически известия са представлявали един своеобразен източник за политическия живот както за България, така и на други държави и народи.

Разказ за събор против богомилите при цар Борил в 1211 г. е първият исторически разказ от началото на XIII в.[187]. Той представлява важна съставна част от оригиналното повествование в „Бориловия синодик". Най-напред в разказа се съобщава за разпространението на богомилството през управлението на Борил и свикването на събор срещу неговите проповедници. В

следващата част е пресъздадена дейността на събора около оборването на богомилите. В нея авторът подробно описва социалния състав на участниците в събора: „когато прочее се събраха всички епископи, свещеници и иноци, а също така и всички боляри, и голямо множество избран народ..."[188].

Живо и образно се описва ловкостта, с която си послужнл българският владетел, като подмамнл еретиците да изложат същността на своето „хулно учение", както и оборването му от „царя и намиращите се с него с мъдри въпроси им отговаряха в много неща из божественото писанне, докато изобличиха замисленото тяхно мъдруване"[189].

Авторът като отявлен защитник на ортодоксалното християнско учение е горд от постигнатото тържество и поради това възкликва: „Благочестивият пък цар, като ги видя съвсем посрамени и дяволът паднал и победен, а Христос възвеличен, изпълни се с радост"[190]. Непосредствено след това е предадена и развръзката на събитието — осъждането на богомилите и поставянето им под стража. След този момент риторичният и полемичен тон на творбата е сменен с чисто повествователния маниер на летописния разказ. Като участник в това църковнополитическо събитие летописецът е носил отговорност за неговото точно и вярно пресъздаване. Почувствувал и разбрал ясно своите задачи, той съобщава конкретно за изпълнението на повелята на цар Борил: „да бъде преведен от гръцки на неговия български език Съборникът", както и за това, че преди царуването на Борил „никой друг не е свикал такъв православен събор"[191]. Хронологическият елемент в повествованието, свързан с отбелязването на времето на събора, е един от най-важните летописни моменти на разказа.Авторът е педантично точен: „Всичко това бе сторено и заповядано от благочестивия цар Борил в годината 6718 (1211), индикт 14, година на луната XI, година на слънчевия кръг XV, месец февруари, 11 ден, петък на сиропостната неделя"[192].

За да предаде цялостен и завършен характер на разказа, в края е произнесена анатема срещу: „... Богомил и неговия ученик Михаил и Теодор, и Добрн, н Стефан, и Василий, и Петър, и останалите негови ученици и едиомисленици ...". Към защитниците на кръстния знак авторът отправя прослава: „на всички архиереи епископи, свещеници, иноци и на всички български боляри, които се събраха с цар Борил против тази триокаяна ерес и я сразиха, вечна памет! Трижди"[193].

Съдържанието на разказа показва, че той е свързан пряко със съставянето на Бориловия синодник. Неговият автор най-вероятно е принадлежал към висшето духовенство. Свидетелство за произхода му се явяват изисканият стил на разказа, апологията, която той прави не само на християнството, но и на царската власт и феодалната аристокрация. От гледна точка на изворознанието творбата е получила заслужено оценката на основен източ-

ник за провеждането на събора и за разпространението на богомилството в България през XIII в.[194].

В литературата по-слабо са интерпретирани нейните историографски елементи, позволяващи тя да бъде включена в кръга на историческата литература. Политическата тенденция в разказа е тясно свързана с възхвалата на българската царска власт. Поради това при всеки удобен случай авторът се старае да изтъкне „благочестието на цар Борил". Той е представен с цялото си царско достолепие. Подобно на останалите книжовници и той изтъква пряката родствена връзка на Борил с първите Асеновци: „след тези (първите Асеновци) прочее, когато прие царството техният сестринец, преблагочестивият цар Борил..."[195]. Нейното отбелязване в разказа е продиктувано не само от стремежа на летописеца да бъде точен в биографичните сведения за българския цар, но и от желанието да подчертае връзките му с Асеновата династия — възобновителката на българската държавна независимост[196]. В следващите произведения от този, а и от другите исторически жанрове тази тенденция изкристализира в още почест вид[197].

Историческият разказ започва със сведението за разпространението на богомилството по времето на цар Борил: „След тези (първите Асеновци) прочее, когато прие царството техният сестринец, преблагочестивият цар Борил, изникна като някакви зли тръни триклетата и богомерзка, и богомилска ерес, чийто начинател тогава се яви прескверният поп Богомил със своите ученици, както някога Яний и Ямвирий, които се противяха на Мойсея"[198]. С разглеждането на същността на богомилството още в началото на своя разказ авторът е преследвал актуализирането на църковния събор, за да подчертае тревогата и опасността от възобновилата се ерес. Успешният завършек на събора дава основание на автора да прецени неговата роля и място в църковния живот на българската държава. С оглед на тази своя задача той подчертава, че „преди неговото царуване прочее никой друг не е свиквал такъв православен събор".

Трудно е да се определят източниците на този исторически разказ. Като очевидец и участник в събитията той е възпроизвеждал голяма част от тях по памет, но споменаването на поп Богомил и на пророк Мойсей позволява да се допусне възможността за използуването на извори с антибогомилски характер, които са се преписвали и разпространявали през XIII в. Изобличителният тон, както и стилът на разказа твърде много го доближават до тях. Те показват, че той не само е използувал техните сведения да охарактеризира по-добре същността на богомилството през XIII в., но е бил повлиян от тях. Твърде силно впечатление прави приликата в известията от разказа и тези от „Беседата" на Презвитер Козма, в които се изобличава личността на поп Богомил.

Важен момент в творбата представлява и отбелязването на покровителствената дейност, която цар Борил осъществявал

върху съставянето и разпространението на богослужебна книжнина в България.

„Разказът за събор против богомилите при цар Борил в 1211 г." със своите характерни черти в повествованието очертава насоките в развитието на този исторически жанр през XIII — XIV в. Те могат да се обобщят в стремеж към историческа конкретност при отразяването на събитията и политическата ангажираност при възхвалата на царската власт.

Разказът „Пренасяне мощите на св. Петка" има също своето определено място и роля в състава на оригиналното летописно творчество от XII в. Той е бил съставен от неизвестно духовно лице през първата половина на 1234 г. в Търново. Творбата се явява като допълнение или продължение на преведен житиен текст. По своите литературни особености летописният разказ принадлежи към жанра „пренасяне на мощи"[200]. Наблюденията върху текста показват използуването на гръцки източник при неговото съставяне[201]. Въз основа на него в началото на разказа се посочва, че откриването на мощите на светицата е станало през управлението на „цар Роман", който се идентифицира с император Роман IV Диоген (1067—1071). Изтъква се голямата популярност на светицата „из цялата гръцка земя". Славата и честта на светицата били помрачени с идването на латините. С чувство на гордост авторът на разказа изтъква, че „Бог възложил" на българския цар Иван Асен II да „измоли светата преподобна Петка" от латините". Това е било постигнато благодарение на страха, който те имали от българския владетел. След това се съобщава за пренасяне на мощите от Каликратия в Търново, за тяхното тържествено посрещане и поставяне в царската църква.

Историческата ценност на разказа се повишава от известието за изпращането на бъдещия патриарх — монаха Йоаким, „да премине от Цариград във Велика Никея, за да бъде благословен за архиерей". Авторът съобщава, че това е станало „след смъртта на патриарха в същата година"[202]. Зад посочения в разказа патриарх се крие личността на търновския архиепископ Василий[203]. Известно е, че след сключването на унията между България и Римската църква през 1204 г. той е бил провъзгласен за „примас" на българската църква и е бил считан за патриарх. Допуска се, че той е починал в Атон в началото на 1234 г.[204]. Следователно заминаването на Йоаким за Никея по време съвпада с годината, в която се сключва политическият съюз между двете страни. Това съвпадение, както и изричното отбелязване, че цар Иван Асен II е изпратил Йоаким в Никея, позволяват да се допусне, че последният е бил включен в състава на българската делегация, натоварена с подписването на договора в края на 1234 г.[205].

Посоченото в летописния разказ сведение не се среща в досега познатите гръцки и български извори. Оценено в контекста на българо-никейските отношения през третото десетилетие на

XIII в., то се явява известие от първа величина[206]. Преди всичко то разкрива един много съществен момент от политиката на Иван Асен II, свързан с подновяването на каноническата и йерархическата връзка между православния Изток и българската архиепископия. Неин израз става изпращането на избрания за търновски архиепископ монах Йоаким, „за да бъде благословен за архиерей". Тази стъпка се предприема в отговор на писмото на патриаршеския екзарх и наместник — митрополит Христофор от 1223 г. В него той подканя българския владетел да изпрати при патриарха в Никея или при него лицето, което ще бъде избрано за архиепископ, за да бъде ръкоположен канонически[207].

Следователно известието запълва една съществена празнина по въпроса за етапите, през които е преминала борбата за международното признаване автокефалията на българската църква. Едновременно с това съобщението изяснява смисъла на определението „прежде осветенаго архиепископа", отнасящо се до името на Йоаким в разказа за възобновяването на българската патриаршия[208]. Накрая авторът изтъква, че поднася своя труд като цар на светците, отправя се молитва за „благополучието на църквата, сила и могъщество на царя срещу противниците" и за закрила на „боляри те, войниците и хората, които бог подчинил на властта му"[209].

Макар и съставен в чест на светците, разказът е създаден в духа и стила на официалните летописни паметници от този период. В центъра на повествованието отново е личността на владетеля — цар Иван Асен II, представен в цялото си величие. Той е: „благоверният и благочестив, и богобоязлив наш цар, владеещият цялата българска земя Иван, Новият Асен, синът на предишния Асен Старий..."[210]. Отново е налице стремежът към подчертаване връзката с първия цар на възобновеното българско царство — Асен I. Изтъкнато е и политическото превъзходство на българския владетел над латинците. По думите на автора, „макар и да владееха Цариград, те твърде много се бояха и почитаха и се „повинуваха" на словото, което излизаше от устата на цар Асен, понеже поради него, мисля, си държаха властта"[211]. Тези редове разкриват неговата осведоменост върху развоя на българо-латинските отношения. Сведенията разширяват представата ни за критерия на българските книжовници относно тяхната представа за идеал. на български владетел.

В Синодика на цар Борил съществува още един исторнчески *Разказ за възобновяването на Българската патриаршия през 1235 г.* [212]. Наличието на други изолирани преписи от него позволяват да се предположи, че първоначално той е съществувал като самостоятелна творба и по-късно, през Евтимиевата епоха, е бил включен в състава на Бориловия синодик[213]. Изобилието на фактите във връзка със статута на българската църква го превръщат в един от най-ценните домашни извори за това основно събитие в църковнополитическия живот на Второто българско царство.

Историческото повествование започва с една тържествена прослава на църковната политика на цар Иван Асен II, проведена непосредствено след битката при Клокотница през 1230 г. Българският владетел е представен в цялото си величие като „велик и благочестив цар". Подчертана е неговата пряка родствена връзка с възобновителя на българското царство. Авторът сочи, че е „син на стария цар Асен", което също подсказва голямата почит, съхранила се в историческата памет на българското общество към цар Асен I[214].

Без да се споменават конкретните прояви, авторът дава оценка на държавната дейност на Иван Асен II: именно той „прослави и преосвети българското царство повече от всички български царе, които бяха преди него..."[215]. С това той всъщност визира държавната политика на българския цар, която довела до утвърждаването на българската църковна независимост в Европейския югоизток. Затова той съобщава: „който (Иван Асен) създаде манастири и ги украси богато със злато, бисери и много ценни камъни и всички свети и божествени църкви, награди с много дарове и обяви пълна свобода за тях, а всички свещенически чинове: архиереи, свещеници и дякони почете с голяма чест[216]. Тези известия от разказа са реминисценция на църковната политика на Иван Асен в периода 1230—1235 г. Тяхната достоверност се подкрепя от редица други предимно български извори[217]. Следователно отбелязаните по-горе известия дават цялостна представа за обновителната църковна дейност на българския владетел и поради това са не по-малко ценни от останалите, в които тя намира своето конкретно отражение.

Венецът на неговата църковна политика несъмнено е възобновяването на Българската патриаршия. Поради това в разказа се съобщава: „още повече той потърси с голямо желание да възобнови патриаршията на българското царство"[218]. Последователно в разказа се съобщава за посланието, което императорът на Никея, Йоан Ватаци, в разказа визиран като Калоян Дука, изпраща до патриарх Герман и останалите православни патриарси във връзка с признаването на „патриаршеската степен" на българската църква (цитиран е неговият текст)[219]. Специално е отбелязано одобрението на решението на патриарсите на Ерусалимската, Антиохийската и Александрийската църква. Доста подробно е описан и свиканият през 1235 г. църковен събор, на който тържествено за български патриарх е бил провъзгласен архиепископ Йоаким[220].

Тези събития имат особено значение за окончателното разрешаване на българския църковен въпрос. Определено може да се изтъкне, че по своята осведоменост разказът по важност не отстъпва на другия основен източник — Георги Акрополит. От неговите известия става ясно, че този въпрос е стоял в центъра на българо-никейските отношения и от благоприятната му развръзка се е нуждаел не само българският цар, но и Йоан Дука Вата-

ци[221]. Най-важното разказът показва, че възстановяването на Българската патриаршия е резултат от сключения между двете страни договор в края на 1234 г. и че никейската страна е приела искането на Иван Асен II относно признаване независимостта на българската църква от цариградския патриарх Герман. Това ясно личи от специалното отбелязване на факта, че посланието до православните патриарси е било изпратено лично на никейския император Йоан Ватаци[222]. Авторът се ангажира със стриктното споменаване на имената им и техните църковни седалища, за да подчертае значимостта на българския църковен въпрос в живота на източноправославния свят. Известно е, че за момент неговото разрешаване отново е било поставено в зависимост от съперничеството между Изтока и Запада, фокусирано в отношенията между Латинската и Никейската империя[223]. В разказа намира отражение споразумението между България и Никея от 1234 г. Този резултат от преговорите се потвърждава във втората част от текста на посланието, от което ясно личи, че то е само едно следствие от договора, подписан между двете сили: „Защото и христолюбивият български цар Иван Асен, брат и сват на царството ми, настойчиво иска от нашето царство и от вашето свето отечество да се дари това (патриаршеска степен на българската църква — б. а.) на неговото царство"[224]. Изричното упоменаване на Иван Асен II като „сват" на никейското царство е доказателство за скрепяването на съюза с брачен договор между българската принцеса Елена и никейския престолонаследник Теодор Ласкарис.

Важността за решението за Никея е подчертано за трети път и чрез специално отбелязаното писмено съгласие на източните патриарси до патриарх Герман. Посочените основни моменти от съдържанието на разказа показват добрата осведоменост на автора за цялостното развитие на българския църковен въпрос, осъществяващо се на фона на сложната политическа обстановка в Европейския югоизток през 30-те години на XIII в.

Не по-малко важно е известието за свикването и провеждането на църковния събор в Лампсак през 1235 г. Тази част от разказа е най-драматична и в същото време в нея е запазена и историческата конкретност на сведението. Всички подробности, свързани с участниците в събора, титулатурата на владетелите, изричното упоменаване, че съборното решение е потвърдено писмено от патриарх Герман и останалите патриарси, са насочени към изтъкването на основния факт, че Търновската патриаршия по ранг стои наравно с останалите източноправославни патриаршии.

Поради тези причини авторът отбелязва и друг много съществен факт, че за български патриарх се провъзгласява „преждеосвещеният" архиепископ Йоаким[225]. Чрез него той само припомня, че каноническото и йерархическото общение между българската църква и православния Изток е било вече една реал-

ност, поради което са липсвали каквито и да е формални пречки за повишаването ѝ в патриаршеска степен. Този съществен резултат е бил оценен от автора, поради което той завършва творбата си с прослава на делото на цар Иван Асен II: „На този велик и благочестив Иван Асен, цар на всички българи, вечна му памет!"[226].

В края на нашия коментар към тази изключително ценна летописна творба бихме искали да отбележим, че в нея се съдържа пряко указание за голямото значение, което се е отдавало през средновековието на историческото знание като път към себепознание чрез миналото и като проява на историческа памет: „Заради това прочее вписахме тези неща за всички православни за знание на онези, които слушат, и за спомен на българския народ"[227].

Политическата тенденция в разказа е тясно свързана с утвърждаването на суверенитета и независимостта на българската държава, чийто върховен израз се явява възобновяването на Българската патриаршия през 1235 г. Идеята за приемствеността на старата държавна традиция, на нейните политически успехи е реализирана чрез възхвала на обновителната политика на цар Иван Асен II. Тя е преценена в светлината на постигнатото от неговите предходници. Така става по-ясно, че тъкмо нему принадлежи дейността по възобновяването на „патрнаршията на българското царство"[228]. Тук ясно проличава споменът за нейното съществуване през X и началото на XI в. Богатото идейно съдържание на разказа за възобновяването на Българската патрнаршия го превръщат в най-яркия изразител на политическия и църковния идеал на българския народ.

Народният героизъм в защита на българските духовни ценности от чуждите верски посегателства е привличал с не по-малка сила създателите на исторически разкази. В това отношение *„Разказът за зографските мъченици"* представлява една нова оригинална проява в историята на българското летописание[229]. Той е свидетелство за разширяване на тематичното съдържание на историческата ни книжнина от XIII в.

В творбата е пресъздаден един трагичен момент от съществуването на българския манастир Зограф в Атон. През 1275 г. тази българска обител е била нападната и опожарена от латински бандн, тъй като монасните му ведно със своите събратя от други атонски манастири се противопоставнли на опитите на византийския император Михаил Палеолог (1261—1283) да обедини Цариградската църква с Римската.

Съставянето на творбата е станало малко след нападението на манастира[230]. Указание за това се съдържа в нейното заключение, в което е отбелязано, че: „тия гореречени наши отци се поминаха в господа през текущата година от създание на света 6784, месец октомври, 10 ден, т. е. септемврийската 1275—1276 г."[231].

Авторът на разказа най-вероятно е принадлежал към манастирското монашество, който по някаква щастлива случайност е оцелял от пожара[232]. Високата литературна стойност на произведението, добрата осведоменост върху политическия живот на Византия и България и техните отношения с католическия Запад, визирането на видни политически дейци представят отлично неговата ерудиция и исторически усет към събитията.

В композиционно отношение разказът се състои от увод, летописно изложение на събитията, слово за „мъчениците" и заключение. Авторът следва традиционната форма на изложение, типична за средновековната повествователна литература, свързана с отразяването на събития от народната действителност[233].

За да обоснове необходимостта от написване на своето съчинение, писателят прибягва до описанието на различни библейски събития. На първо място припомня библейската случка с Юда Макавей и неговите войници, отнасяща се до времето на т. нар. Макавеевски войни. Другият библейски разказ, използуван от автора, се отнася до съдбата на отроците, които не послушали вавилонския цар. Трагичната участ на изгорените български монаси е сравнена с тази на Макавеевите войници и отроците, чрез което жестокостта на латините отеква по-силно в християнската душа на читателя.

Летописното повествование заема основно място в съчинението. В лаконичен стил, с ирония и чувство на духовно превъзходство е отбелязано римо-византийското сближение, станало на Лионския събор през 1274 г., чийто проводник е бил император Михаил VIII Палеолог[234]. Поради това той е наречен от нашия автор „Матеолог", сиреч пустослов, суетослов. Той е още „нечестив" и „съмишленик на латините", защото превъзнася техните дела. Дълбока ненавист се крие зад този психологически портрет на византийския василевс. Тя има своите политически и религиозни корени и се явява упрек към капитулантската политика на византийския императорски двор и Цариградската патриаршия. В този съдбоносен за православието политически момент тъкмо българският царски двор и българското духовенство застават начело на борбата за защита независимостта на източното православие от домогванията на римския престол[235].

Макар и в съкратена форма, в произведението намират място бунтовете и протестите на опозицията в Цариград и Света гора, надигнала се в защита на православието. Тяхното споменаване показва, че дипломатическите комбинации на императорския двор и последвалите усложнения в църковнополитическия живот на Европейския югоизток са били добре известни на автора.

Тези първи исторически вести са послужили като фон, на който максимално точно е описано опустошението на Зографския манастир от латините. Става ясно, че той е бил завладян насила. Посочени са годината и денят на пожара. В този жив разказ

историкът се запознава с едно важно свидетелство за покровителството на манастира от цар Иван Асен II. Заедно с църквата на манастира е изгоряла и построената от царя кула. Отразен е точният брой на изгорелите книги — 193, и „на всички църковни утвари", подарени на манастира „от благочестивите и приснопаметни царе, именно от св. Петър, от великия Иван Асен и от Симеон"[236]. Тяхното споменаване е израз не само на дълбоката почит, съхранила се в народната историческа памет към тези владетели, но и на голямата роля, която манастирът е играел в църковнополитическия живот на българската държава. С голямо прискърбие авторът съобщава имената на изгорелите 21 монаси, пресъздава трагичната смърт на еклисиархът Партений, „хвърлил се от кулата, но не умрял ведиага, а тридесет дена покъсно"[237]. Заедно с монасите загинали и четири „мирски лица", чиито имена той не споменава, за да не ги смесва с тези на иноците, които били истинскн „мъченици" за вярата.

В следващата част строгият повествователен тон е изоставен и творбата придобива характера на похвално слово за „зографскнте мъченици". Тяхната гибел е дошла в борбата срещу „общия враг" — „дявола", в защита на вярата си и поради това, че не се прнсъединнли към „латините, които сн служат с безквасна комка"[238]. Отявлен защнтник на православнето, историописецът гн нарнча: „безсрамен и суров народ франки", сравнява ги с вълците. Тук най-ярко е нзразена антилатинската насоченост на творбата[239]. В тази част ораторският похват на автора проличава много добре.

В последните редове се загатва за „надигащите се ереси" и „нападенията на външни народи", от които е трябвало да се спасят българите. Очевидно тезн известия трябва да се свържат с разпространението иа богомилството н останалите ереси не само в България, но и сред другите източноправославнн църкви, както и с татарските нашествия, които от 1237 г. станали ежедневие за българските земи[240].

Основната политическа идея намнра концентриран израз в края на разказа. В увековечаването на трагичната участ на зографските монаси, загинали в борбата за запазване христовата вяра, авторът е видял най-убедителния начин да съхрани в спомена на „бъдните поколения" ролята на България като стожер на православието в Европейскня югоизток. В тази част намира отражение и българската политическа доктрнна за ролята и мястото на българските владетелн при утвърждаването на държавния суверенитет. „Господ бог да запази нашнте благочестиви и православни царе, да покори под нозете им варварските народи и всеки враг и противник . . ."[241]. Изразните средства и стнл използуванн от автора, напомнят твърде много на летописните надписи от първата половина иа IX в. Само че тук политическата идея е осмислена в духа на християнския провиденциализъм.

Историческата конкретност, съпровождаща изложеннето на събнтията, неговата композицнонна завършеност и ярката му

политическа насоченост позволяват съвсем основателно „Разказът на зографските мъченици" да бъде определен като връх в развитието на този исторически жанр[242].

„Разказът за възстановяването на Българската и Сръбската патриаршия" е едно от последните произведения в жанра „исторически разкази". Времето на неговото възникване трудно може да се определи с точност. Той е познат по трн късни преписа (XV — XVII в.) в руска редакция[243]. Самите сведения в разказа показват, че той е бнл написан в период, когато полнтическата и църковната независимост на българската държава са уннфицирани и нейните земи са били „поделени от турците". Личността на автора остава отново неизвестна за съвременния изследвач. Не е важно дали той е бил монах, или светско лице (по-вероятно да е принадлежал към монашеското съсловие), по-съществено е, че той се изправя пред нас със своята синтезирана историческа мнсъл и удивителна способност да отрази нитересуващото го събитне в неговото развитие и цялост. В основната сн част разказът е посветен на възобновяването на Българската патриаршия. Но за разлнка от своите предходницн авторът не фиксира във времето едно или друго събитие, отразяващо отделните етапи в борбата за църковна независнмост. Неговата творба има за задача да разкрне в един по-общ исторически план пътя на утвърждаването на Българската патрнаршня[244]. Поради това в известна степен разказът е лишен от онази историческа конкретност, така характерна за останалите историко-летописнн разкази, посветенн на това основно църковнополитическо събитие от българската история. Но в замяна неговото съдържанне предлага в обобщен вид българската гледна точка върху неговото развитие.

Още в началото на своя разказ авторът изтъква каноническата и йерархическата връзка между Гръцката и Българската патриаршия. Подчертава се, че българите, макар и да не са били „под властта на гръцкото царство, са искали оттам да се постави митрополнт, тъй като тук бе на благочестието прнемникът"[245]. Интерес представлява изтъкването на факта, че българите са били независими от Византия в политическо отношение. В годнните на османското робство припомнянето на този исторически факт е било средство за укрепване на българското народностно самосъзнанне.

В известието, според което: „те (българите — б. а.), непознаващи изпърво благочестието, така пребиваваха в много време"[246], е отразен езическият период в българската история. По-нататък авторът загатва за трудностите, възникнали по причина на „гърците", при разрешаването на българския църковен въпрос в периода след официалното въвеждане на християнството в България. Притворството на византийската дипломация е охарактеризирано кратко, но много точно: „И гърците, които са много лукави, истината криеха"[247]. Вярна е неговата прецеика от-

носно користните цели, които византийските духовници са преследвали при осъществяването на своите религиозни мисии сред българите: „И като решиха да продадат благочестието, изпратиха от Константин града при българите митрополит. Но те ие наставляваха апостолски, но имената събираха и един по един в Константина града си отиваха“[248].

Тези редове едновременно са смътен спомен за зависимото положение, в което е била поставена Охридската архиепископия в годините на византийското робство през XI — XII в. От историко-литературно гледище те се явяват свързващото звено между първата и втората част на разказа, в която възобновяването на Българската патриаршия през 1235 г. е представено изцяло като дело на българската царска власт. Името на владетеля, с чиято дейност се свързва извоюването на църковната независимост, не е споменато, но безспорно е, че то трябва да се идентифицира с Иван Асен II. Визираният български цар е изтъкнат като истински цар, решил и поставил сам епископи „в града Търнов, неотстъпващи по благочести на онези и отбягващи срамния обичай на сребролюбивия нрав“[249].

Приповдигнатият тон в тази част от разказа става израз на тържеството, обхванало „всичката българска земя“. Търновският патриарх е бил избран и поставен „от многото митрополити“, т. е. за автора е от особена важност да подчертае, че възобновяването на Българската патриаршия е било извършено официално, съгласно всички изискваиия на каноническия закон. Направен е сполучлив опит за трезва проценка на важната роля, която част от патриарсите са имали в утвърждаването на българската църковна независимост. Споменатиса дори имената на някои от тях: Теофилакт, Йоан и Евтимий. Последните двама фигурират и в славословията на Бориловия синодик[250]. Основната задача на автора е да изтъкне, че възобновяването на Българската патриаршия е станало по божие благоволение. Тя не само е реализираиа успешно от автора, но е поставена в служба на идеята за политическото могъщество на българското царство, комуто е принадлежала Охридската земя и други далечни места, „поделени от турците“[251].

„Разказът за пренасяне мощите на св. Петка от Търново във Видин и Сърбия“ е един от най-характерните образци на исторически разказ в среднобългарската литература. Творбата е дело на видния български книжовник и просветител Григорий Цамблак. Тя е била създадена в края на XIV или самото начало на XV в., но не по-късно от 1403 г.[252].

Като цяло нейното съдържание е посветено на пренасянето на мощите на св. Петка от България в Сърбия. Но за да разкрие чудодейната сила на светицата, благодарение на която нейните мощи остават непристъпни за турците, в разказа намират отражение редица важни събития, тясно свързани с историята на двете славянски страни през последните десетилетия от XIV — нача-

лото на XV в. Най-напред се споменава за последните години от управлението на цар Иван Шишман, в които османската опасност надвиснала с нова сила над Търновското царство. Отбелязва се, че основната част от неговите територии били превзети от османците. Доста подробно е пресъздадено превземането на Търново от войските на султан Баязид през 1393 г. Григорий Цамблак прави кратко описание на разположението на българската столица, целящо да изтъкне значението ѝ като труднопревземаема крепост. Той посочва, че „варварският цар", т. е. Баязид (б. м.), трудно ще я превземе със силата на оръжието. Според разказа на Григорий Цамблак това е станало, „когато грехът надделя", т. е. чрез предателството.

Следващите исторически сведения са свързани с последните години от съществуването на Видинското царство и отчасти е представена историята на Сърбия. Събитията следват бързо едно след друго. В хронологическа последователност са отбелязани: походът на унгарския крал Сигизмунд, организиран през 1396 г. срещу султан Баязид; османската обсада на Цариград, започнала през 1394 г., и снемането ѝ по причина на унгарците; бързото превземане на Видин, пленяването на Иван Срацимир и отвеждането му в Бруса, пристигането на сръбската княгиня, съпругата на княз Лазар, във Видин заедно със синовете си — деспот Стефан и деспот Вълко, и със съпругата на сръбския деспот Углеша — Евтимия, по повод пренасянето на мощите на светицата в сръбската земя[253].

Заключението на разказа е една възхвала на Сърбия като страна с висока християнска нравственост, все още свободна от властта на османците. Поради това в нея именно мощите на св. Петка намират най-достойно убежище.

Прегледът върху съдържанието на разказа показва, че той е бил създаден за опора на българи и сърби в борбата за отстояване на тяхното народностно съзнание и християнска вяра[254]. Наситеният исторически фон, върху който се проследява придвижването на мощите, има определена политическа и патриотична тенденция. Тя се е определяла отново от историческите условия, при които е била създадена творбата. Григорий Цамблак я написва вън от пределите на своето поробено отечество. Както в останалите си произведения, и в това той обръща поглед към неговата героична история, превръщайки я във вдъхновител на народната съдба в годините на османското робство. Бележитият книжовник е знаел отлично, че светицата е била постоянна спътница на българското величие и слава. Поради това пренасянето на мощите ѝ в Сърбия се издига като символ на голямото политическо и духовно влияние на средновековна България в Европейския югоизток и сред славянството изобщо. Тази народностно-патриотична идея в разказа се засилва още и от стремежа да се изтъкне, че българи и сърби ще имат една обща съдба поради страданието, причинено им от османците[255].

Авторът е целял да се укрепи народностното и историческото съзнание на българите, конто е трябвало да помнят, че някога са били свободни. Отразявайки най-трагичния период от българската история, той сякаш иска да предаде част от своето неспокойство на поколенията след него. В това се състои едно от най-значимите достойнства на неговата творба[256]. В нея ярко се откроява и историческият усет на Григорий Цамблак. Дори и зад пестеливите сведения пролнчава отличната му способност да предава същината на събитията. Така например той отбелязва, че Баязид „люто воюваше във Византия", а после „с възможната скорост се опълчи срещу унгарците", които „победил съвършено". Посочените примери говорят за добрата осведоменост на автора относно развоя на отделните събития, което му позволява да ги предаде в синтезиран вид. Тези аналитични елементи в разказа засилват още повече неговото исторнческо значение. В сравнение с предишните съчинення от този жанр тук броят на нсторическите персонажи е значително по-голям. Григорий Цамблак споменава за българскнте царе Иван Шишман, Иван Срацимир н неговия снн Константин, за серския деспот Иван Углеш, загинал в битката при Черномен през 1371 г., неговата съпруга Евтимия, за сръбския княз Лазар, намерил смъртта си прн Косовския бой през 1389 г., н съпругата му княгння Милица и снновете им — деспот Стефан и Вълко[257]. Всеки един от тях с проявената героичност в борбата срещу османското настъпление на Балканите има своето място в пантеона на българи и сърби. На преден план е изведен подвигът на княгння Мнлица и на Евтимия, с чиито имена е свързано пренасянето на мощите на св. Петка в Сърбия[258]. Те се превръщат в символ на съпротивителните сили на българи и сърби. Това положнтелно отношенне към ролята на жената като носител на доброто, на прогреса в историята е другата важна отличнтелна черта на Цамблаковото съчиненне. То се намира в пълна дисхармония с широко разпространеното средновековно гледище за жената като зло на света[259]. Това ново авторово виждане прндава още по-голяма тежест на иеговото произведенне, засилва орнгнналнте му елементи и го поставя една степен повисоко от останалите образци на този жанр.

Историко-литературните особености на *„Разказа за пренасянето на мощите на св. Петка от Търново във Видин и Сърбия"* по компознция и стнл го изравняват с „Разказа за зографските мъченици". Но едновременно с това те очертават новите тенденции в развитието на този жанр. Те са свързани със строгото придържане към хронологията на събитията, тяхната наситеност в съдържанието и разширяването на нсторическия персонаж. Агиографският и библейският мотив, традиционно използувани от предишните автори в уводната част на своите съчинения, сега са изместени от конкретната историческа действителност. Именно тя започва да се използува като въведение към историята на едно или друго събитие. В този последен етап от развитието си исто-

рическият разказ разширява своето идейно и тематично съдържание и придобива завършен характер. Отбелязаните отличителни страни в историческото повествование доближават Цамблаковата творба до „Българска анонимна хроника".

„Български апокрифен летопис" е най-значимата исторнческа творба на българите от епохата на византийското владичество[260]. Именно в нея народната тенденция, залегнала в съдържанието на българското летописание през XI — XII в., намира осо-

5. АПОКРИФНИ ЛЕТОПИСИ

„Български апокрифен летопис" е най-значимата историческа творба на българите от епохата на византийското владичество[260]. Именно в нея е народната тенденция, залегнала в съдържанието на българското летописание през XI — XII в., намира особено ярък израз[261]. Авторът на творбата остава нензвестен за читателя, но по всяка вероятност той е принадлежал към българското монашество, което в годините на чуждата политическа власт се превръща в един от основните изразители на българското народностно самосъзнание и будител на борческия дух на поробення народ. Последното събитне от българската история, което намира място в съдържаннето на летописа, е въстанието на Петър Делян от 1040/41 г. Това дава основание неговото съпоставяне да се отнесе към средата на XI в.

Като нзвор за българската история това летописно съчинение започва да се използва още от края на XIX — началото на XX в. По-специално проучване се прави на историко-географскнте сведения в творбата, без да се отдава дължимото внимание на значеннето ѝ от историческа гледна точка[262]. Строга оценка относно историческата стойност на произведението, дадена от първите му изследвачи, бе коригирана в новите проучваиия върху неговото значение като домашен исторически извор[263].

В композиционно отношение творбата се състои от апокалиптична и летописна част. По форма „Български апокрифен летопис" принадлежи към шнроко разпространеното в старобългарската книжнина апокрифно произведение — „Видение Исаево". Разказът се води от името на пророк Исай. Чрез апокалиптичната част авторът възвеличава българския народ като богоизбран, комуто предстои да извърши велика мисия по божие повеление. Летописната част е обширна и има характер на хроника. Тя обхваща времето от възникването на българската държава до средата на XI в. Основен характерен белег в нея е тясното преплитане на легендата с историческата достоверност. Началото на летописния разказ е посветено на основаването на българската държава, което е свързано с идването на прабългарите в североизточните български земи. Те са означени с етнонима „българи", а заселените от тях земи като „землю карвоунскоую". Въпреки че разказът е съпроводен от библейски мотивн, достоверността на сведенията за установяването на пра-

българите в Малка Скития е очевидна и се подкрепя от данните на византийските източници и изследванията, посветени на този въпрос[264].

Това първо известие е особено забележително с идеите, вложени в съдържанието му. Те звучат патриотично и имат ясно изразена политическа насоченост. Българите са посочени като наследници на „римляни и елини". В тази начална част от творбата сведенията за етническия произход на българския народ заемат съществено място. В тях авторът не говори отделно нито за прабългари, нито за славяни[265]. Тази особеност в текста, взета заедно с останалите сведения, свидетелствува за това, че през XI в. чувството за единна народностна принадлежност у българите е било крайно изградено. Споменът за съществуването на двата отделни народа е бил почти изтрит дори и в съзнанието на книжовниците. В творбата той се открива съвсем слабо в легендата за куманския произход на българския народ. Няма съмнение, че с това сведение авторът е визирал самите прабългари. Не е пренебрегнато и споменаването на славянското начало в българската история. То е отбелязано чрез името на първия български владетел — цар Слав[266].

Ще отбележим, че единствено в „Български апокрифен летопис", макар и по този своеобразен начин, се изтъква ролята на славяните в образуването на държавата. Вероятно известието за легендарния „Слав цар" е било почерпено от някакъв паметник на славянския исторически епос, съхранил се задълго в българската народна памет. В годините на византийското робство, когато са били унищожавани официалните летописни паметници, той е бил използуван активно като източник в българското летописание. Той е придобил особено силно звучене в борбата срещу византийската асимилаторска политика.

Важно място заемат сведенията за оформянето на териториалното ядро на българската държава в Балканския североизток[267]. Съобщава се, че българите преминали реките Зетиуса и Ереуса и стигнали до т. нар. „карвунска земя". Сравнението на разказа от летописа с данните в хрониката на Теофан Изповедник дават основание отбелязаните две библейски реки да се свържат с Днепър и Днестър[268]. Към това предположение ни навежда и още едно сведение, дадено от автора, за да допълни представата за големината на двете реки, посочено непосредствено след тяхното споменаване: „тогда бысть има . г . реки великіе". Авторът е сметнал за необходимо да изтъкне, че тогава е имало 3 големи реки, тясно свързани с придвижването на българите в западна посока. Според сведенията на Теофан действително Онгъла е бил обграден „като венец от реките", за които той говори — Днепър, Днестър и Дунав[269]. Вероятно чрез употребата на тези библейски реки летописецът е намерил най-подходящия начин да отрази заселването на прабългарите в отвъддунавските земи, т. е. в Онгъла[270].

Под „Землю Каркочнское, речном блъгарска" трябва да се разбира областта на днешна Южна Добруджа, която през средните векове е била отбелязвана в изворите като Карвунска област[271]. Чрез този израз авторът е искал да обозначи земите, съставляващи териториалното ядро на българската държава.

Разглеждането на тези първи сведения показва ясно тяхната политическа тенденциозност. Чрез тях авторът се стреми да изтъкне древния произход на българския народ и на основаната от него държава. Това е постигнато с изтъкването на „българите" като наследници на „римляни и елини" и чрез употребата на митичния елемент по отношение годините на първия български владетел, живял 119 години. Политическата самостоятелност на българската държава е изразена чрез посочване на неговата царска титла: „И поставиҳъ имь цара от нихъ емоу же бѣ име Слав' царь".

Особено важно за съвременния изследвач е да се видят причините за посочване на общия произход между кумани и българи. Те бяха потърсени в стремежа на автора да изтъкне общия, тюркски произход на тези два народа. Това позволи да се помисли и върху идейния замисъл на посоченото сведение. То трябва да се свърже със самата историческа обстановка, в която е била създадена творбата. По всяка вероятност извеждането на българското начало от куманите е представлявало едно своеобразно противодействие срещу византийската асимираторска политика. По този начин старобългарският книжовник се е опитал да представи българския народ във от рамките на византийската етническа общност, да покаже, че той е съществувал отделно от нея. Именно поради тези патриотични подбуди той представя и заселването на българите в Карвунската земя по божие повеление. Това е било едно съзнателно противодействие на опитите на византийските историци и хронисти да представят българите като пришълци в балканските провинции на Византийската империя. В съзнанието на летописеца Карвунската област (Добруджа) изпъква като люлка на българската държана, където първоначално са се заселили българите. От друга страна, с известието: „... и по оумрьтїю же Испора цара блъгарскаго, нарекоше коумане блъгаре, а прежде бѣхоу Испора цара поганїи зѣло, и безбожьныи сочите, и въ нечьстїа много, и бѣкаҳоу всегда крадѣ гречъскомоу царьствоу на лѣта многа"[272] авторът е искал да изтъкне, че в продължение на дълги години българите са били политически врагове на Византия. Както се вижда от самото известие, той не разглежда конкретните прояви на тази политическа враждебност. Отбелязаният откъс има характера на една реминисценция, чрез която авторът е искал да затвърдн в съзнанието на покорения българско население чувството за някогашната политическа самостоятелност на българския народ. В тези сведения от „Български апокрифен летопис" се проявява една характерна черта на българското летописание от ези-

ческия период на българската държава. В летописните надписи се прави рязко разграничение между българите езичници и ромеите християни. Така посредством изтъкването на своята езическа религия българите са искали да подчертаят и самостоятелното си политическо и етническо съществуване[273]. Но докато в летописните надписи тази идея е пречупена през призмата на езическия провиденциализъм, то в „Български апокрифен летопис" тя е осмислена в духа на християнския мироглед на летописеца. Няма съмнение, че в годинните на византийското робство дългогодишната борба срещу Византия, свързана с утвърждаването на България като самостоятелна и суверенна държава, е било исторически факт с огромно значение. Авторът твърде успешно го използува с оглед на другата задача, която си е поставил — укрепване на съзнанието за самостоятелната историческа съдба на българския народ[274].

Анализът върху идейното съдържание на първите известия за българската история очертава ясно патриотичната и политическата насоченост на творбата. Тя намира своето потвърждение в следващите данни за дейността на различните български владетели, явяващи се олицетворение на политическото могъщество на държавата.

За непосредствен приемник на цар Слав е посочен цар Испор. В науката той е идентифициран с хан Аспарух[275]. Неговото въвеждане в българската история има също легендарен характер, но сведенията, разкриващи държавната му политика, имат ясно изразен достоверен характер. Тяхното привеждане е подчинено на стремежа да се изтъкне утвърждаването на създадената българска държава. Цар Испор — Аспарух, издига велики градове: — „на Дунава Дръстър град; създаде и велики презид от Дунава до морето; той създаде и Плиска град"[276]. Историческите данни в това известие изтъкват хан Аспарух като фактически основател на българската държава. За автора на летописа именно този владетел заселва Карвунската земя. В поблизък исторически план то отразява заселването на Аспаруховите прабългари в Добруджа. В по-широк смисъл данните за изграждането на двата големи града показват, че в съзнанието на автора те започват своето историческо съществуване именно с управлението на хан Аспарух. Особено показателно в това отношение е сведението за основаването на Плиска от Аспарух. Явно е, че в творбата той визира не славянското селище, съществувало още преди идването на Аспарух, а основаната от него първа столица на българската държава. Споменатите тук „измаилтяни", срещу които хан Аспарух води войни, в които намира и смъртта си, в литературата са идентифицирани с хазарите[277]. Въпреки своя легендарен характер това сведение показва, че в края на VII или началото на VIII в. българската държава освен Византия като основен външнополитически съперник е имала и

други врагове, намиращи се в непосредствена близост с нейните североизточни граници отвъд р. Дунав.

Сведенията за държавната дейност на Аспарух са съпроводени и с посочването на годините на неговото царуване — 172. Явно те имат митичен характер, но те са били означени, за да засилят идеята за старинността на българската държава, загатната в първото известие на апокрифната хроника.

Следващото известие от хрониката има по-силно изразен библейски характер по отношение на сведенията и споменатите личности. Като пряк наследник на цар Испор е посочен неговият син — Изот, който „погуби Озий, царя на изток, със своите войски и Голиат Франка Поморски"[278].

Известната конкретност на сведението за войните, които цар Изот води на изток срещу Озий и срещу Голиат, позволи в историческата наука те да се свържат: 1) с войната, която хан Тервел води срещу арабите през 717 — 718 г. при отбраната на Цариград; 2) с хан Омуртаг, който влиза във военно стълкновение с франкнте през 827 г.[279]. Като цяло данните в това известие позволяват да се предположи, че посоченият легендарен цар и времето за неговото управленне имат по-скоро символичен смисъл и представляват една своеобразна реминисценция на външната политика на българската държава от VIII и първата половина на IX в., насочена към нейното политическо утвърждаване. Въвеждането иа легеидариия цар Изот е изиграло ролята на свързващо звено между тази епоха и епохата на Борис и Симеон. Вероятно поради това в летописа те са посочени като иегови приемници.

Историческата достоверност на „Български апокрифен летопис" се засилва особено при разглеждането на управлеинето на тези двама български владетели. Преклонението пред християнизаторската им политика е голямо и до известна степен напомня за книжовните паметници от края на IX — X в., посветени също на княз Борис и цар Симеон.

Тук особено силно се чувствува стремежът към идеализация на българските владетели. Борис е наречен благочестив и благоверен. При тях се строят много църкви и много градове. Положението на българската държава при цар Симеон е представено като пълно благоденствие, което ие съответствува напълно на историческата действителност. Елементът на идеализация би могъл да намери обяснение в стремежа иа автора да подбуди и активизира народностното съзнание на покорения български народ за борба срещу византийското робство, за възвръщаие на политическата независимост на българската държава.

В сведенията за управлението на Борис и Симеон наред с идеализацията на тяхиото управление е направен опит да се посочи политическото могъщество на държавата през този пернод. Поради това летописецът съобщава за покръстването на цялата българска земя при княз Борис. Областта около р. Брегалница

е посочена като люлка на християнска България[280]. Могъществото на държавата при Симеон е изразено чрез изтъкването на множество велики градове, които той построява чак до морето и най-вече на Преслав, наречен също „велнки". И тук, както в началото при споменаването на Плиска, според автора историческото съществуване на Преслав започва с управлението на Симеон. В летописа се изтъква, че именно в Преслав Симеон „приема" българското царство, което се е простирало до Солун. Това сведение, макар и лишено от прецизност, все пак показва, че авторът намеква за огромната територия на българската държава, достигната при управлението на Симеон.

Особено място в разказа на летописеца е отделено на цар Петър. Той е посочен като син на Симеон. Голямо е преклонението пред божествената му святост. Идеализацията на неговото управление е още по-силно изразена. Вероятно този възторг се е обуславял от по-специалната предразположеност на цар Петър към монашескня живот. Този реален исторически факт е бил използуван умело от автора, за да се подчертае още по-убедително божествената неприкосновеност на българското царство. Знаейки, че цар Петър е бил съвременник на Константин Багренородни и неговата съпруга Елена, летописецът допуска една хронологическа несъобразност, като ги отъждествява с Константин Велики и неговата майка Елена[281]. Това му е било необходимо, за да може да вмъкне в съчинението християнската легенда за кръстното дърво в Ерусалим и по този начин още по-категорично да свърже съществуването на българската държава с останалите божествени царства. Освен това с помощта на тази легенда неизвестният автор се е опитал да изтъкне, че по божие повеление България и Византня са свързани в една обща историческа съдба, чрез което вероятно е искал да подчертае и равноправното положение на бившата българска държава по отношение на империята. За да засили тази тенденция авторът използува и реални факти от българо-византийските отношения по времето на цар Петър и император Константин VII Багренородни. В летописа се споменава за мирните отношения между тях.

В последните редове от известието за управлението на цар Петър се дава едно много интересно сведение. В него се съобщава за погубването на българската земя от „някакви насилници като исполнни и погубиха българската земя по морето".

В историческата наука това сведение се идентифицира с походите на киевския княз Светослав в българските земи, извършени в края на царуването на Петър, а именно през 968 и 969 г.[282]. Забележителна е оценката, която летописецът дава за тези събития. Според него те стават причина за унищожаването на българското царство. Едновременно с това тяхното отбелязване засилва патриотичния дух на творбата. Той се усеща в отношението на автора към различните чужди нашествия, които довеждат до опустошаването на българската земя.

Разказът за времето на цар Петър завършва с отбелязването на неговата смърт, представена отново в легендарна форма. Българският владетел напуска опустошеното си царство и избягва на Запад — в Рим, и там завършва живота си. Тази легенда се среща в редица други писмени паметници от този период и вероятно нейното широко разпространение е било обусловено от нуждата за засилване на християнския култ към споменатия български цар. Вмъкването ѝ в този апокрифен летопис е позволило на автора да придаде още един факт в полза на божествения произход на българското царство, свързвайки го с името на Рим в лицето на неговия владетел.

Данните, отнасящи се до втората половина на X в. и времето до падането на българската държава под византийска власт, в творбата са по-кратки. Пространните обяснения липсват, но патриотичният дух в изложението на събитията се запазва. Въпреки присъствието на редица библейски мотиви тук достоверните исторически факти са значително повече. Като друга съществена особеност може да се посочи, че в тази част изложението представлява една смесица от имена, свързани с римската, византийската и българската история.

Несамостоятелен характер има сведението за българския владетел, наследил царството след Петър. Той е споменат с библейското име Селевкия, т. е. цар Самуил[283]. Сега като център на българската земя се посочва Средецката област и изобщо северозападните български райони. Това показва, че авторът е имал точна представа за промените, които настъпват в държавата след падането на Североизточна България под византийска власт. Но основното е, че в неговото съзнание България се запазва като самостоятелно царство, продължаващо своята история. И тук тя е представена не чрез успешните походи на цар Самуил за укрепването на държавата, а чрез неговата строителна дейност. Самуил е посочен като основател на градовете Пловдив, Срем, Брезник, Средец, Ниш.

Чрез отъждествяването на личностите на Константин VII Багренородни с Константин Велики неизвестният автор се стреми да покаже светостта на различни български градове и да засили още повече божествената неприкосновеност на българската земя. Неслучайно град Видин е наречен „седмовърхи Вавилон", а българската земя се споменава заедно с ерусалимската и римската. Явно, че за летописеца привеждането на подобни аналогии е представлявало основно средство за повдигане на народностното самосъзнание на българите.

Последните известия от „Български апокрифен летопис" са забележителни особено със стремежа на автора тясно да свърже историята на България и Византия, изреждайки редица византийски владетели като български царе. Това се отнася до императорите Никифор Фока (963—969), Василий II (976—1025), Роман Аргир (1028—1034)[284]. Тяхното управление е идеализирано по-

добно на българските владетели. При тях българската земя е изпълнена също с блага и добрини. В патриотичното съзнание на автора българското царство продължава да съществува. Това той е искал да внуши и на поробения народ. И за да бъде убедителен, е било необходимо да се посочи, че българското царство продължава да има свои царе, поради което именно той изброява и споменатите византийски императори за български владетели. За да повдигне патриотичния дух на народа и за да подкрепи неговото самочувствие, той посочва като български царе и комитопулите — братята на цар Самуил — Мойсей и Арон, както и Алусиан (в летописа Августиан)[285].

Анализът на идейното съдържание на „Български апокрифен летопис" показва, че обхватът на исторически данни в него е твърде широк. Тяхното привеждане е било необходимо, за да се постигне реализирането на една основна идея, усещаща се през динамиката на всички събития от историята на Първата българска държава — идеята за старинността на българската държавна традиция и нейното съхранение в годините на чуждото робство. Поради това и съчинението има характера на хроника. Приемствеността е изтъкната чрез посочването на Петър Делян за цар на българите, наречен Каган. Споменаването му с това име подсеща за някогашната титла на българските владетели — хаган[286], и е свидетелство за особено силния стремеж към изтъкването на древния произход на българското държавно начало и противопоставянето на византийската асимилаторска политика, за запазването на народностното единство сред българите.

Ето защо с пълно основание би могло да се изтъкне, че съхранението на идеята за непрекъснатостта в развитието на българската държавна традиция в „Български апокрифен летопис" осъществява и приемствеността в идеите между книжовната историко-летописна традиция на българската държава и народната, възникнала през византийското владичество (XI—XII в.). Творбата показва промяната, настъпила в подбора на сведенията за реализирането на патриотичните и политическите идеи. За разлика от официалната старобългарска летопис от края на VII до началото на XI в., когато са се увековечили предимно военните подвизи на българските владетели, олицетворяващи величието на държавата, авторът на „Български апокрифен летопис" поради монашеската си принадлежност и влиянието на богомилското учение върху някои от неговите възгледи избягва отразяването им. Особено показателно е отрицателното му отношение към войната и към женитбата. Поради това величието на българските царе е изразено посредством подчертаването на тяхната морална чистота, чрез възвеличаването на строителната им дейност. Но все пак идеализацията на българския народ, българската земя и българските владетели е свидетелство за антиканоничния характер на мисленето и изложението на автора. Идеализирането на данъчната система по времето на Симеон и

Петър е изтъкнато, за да бъде противопоставена на византийската данъчна система, затрудняваща особено много икономическото и социалното положение на българите, и за да ги активизира в борбата им за възстановяването на политическата независимост на покорения българско царство. Авторът на творбата разбира, че запазването на народностното самочувствие има огромно значение за по-нататъшната съдба на държавата. Той се стреми да го повиши, посочвайки, че историята на българите представлява част от историята на човечеството. Именно поради това библейските мотиви в неговата творба заемат значително място.

Особеностите в съдържанието и идейната насоченост на „Български апокрифен летопис" позволяват да се изтъкне голямото идейно сходство между не и „Именник на българските ханове". То не само показва първостепенното значение на творбата като летописно произведение, но очертава и главните насоки в развитието на българското летописание през XI — XII в., свързани с възпяването на политическото могъщество на българската държава и духовното израстване на българския народ.

„Видение Данилово" и „Тълкованне Данилово" са другите два редки исторически паметника от епохата на византийското владичество, създадени почти едновременно с „Български апокрифен летопис". Двете творби се намират в т. нар. Драголев сборник и поне засега са известни единствено в сръбска редакция[287]. Но установяването на редица българизми в техния текст издава ясно българския им произход[288]. Досега посочените паметници твърде рядко са привличали вниманието на българските и чуждите историци и слависти. Действително те фигурират като исторически извор в отделни изследвания, но твърде фрагментарно, най-често в бележки под линия, без да се изтъква цялостно тяхната историческа стойност. Като изключение може ческото значение на сборника на поп Драгол[289]. Авторът се спира подробно върху интерполациите в славянския превод на „Виденне Данилово", и „Тълкование Данилово", които свидетелствуват за техния български произход.

Сравнителният анализ на паметниците от „Драголевият сборник", „Хиляндарският сборник" и гръцките им първообрази показва, че единственото сходство между тях се състои в използуването на общия библейски мотив и външната форма на гръцките апокалиптични творби[290]. Повествованието започва с разказ за съдбата на четирите велики царства на земята. Основният мотив в съдържанието обаче е бедствието, което ще настъпи с идването на измаилтяните, появата на царя освободител, гибелта на света и пришествието на Антихриста. На фона на този библейски мотив неизвестният автор пренася събитията в пределите на българската земя. Крепостта Средец ще бъде едно от богоизбраните места, където ще станат велики знамения. Мъчещият се народ ще въстане и ще започне сеч. От Средец и Главница ще тръгнат двама мъчители, които ще се срещнат при „мяс-

тото" Кродуний". В дните на това знамение една жена ще дойде в Перник. Виждайки своя брат и удряйки се по гърдите, тя ще роди младенец, който ще бъде убит след известно време. От крайния остров на Дунав ще дойдат измаилтяните и ще извършат грабеж. После ще стигнат до „Мраката" и до Велбъжд.

Така неизвестният автор приспособява библейското предание към съдбата на българите, като отразява отделни събития. Подобно на останалите богоизбрани народи и българският ще поведе борба срещу измаилтяните и ще се съпротивлява при Средец, Вардия и Лонгий. Пресъздаването на тази страшна борба и последиците от нея се извършва посредством използуването на цяла поредица от нови религиозно-мистични идеи, които разкриват възкръсването на хора, настъпването на световен божи съд, космическа буря, появата на царя освободител и есхатологическата божия победа, както и идването на Антихриста. Тяхното реализиране се свързва от българския съставител с градовете Струмица и Главиница, които според него ще станат „майка на цялата земя". В съдържанието на съчиненията се среща още един мотив. На фона на старозаветните сказания авторът разказва за битката на българите с „русите бради" на Овче поле.

Особено убедително е представен българският народ като богоизбран в началната част на „Тълкование Данилово". Тук се споменава за предаването на българското царство от бога на Михаил-каган не чрез насилие, а чрез бунт. След това според сказанието на българския престол ще се възкачат Симеон и Петър. Използувайки споменатите религиозни идеи за възкръсването на хора, отново по „божия повеля" ще възкръснат Петър и Михаил-каган. Те ще поведат българите срещу измаилтяните, а божият съд ще се събере на Витоша планина.

Двете произведения са пропити от идеите на провиденциализма. Съдържанието им е свързано с историята на западните български области през първата половина на XI в., която е пресъздадена на фона на библейските сказания.

В изследванията, които частично разглеждат двата паметника като исторически извори, по-голямо внимание е отделено на „Тълкование Данилово", а „Видение Данилово" стои вън от историческия анализ. В положителен или отрицателен аспект интерпретацията на историческите данни от „Тълкованието" се свързва основно с нахлуването на печенезите в българските земи през 1048—1049 г.

Изобщо в българската и чуждата историография има различия при интерпретирането на историческите данни в двете съчинения. Към такива различия предразполага съдържанието, което не позволява строго разграничаване между апокалиптичните и летописните известия в тях. Историческите сведения са преплетени със събития и различни символични предсказания от „Книгата на пророк Данил", които дълго време са предмет на тълкуване и спорове[291].

Историческите данни и топоними, които се споменават в съдържанието, съвсем определено насочват вниманието към историята на Югозападна България през първата половина на XI в. Известно е, че две големи политически събития отекват в съзнанието на българите и интересуват особено много византийските хронисти — въстанието на Петър Делян и нахлуването на печенезите в покорените от Византия български земи през 1048 г. Именно те са намерили отражение в двете летописни сказания.

Под формата на разказ във „Виденията" се съобщава за съдбата на четирите велики царства — нововавилонското, персийското, гръко-македонското и римското, и техните владетели. В широк исторически план библейският мотив отразява войните, които се водят за завладяването на Ерусалим от тях. По своя етнически произход пророк Данил принадлежи към юдейския народ. Известно е, че Даниил е просил от бога милост и добро за своя народ, като изхождал от мисълта за божествения му произход и великото общение с Месия. Бог предвидил, че юдейският народ поради своята заслепеност и грехове ще бъде лишен от своето богоизбраничество и ще бъде предаден на враговете. В близък исторически план този библейски мотив българският автор свързва със съдбата на българите, покорени от Византия, с борбата им срещу нея и срещу новите нашественици от „варварски" произход.

По-ярко изявена е месианската идея в „Тълкованието". Авторът не само причислява българския народ към богоизбраните, но му отрежда и спасението от „българския цар Михаил-каган", който ще възкръсне по заповед на бога, за да избави своето царство от „измаилтяните"[292].

И в двата паметника историческите сведения доминират по отношение на Средецката област. Основните опорни пунктове, които позволяват те да се приемат като извор за въстанието в Средецката област през 1040—1041 г., са три:

1. Отразяването на съдбата на Петър Делян. Изтъква се, че той е роден от жена, дошла при Средец; визиран е като „новороден цар", който по заповед на бога ще възкръсне, за да спаси българския народ[293].

Известията на българския автор за потеклото на „новороденния цар" кореспондират със сведенията от византийските извори. В добавките към хрониката на Йоан Скилица[294] се изтъква, че след като прогонил бременна първата си жена, Гавраил Радомир се оженил за хубавата Ирина от Лариса. Вероятно след неговата смърт Петър Делян се е ползувал с незавидна репутация на незаконороден син сред наследниците на баща му от неговата втора съпруга — Ирина. Но в спомена на летописеца е останал най-важният биографичен момент от живота на Петър Делян — неговия български произход.

2. Второто известие за въстанието на Петър Делян се отнася до избухване на въстание в Средецка област. Във „Видение на

пророк Данил" и „Тълкованне Данилово", споменатата област и особено прилежащата към нея Боянска крепост са посочени като основни пунктове на сраженията между византийците и въстаническите войски[295].

Според византийските хронисти в Средецка област през този период избухват две въстания, насочени срещу византийската власт[296]. Първото е по времето на избухването на въстанието на Петър Делян през 1040 г. в Скопие, а второто е през 1078 г. начело с павликянина Лека. Контекстът на апокалиптичните съчинения подсказва, че историческите податки, свързани с името на Средец, по време трябва да се отнасят към първото въстание.

Средецката област била най-сернозната опасност за византийската власт през 1041 г., тъй като след ослепяването на Петър Делян въстанието в останалите области вече бележи неуспехи. Насочването на императорската войска към тази важна крепост е обусловено от завземането ѝ от въстаналите българи. Средец бил не само стратегическа важна крепост, но за известно време и седалище на византийските дукове и стратези на българските градове[297]. Важно е да се установи в каква връзка се съобщават градовете Главиница, Перник и Струмица. Твърде възможно е те да нямат никакво отношение към описаните събития, а авторът да ги споменава като далечен отзвук от борбата на българския народ по времето на Самуил срещу византийците. Византийските хронисти не дават сведения за битки между българи и византийци в тези градове по времето на въстанието. Възможно е в съзнанието на автора Струмица и Главиница да отекват като религиозни центрове още от времето на Първата българска държава.

3. Друго известие, което дава основание да се предположи, че едно от посочените в апокалиптичните творби събития е въстанието на Петър Делян, е споменаването на „русите бради", чрез които са визирани норманите на Харалд Хардрад. Последните са били включени в състава на императорската войска и са взели дейно участие при потушаването на въстанието в тема България. При „Овче поле" войските на императора и на Харалд Хардрад нанасят едно от най-големите поражения на българите, след което византийските войски се насочват към Средец, където според данните на Кекавмен е оказана последната съпротива срещу византийците[298].

Доста подробно е пресъздадено нахлуването на печенезите в българските земи през 1048—1050 г.[299]. То се е оказало с най-тежки последици за положението на българското население. Сведения за него дават и византийските хронисти Йоан Скилица и Михаил Аталиат[300].

Съпоставянето на данните от българските и византийските източници показа, че във „Видение Данилово" и „Тълкование Данилово" са описани по-конкретно първоначалните действия

на печенезите, осъществили се през зимата на 1048—1049 г. В българските източници те са означени с етнонима „измаилтяни".

Според В. Златарски идентификацията между измаилтяните и печенезите е неоснователна. Той изхожда от смисъла на сведенията у Скилица-Кедрин, които засягат произхода на историческата личност, свързана с отбраната на Средецката област от печенезите[301].

Вече се изтъкна, че първоизточникът на българските апокрифни творби е византийската апокрифна литература. В нея появата на новите врагове на Византия — печенези, узи и кумани, се отъждествява с измаилтяните. В такъв аспект допустимо е българският автор да направи аналогична идентификация. В съзнанието на пострадалото българско население печенезите се оформят съвсем естествено като насилници и езичници. В първия български паметник от XI в. — „Български апокрифен летопис", те също са представени като „насилници", „беззаконници" и „неверници"[302]. Предвид на изтъкнатите две обстоятелства идентификацията между печенезите и споменатите във „Видение Данилово" и „Тълкование Данилово" измаилтяни е напълно реална. Коментарът върху горните сведения позволява да се приеме, че сведенията от двата паметника имат исторически характер.

Вследствие успешната разправа на византийските войски с печенезите през зимата на 1048—1049 г. последните били заселени в околностите на Ниш, Овче поле и Средец според данните от двете летописни съчинения.

Подобно на сведенията от византийските хронисти в тях също се съобщава за преминаването на печенежки дружини през един от островите на Дунава. От контекста на летописните известия, тясно преплетени с апокалиптичния мотив за царя освободител, се подразбира, че в отбраната на тема България най-големи сблъсквания между печенезите и местните войски стават при Мрака, Вълбъжд, Овче поле, Студенец и Средец. Неколкократното споменаване на Средец дава основание да се предполага, че в тази област местното население оказва активна съпротива срещу печенезите. Разбира се още, че при Студенец българският отряд претърпява голямо поражение и сам кагаинът е принуден да избяга във Велбъжд, за да потърси помощта на местното население при възстановяването на войските си.

Историческите данни от двете творби показват осведомеността на българския автор за по-нататъшната съдба на Тираховите печенези.

В досегашните опити за идентификацията на историческите личности в апокалиптичните творби вниманието на специалистите е било насочено предимно към „Тълкование Данилово". Това е напълно оправдано, тъй като в него най-много се визират конкретни исторически персонажи от българския автор. Те са били предопределени от съдбата да изпълняват великата божествена повеля за освобождението на поробените народи.

Във византийските апокрифни съчинения изпълнението на месианската идея е поверено на цар Михаил. С това име се среща той и в славянските творби[303]. Във Византия името на царя освободител прониква от еврейските книги. Но за да намери разпространение в апокалиптичното „Видение", то е трябвало да има реална поддръжка в историческия смисъл, т. е. неговото разпространение да се свърже с конкретни исторически факти. В това отношение историята на Византия предлага много материал. В империята името Михаил придобива смисъл на реликва за народа.

С не по-малко основание българският автор експлоатира това име, като вижда в него възможността да разкрие събития и личности, които той свързва с българската историческа действителност, като следва византийската традиция.

Пръв, който направи опит да идентифицира споменатата в изворите личност на Михаил с определено историческо лице от българската история през XI в., е М. Дринов[304]. Според него Скилица-Кедрин, като описва нахлуването на печенезите, дава сведения, че византийските военачалници с помощта на „някой българин Михаил" успяват да нанесат удар над тях. Или във възкръсналия каган М. Дринов вижда реалната историческа личност на местен български войвода от Средецката област, който участвува активно в отбраната на българските територии и по всяка вероятност е носил името Михаил.

Малко след М. Дринов Й. Иванов[305] застъпва също това становище. Според него българският войвода Михаил, който бил в помощ на византийците, е победен първоначално, отдръпва се във Велбъжд, възстановява дружината си и потегля отново срещу печенезите, като ги побеждава.

В. Н. Златарски[306] категорично се противопоставя срещу изказаното от М. Дринов и Й. Иванов мнение, като изтъква, че известията на Скилица-Кедрин се отнасят не до някой българин войвода с името Михаил, а до управителя на Дръстър Михаил Аколут. В. Н. Златарски е прав. В сведенията на Скилица-Кедрин, където се споменава за дейността на Михаил, никъде последният не е наричан „български"[307]. В известията си Скилица-Кедрин винаги има предвид военната дейност на Михаил Аколут — управителя на Дръстър. Едва ли дейността на последния е свързана с дейността на „кагана" от двата интересуващи ни извора.

В началото на „Тълкованието", след изреждането на царете на седемте велики царства, авторът вмъква в апокалиптичното съчинение и името на Михаил — „каган на българите": „Ще въстане Михаил-каган в България. Даденото му царство прие не по насилие." Репрезентирането на българския народ сред останалите богоизбрани народи чрез личността на Михаил-каган е подчинено на реализирането на месианската идея, но на основата на реални исторически събития.

Това първоначално упоменаване на Михаил трябва да се свърже с личността на княз Борис I (852—889)[308]. Употребата на прабългарската титла дава още по-голямо основание да се изразят следните предположения:

1. Българският автор използува само външната форма на византийските апокалиптични творби, а съдържанието изцяло е подчинено на стремежа да се разкрият чисто български исторически събития.

2. Тук става въпрос именно за Борис I, споменат с християнското си име. Вмъкването на княз Борис I в творбите от покъсна епоха има конкретно предназначение. Чрез месианската дейност на възкръсналия цар освободител авторът е искал още по-убедително да изложи пред своите читатели не само историческите събития, но и да се възползува от легендарната традиция, останала в паметта на народа за дейността на Борис при покръстването на българите, и да я свърже с възпроизвежданите събития. За победите, които удържал българският княз Михаил, се разказва още и в житието на Гавраил Лесновски[309]. Под това име е споменат Борис и в „Български апокрифен летопис".

Авторът на българските паметници не си поставя за задача да даде пълна хроника на историческите събития подобно на Скилица-Кедрин. Той насочва своите известия преди всичко към онези събития, които са тясно свързани с историята на западните български земи и главно със Средец. В тях е необходимо да се обърне внимание на употребата на прабългарската титла „каган". В началото на „Тълкованието" тя стои редом с християнското име на княз Борис I. При сведенията за съпротивата на Средец и на останалите западни български градове тя се споменава самостоятелно. Авторът възпроизвежда само онези битки между византийските войски и печенезите, в които взема найдейно участие местното българско население. Именно този регионален характер на известията от апокалиптичните творби определено дава основание на автора да демократизира личността на възкръсналия български цар Михаил и да я свърже с конкретната историческа личност от Средецката област. Вероятно по това време в нея се издига неизвестен за нас местен болярин войвода, който участвува активно в отблъскването на печенежките отряди редом с византийската армия. Авторът свързва личността на местния болярин войвода с личността на княз Борис I. Употребата на титлата „кагаи" има може би легендарно-историческо значение в двете съчинения. Възможно е по времето на печенежкия поход местният болярин да овладява управлението на Средецката област.

Особено интересна е употребата на името Столкуфалео във „Виденнето". Текстът гласи: „И ще намери (каганът) тук някого по божие повеление. По средата на този град. И ще носи два медеиика, за да приеме трохите от удържащите. Името му е

Столкуфалео." Споменаването на това име или титла дава възможност да сме сигурни, че личността на местния болярин в двата апокрифа е историческа. Тя не трябва да се идентифицира нито по име, нито по дейност с управителя на Дръстър — Михаил Аколут.

Още две личности в съчиненията изискват своето историческо идентифициране. Твърде лапидарно, но точно в „Тълкованието" се споменава за царуването на други двама владетели над българската държава: „Симеон ще владее 30 години, а след него Петър". След идентификацията на Михаил с Борис с основание може да се приеме, че тук въпросът е за неговите наследници Симеон (893—927) и Петър (927—970). Относително точното фиксиране на годините на царуване на Симеон е още едно доказателство в полза на идентификацията на двете личности с българските царе Симеон и Петър.

Като се опираме на хронологията на историческите събития от паметниците, датировката на последните трябва да се отнесе към 50—60-те години на XI в. Отнасянето им към по-късно време трудно може да се приеме, като се има предвид, че апокалиптичното съдържание на двата апокрифа позволява на фона на библейс ите сказания да се отразят и други политически събития, които са свързани със Средецката област[310].

Като изхождаме преди всичко от историческите данни в паметниците и от историята на Средецката област през XI в. и оформянето на Средец като един от най-важните административни и църковни средища, единствено най-правдоподобно е предположението, че „Видение" и „Тълкование Данилово" са създадени на територията на града непосредствено след последното събитие от паметните 1050—1060 г.[311]

Нужно е да се изтъкне, че разглежданите творби имат не само религиозен характер. Използуваният материал от апокалиптичните сказания свидетелствува за по-широкото им значение като историко-летописни произведения. И в двете съчинения авторът извежда българската история на фона на библейските сказания за божествения произход на египтяни, перси, гърци и римляни. Мотивите се определят не само от патриотични и народностни подбуди. Те са обусловени от стремежа на книжовника да покаже на българите държавните им традиции. Затова той се връща назад, във времето на Борис, Симеон и Петър — владетели от потомствен царски род. Целенасочена е и употребата на прабългарската титла „каган".

Известна вътрешна самостоятелност на автора и на неговите творби от византийската апокрифна литература проличава от вмъкнатите данни, които се срещат в съдържанието им и засягат пряко българската история. Патриотичните идеи са предпочетени от автора, затова той използува византийския образец на „Видение" и „Тълкование Данилово". В двата летописни паметника се забелязват и философско-етични елементи, свързани с отри-

цателното отношение към войните. Те обаче не са така ярко изразени, както при богомилската литература. Най-ярък израз в този смисъл има прокарапата идея за месианизма, която по своята същност е дълбоко хуманна[312]. Този месианизъм е характерен за всички апокалиптични творби, но в епохата на византийското владичество той надхвърля очертанията на първоначалната си общославянска сфера и се трансформира в тенденциозно български[313].

Както се спомена, авторът на изследваните творби явно е принадлежал към монашеското съсловие, което изпълнявало най-висшите църковни длъжности в църквите и манастирите в Средец и около него. Както личи, той притежавал добра богословска образованост, имал конкретни познания върху разпространяваната още по времето на Симеон „Книга на пророк Даниил"[314]. Компилативният характер на съдържанието на апокалиптичните сказания в двете български летописни творби говори за образоваността на автора и за неговата способност използуваният материал да се подчини на патриотичните тенденции.

В сравнение с „Български апокрифен летопис" обхватът на историческите данни от двата паметника е по-тесен. Но мястото и значението им в развитието на историко-летописната традиция на средновековна България обаче се определя не само от данните за историята на Средецката област, а и от способностите на българския книжовник да ги свързва с общата съдба на намиращите се под византийско робство български земи, да се противопостави на византийската политика чрез влагане на народностни и патриотични идеи в своите произведения. От друга страна, в двата апокрифни летописа съществува своеобразна симбиоза между книжовната и народната тенденция в историческия летопис през годините на чужда политическа власт.

„Сказание Исаево" е сравнително наскоро открито българско летописно съчинение, което тепърва предстои да се радва на научна популяриост. Неговото пълно заглавие е: „сіто писаіе пророка w бѣдѧщихъ лѣтѣхъ и w цр҃ѣмь сказаніе и о антіхрі҃та, иже хощіе быти". Произведеннето се намира в т. нар. Николашки сборник, датиран от последната четвърт на XV в.[316]. Той е един от видните представители на сборниците със смесено съдържание. В този тип сборници се е запазил един архаичен пласт от текстове, които и по съдържание, и по език принадлежат към XI—XII в.[317]. Освен „Сказание Исаево" в споменатия сборник са поместени и най-ранните известни преписи на „Солунската легенда" и „Сказание за Сибила". Отчасти или изцяло тези творби имат отношение към българската история и са проникнати от ярко изразена патриотична идея, достигаща до месианизъм.

Новооткритото „Сказание Исаево" представлява оригинална българска творба, в която са намерили отражение исторически събития от времето на византийското владичество. В първата

част се говори за редица владетели, които ще управляват в българските земи преди „последните времена", и за идването на Антихриста. Във втората част е включена известната византийска легенда за последния цар Михаил, господството на Антихриста и картината на второто пришествие. Трябва веднага да се отбележи, че тази творба показва твърде голямо сходство с останалите летописни сказания, създадени през XI в., а именно с „Български апокрифен летопис", „Видение" и „Тълкование Даниилово". Съпоставката на текстовете позволи установяването на конкретните общи страни в съдържанието, стила и идейната насоченост между споменатите творби и „Сказание Исаево"[318].

Подобно на своите предходници и в това съчинение авторът пренася събитията в пределите на българската земя на фона на библейския мотив за бедствието, което ще настъпи с идването на измаилтяните. Според сведенията българската и гръцката земя ще бъде завладяна от цар с името Гордий, по прякор Чигочин. Средец е мястото, където ще станат велики сражения. През тези тревожни дни Витоша и Света Гора ще се обвият в облак, а Цариград ще запламти като огън. Нов момент в повествованието представлява идването на тридесет и осмия цар на име Гаген, по прякор Одолян. Събирайки западното войнство, той ще укроти „русобрадите". Гаген-Одолян ще срещне първата войска на Овче поле във владенията на цар Чигчин и ще я разбие, като вземе оръжието ѝ. Измаилтяните ще го срещнат на Грахово поле, ще го разбият и той ще избяга в град Земен. После ще се разпръснат и ще оплячкосат цялата земя. След това цар Гаген ще изпрати при Чигочин посланне — да остави грабежите и да си върви с измаилтяните. Но отново ще стане битка, в която ще се пролее много кръв, войската на Гаген ще бъде погубена, а той ще избяга в Перник. На планината Витоша ще се съберат всички патриарси, епископи и попове и ще се състои божи съд. Тогава ще се появи краснва девойка, която ще поведе Гаген за дясната ръка и ще го благослови[319]. С помощта на кръста царят ще избие измаилтяните и ще посече цар Чигочин. След това ще излязат нови насилници от запад, които ще дойдат на Овче поле с много войска. Там ще отиде и цар Гаген, ще стане голяма сеч, много кръв ще бъде пролята и царят ще падне в битката. Следващият основен момент в съдържанието на летописната част е идването на измаилтяните от северните страни, които ще тръгнат към Солун и ще го нападнат. „Солуняните" ще тръгнат срещу „вгрите" и ще ги разбият.

Нов момент представлява идването на тридесет и деветия цар на име Симон Премъдри. Той ще дойде в българската земя с кораби по море и ще влезе в Новия Йерусалим. Но господ ще види неговото безучие и ще го порази. С това известие завършва летописната част на творбата.

Както вече се изясни при съпоставката на „Сказание Исаево" с „Видение Данилово" и „Тълкование Данилово", то е свър-

зано с конкретна историческа действителност и определена географска област. Топонимите насочват вниманието към историята на западните български земи през първата половина на XI в. Известно е, че няколко важни политически събития от този период отекват в съзнанието на българите и занимават живо византийските хронисти — въстанието на Петър Делян от 1040—1041 г. и нахлуването на варварските народи от север (печенези, узи, маждари и кумани). Това дава основание историческите данни от творбата да се свържат тъкмо с тези съдбоносни за българския народ моменти. Съпоставката със сведенията, отразени в другите два паметника — „Видение на пророк Данил" и „Тълкование Данилово", както и сравнителният анализ на византийските хроники потвърждават извода, че става дума за споменатите събития.

Основните опорни пунктове в съдържанието, които позволяват творбата да се определи като нов домашен извор за въстанието на Петър Делян, са следните:

1. Цар Гаген, по прякор Одолян, без съмнение трябва да се идентифицира с реално съществуващата личност на Самуиловия внук и син на Гавраил Радомир — Петър Делян, водача на най-масовото българско въстание срещу византийската власт. Вече бе отбелязано голямото сходство между известията за него в „Сказание Исаево" и „Български апокрифен летопис". В новооткритата творба, както и в Апокрифен летопис, присъствува пояснението, че името Одолян се явява прякор. То трябва да се свърже с мирското име на Самуиловия внук, което е било разпространено редом с неговото християнско име Петър[320].

Споменаването на цар Гордий, който разбива цар Гаген—Одолян, както и свързването му с присъствието на „русобрадите", позволява да се предположи, че личността на Гордий визира император Михаил IV Пафлагон. Той е взел лично участие в потушаването на въстанието и византийските извори свидетелстват, че стига до Средец — факт, който напълно се покрива с известието на „Сказание Исаево"[321]. От друга страна, известията в сказанието относно цар Гордий могат да се свържат и с личността на норманския вожд Харалд Хардрад. Като аргумент за това предположение може да се изтъкне сведението, че царят е споменат по прякор „Чигочин", а за хората от дружината му се казва, че са „отвъд морето". Названието „Чигочин" би могло да бъде произведено от старотюркската дума cig (чиг) — мярка за дължина[322]. Такова предполагаемо тълкуване отговаря на разпространеното прозвище на Харалд Хардрад „Високи" или „Дълги"[323]. Наред с това е известно, че основната част от армията му е доведена през морето. Тази идентификация насочва към възможността за контаминация на две личности в известието за цар Гордий: император Михаил IV Пафлагон и Харалд Хардрад.

2. В „Сказание Исаево" е отбелязано, че цар Гаген—Одолян ще срещне и разбие „първата скопска войска" на Овче поле.

Описвайки началото на въстанието, Йоан Скилица ясно сочи Скопие като отправен пункт на въстаническите части[324]. Тук въстаниците срещат сериозен отпор от византийската войска и продължават своето движение към Солун.

Преобладаването на топоними, свързани със Средецката област, и неколкократното споменаване на Средец и Перник като места на велики битки отново дават основание да се приеме, че в творбата е намерило отражение потушаването на въстанието през 1041 г. Съществуват редица свидетелства, че именно Средецката област е оказала най-решителна съпротива срещу византийската власт, като се превърнала в последната крепост на въстаническата армия. Византийските хронисти не дават подробни сведения за битките, които са се разразили в Средецката област. Те отбелязват само най-голямата сред тях — при крепостта Бояна, спомената и в „Тълкование Данилово"[325]. Отбелязаните в „Сказание Исаево" Перник, Земен и самият Средец дават възможност да се предположи, че при тези градове също са станали сражения, макар и не с такъв голям размах, както при Бояна.

Според сведенията на Михаил Псел[326] активизирането на императорската армия срещу въстаналите българи започва след ослепяването на Петър Делян. Средецката област била най-сериозната опасност за византийската власт през 1041 г., тъй като след ослепяването на Петър Делян въстанието в останалите области бележи неуспехи. Византийският император Михаил IV Пафлагон, като оглавил отбраната част от войската си, се насочил към въстаническите части. В състава на тази отбрана войска влизал и известният нормански вожд Харалд Хардрад заедно с дружината си, в качеството на наумник. Той взел дейно участие при потушаване на въстанието в тема България и оставил дълбоки следи, отразени дори в епоса на норманите[327]. За видната роля, която играе норманският вожд в потушаването на въстанието, свидетелствува Кекавмен[328]. Според него Харалд Хардрад извършил против враговете дела, достойни за неговото благородство и мъжество. Планът за действие против въстаниците бил съставен в Солун. От Солун заедно с императора той потеглил срещу Петър Делян, който се намирал при местността Остров. Там било дадено решително сражение, в което българите били напълно разбити. Тогава императорът заедно с Харалд Хардрад навлязъл навътре в България към Прилеп, където се е намирала друга въстаническа българска войска начело с войводата Мануил Ивац. Макар че и тя била разгромена от византийската армия, страната все още не била напълно усмирена. В „Историята" на Михаил Аталиат[329] се съдържат сведения, че император Михаил IV Пафлагон се насочил към Сердика (Средец), където дал последно сражение. При това споменатият автор подчертава, че императорът изпитвал големи опасения от въстанието в Средецката област.

В подкрепа на историческата достоверност на данните от „Сказание Исаево“ са и свидетелствата на Кекавмен[330]. Той описва сравнително подробно сблъсъка между войската на Михаил IV Пафлагон и въстаническите дружини при крепостта Бояна край Средец.

Краткият преглед на основните византийски извори, които отразяват последния етап на въстанието, позволява да се изтъкне, че в новооткритата старобългарска творба е представена българската гледна точка върху събитията от 1040—1041 г.

3. Друго известие, което дава основание „Сказание Исаево“ да се свърже с въстанието на Петър Делян, е споменаването на „русобрадите“ още в самото начало на творбата. Едва ли има съмнение, че тук са намерили отражение жестокостите на норманските наемници при потушаване последните огнища на въстанието. Интересно е, че в съзнанието на българите норманските дружини са останали като „хора с руси бради“. Тази представа не е била изградена единствено въз основа на народната памет. Употребата на този израз в „Сказание Исаево“ е резултат и на писмените източници, които е използувал авторът. Както се изясни, в гръцкия текст на „Видение Данилово“ и други есхатологични творби с това понятие са означавали варягите още през IX в.[331]. Участието на Харалд Хардрад в потушаването на въстанието е отразено не само във византийски, но и в български източници — „Видение Даннлово“ и „Тълкование Даннлово“. Наред с това в двете творби, а също така в „Български апокрифен летопис“ и в новооткритото произведение се говори, че Петър Делян „ще бъде посечен от чужденец при Овче поле“. Това сведение потвърждава предположението, че на Овче поле войските на императора и на Харалд Хардрад нанасят едно от най-значителните поражения на българите. Много вероятно е именно в това сражение да е намерил смъртта си Петър Делян, макар че във византийските хроники липсват данни по този въпрос.

След като отбелязва трагичната гибел на цар Гаген—Одолян, авторът на „Сказание Исаево“ насочва вниманието си към нашествието на измаилтяните, наречени „въгри“, които нападнали Солун и били избити от жителите на града. Освен термина „въгри“ тук интерес представлява известието, според което една част от измаилтяните били покръстени. Това известие дословно се повтаря и в „Тълкование Данилово“. Очевидно в творбата са отразени събития, които по време приблизително съвпадат с въстанието на Петър Делян. Това добре личи в израза „и къ та лѣта изидоу измаилтене ѡ съкерне страни“. Въпросният епизод трябва да се свърже с някое от нападенията на приижда-щите от север варварски народи — печенези, узи, маджари, кумани. Локализирането на техните действия около Солун насочва към предположението, че става дума за нахлуването на узите, разтърсило целия Балкански полуостров през 1064 г. Спо-

ред Михаил Аталиат[332] узите в три орди, наброявайки 600 000 души, успели да преминат р. Дунав на лодки еднодръвки. Те разбили византийските отреди и местните българи и една част се пръснала по българските земи, а друга доста голяма част се спуснала през Македония към Солун и достигнала чак до Елада. На връщане поради настъпилата сурова зима тази орда загубила голяма част от хората си. Император Константин X Дука (1059—1067) тръгнал на поход срещу узите, които се намирали в българска територия, но междувременно византийските наместници на придунавските градове Василий Апокап и Никифор Вотаниат успели да се освободят от плен и унищожили варварите. Една част от узите се върнала в земите си, а друга била покръстена и поселена в Македония, както свидетелстват Михаил Аталиат, Скилица и Зонара[333].

Жестоките грабежи, които извършили узите в българските земи след нашествието на печенезите (1048—1051), правят напълно възможно отразяването на техния поход от 1063 г. в „Сказание Исаево" и в „Тълкование Данилово". Изричното посочване, че това са „въгри", не е в противоречие с изказаното предположение. Етническото название оугры в редица старобългарски и староруски паметници превежда гръцкото „τοῦρκοι", с което обикновено са се означавали различни варварски народи. Оттук редица византийски писатели назовават угрите „турки", например Симеон Логотет, Скилица—Кедрин, Зонара и др.[334].

Последното известие от летописната част на новооткритата творба е посветено на тридесет и деветия цар „„Симонъ Ирымолхи", който ще превземе българската земя и ще влезе в Нови Иерусалим. Но по-нататък става ясно, че той не влиза в самия град, а достига само до „Златните врата", тъй като някакви „закони" са възпрепятствували неговия успех. Тези сведения са твърде условни и неясни, затова при интерпретирането им възникват редица въпроси. Задачата на изследователя е да се опита да долови историческото зърно в този епизод, който е основан на апокалиптичен мотив, зает от интерполираната редакция на „Откровението" на Методий Патарски[335]. Привлича вниманието споменаването, че царят „ще се надигне с кораби по море". Съпоставката на този момент с останалите исторически събития, намерили отражение в „Сказание Исаево", както и сравнението с данните от византийските извори за посочения период позволяват да се допусне, че известието се отнася до нападението на русите срещу Византия през 1043 г. По това време мирните отношения между Византия и Киевска Русия са нарушени поради ощетяване на руските търговци. Понеже тогавашният велик княз Ярослав Мъдри (1019—1054) не получил никакво удовлетворение от Константин IX Мономах, той въоръжил голяма флота от ладии с многобройна войска от руси и варяги и ги изпратил срещу Константинопол. Този поход е отразен подробно в „Повесть временных лет"[336]. Морската експедиция начело със сина

на Ярослав — Владимир Новгородски, не постигнала целта си, защото при Босфора руската флота претърпяла пълна катастрофа. Една част от войската решила по суша да се върне в отечеството си. Тя потеглила право на север, но била посрещната от българите, живеещи в крайдунавските селища. Според Кекавмен русите били разбити при Варна и обърнати в бяг[337].

Разгледано на фона на тези събития, българското известие в „Сказание Исаево" хармонира с данните от византийските извори. Като допълнително доказателство може да се приведе фактът, че през XI в. българите добре са познавали завоевателните походи на русите спрямо Византия и българските земи. Това добре личи от сведенията в „Български апокрифен летопис", в който русите са описани като „исполини, погубили българската земя по море"[338]. Ако приемем изказаното предположение, в лицето на Симонъ Премоудри трябва да видим визиране на Ярославовия син Владимир. Както се изтъква при съпоставката на „Сказание Исаево" с „Български апокрифен летопис", сведенията на Симонъ или Симеонъвъ напълно се схождат и поради това същият извод се налага и за този паметник. Опитите Симонъ Премоудри от апокрифния летопис да се идентифицира с един от тримата управители на Скопие — Симеон-Роман, в такъв случай изглеждат по-малко убедителни[339].

Новооткритото „Сказание Исаево" е ново доказателство за непрекъснатостта на старобългарската книжовна традиция в периода на византийското владичество. Творбата, разгледана заедно с останалите известни паметници с подобен характер — „Български апокрифен летопис", „Видение Данилово" и „Тълкование Данилово", — свидетелствува за съществуването на цикъл от произведения, в който е отразена съдбата на българския народ от средата на XI в. В много отношения новооткритото произведение, както и останалите летописни съчинения от този период, представлява продължение на тенденциите от официалната историческа книжнина през IX — XI в., но трансформирани в нова форма, наложена от променената политическа обстановка в България. В „Сказание Исаево" намира отражение идеята за запазване на българската държавна традиция, особено ярко изразена в „Български апокрифен летопис". Отново е направен опит да се определят ролята и мястото на българските владетели и българското царство сред останалите земни царства и владетели. По отношение на Петър Делян е използувана тюркската титла „каган", чрез която вероятно се е олицетворявал древният произход на българското държавно начало[340].

Народно-легендарната струя в „Сказание Исаево" се проявява в средствата, чрез които авторът пресъздава историческите събития, както и в мястото на народните предания в повествованието. Наред с това съставителят на творбата е познавал и използувал редица писмени източници, сред които може да се предположи, че са били и някои гръцки автори. Тази възможност се

подсказва от предаването на името ѡλολѣнь буквално от гръцки Ὁ Δολέαηος. Компилативният характер на съдържанието говори за способността на автора умело да борави със своите извори и да подчини материала на патриотичните тенденции, като активизира борбата на българския народ против византийската власт.

„Сказание Исаево" насочва вниманието ни отново към мястото и ролята на Средец по време на византийското владичество. Новооткритото произведение показва, че градът заедно с намиращите се в околностите му манастири се оформя като един от осиовиите книжовии центрове в тази епоха. По думите иа Скилица Средец се ползува със славата на „град, славен още от древността"[341]. За известно време той е столица на покорената от Византия българска земя, седалище на дукове и стратези. От грамотите на Василий II личи, че епископът на Средец се е ползувал с широки права като църковен глава[342]. В самия Средец и около него са съществували няколко църкви и манастири, част от които са били ставропигиални[343]. Именно тук в средата на XI в. съществуват условия от политически и културен характер за развитието на самобитната книжнина. Както е известно, най-благоприятната форма за книжовна дейност по това време са именно апокрифните апокалиптични творби с много летописни елементи, към които се отнася жанрово и „Сказание Исаево". Тази неофициална литература, в която се съчетават писмени апокрифни извори и устни народни предания, възниква и се разпространява сред низшето духовенство. Може да се предположи, че авторът на „Сказанието" е принадлежал към монашеското съсловие, вероятно работещ в някой от манастирите в Средец или около него.

Интерпретацията на историческите събития, отразени в творбата, както и идентификацията на историческите личности, изключва възможността „Сказание Исаево" да е възникнало след края на XI в. Времето, когато е била създадена творбата, изглежда, най-вероятно е не по-рано от 1041 г. и не по-късно от седемдесетте години на XI в. Този период най-добре хармонира с историческите факти и с живия им отзвук в разглежданото произведение. Същият извод се отнася и до възникването на целия цикъл от сходни по дух и съдържание произведения. В такъв случай анализът на новооткритото „Сказание" позволява да се коригират съществуващите предположения за по-късно възникване на „Видение Даиилово" и „Тълкование Данилово" — последните две десетилетия на XI в.

Значението на новооткритата творба в развитието на историко-летописната традиция в средновековна България се определя ие само от ценните исторически сведения, намерили място в нея, но от стремежа на българския книжовник да подчини разказа на патриотичната народностна идея. „Сказание Исаево" има висока стойност и като книжовно произведение, израз на тенденцията за демократизация на литературата по време на византийското владичество.

„Солунската легенда", за която вече споменахме, разширява представите ни за разнообразието в тематната на летописните съчинения, създадени през епохата на византийското робство[345]. Славистиката посвети многобройни изследвания върху историческата и литературната стойност на това произведение[346]. Въпреки противоречивите мнения, изказани относно времето на нейното съставяне, по-голяма част от специалистите приемат, че творбата е възникнала в югозападните български земи през XI в. и е била написана върху основата на устно народно предание. По всяка вероятност нейният автор е принадлежал към низшето българско духовенство.

„Словото" има характера на автобиография. Разказът се води от името на Кирил Философ. Отивайки в „черквата на великата Александрийска патриаршия", той чува глас, който му казал, че той е определен да покръсти българите и да им даде закон. По-нататък се съобщава, че търсейки ги, Кирил отива в Солун, където по божествен начин изнамира азбука за тях. Българите научили за неговото дело и започнали да водят продължителна борба с гърците, които били задържали Кирил Философ. След като го извоювали, българите го завели в град Равен на река Брегалница, където той трябвало да ги учи на писмо. В края на разказа българите са представени като богоизбран народ, който поради своето трудолюбие и ученолюбивост е трябвало да предаде на бога „православната вяра и християнството".

Анахронизмите в легендарните мотиви в разказа са доста[347]. Но прегледът върху съдържанието показва, че в него се съдържат някои летописни елементи, които заслужават да бъдат разгледани по-подробно. Те се обединяват около известието за отвеждането на Кирил Философ в град Равен на река Брегалница. Следователно както и в оригиналните старобългарски летописни съчинения от периода на византийското владичество, така и тук Брегалнишката област е изтъкната като основен християнски и просветителски център на българските земи. Но за разлика от останалите творби в „Словото" българите не воюват срещу различните „насилници". Усилията на автора са насочени към отражението на борбата, която българският народ е водил за запазването на своята духовна независимост от Византия, за защита на самостоятелността на своята писменост. Поради това авторът предпочита да представи своята творба под формата на легендарен монолог, воден от името на Кирил Философ. По този начин той е искал да посочи, че българският народ е пряк наследник на неговото дело. Тази особеност в „Словото" представлява възраждането на една основна идея, характерна за историко-публицистичните произведения в края на IX — началото на X век. Нейното възобновяване е било обусловено именно от усилията на българския народ за съхранение на своето народностно самосъзнание и единство в борбата му срещу византийската политическа доктрина „Византия — владичица на народите", зае-

маща основно място в политиката на Комниновата династия особено в края на XI в. Принадлежейки към българското духовенство, което най-пряко е било подложено под ударите на тази политика, която се осъществявала предимно от византийските свещеници, неизвестният автор е имал възможност да почувствува твърде непосредствено сериозните последици от нея. Поради това в творбата си той така рязко противопоставя българи и гърци. Нещо повече, сега българският месианизъм е засилен до краен предел. Той напуска очертанията на своята общославянска сфера — тенденция, характерна за старобългарските исторически творби от края на IX — началото на X в., и придобива подчертано българска насоченост. Това проличава още в началото на творбата, където е казано: „Кирило, Кирило, иди в (обширната) земя и сред славянските народи, наречени българи, защото господ те е определил да ги покръстиш и да им дадеш закон"[348].

Тя намира още по-силна изява в края на творбата, където се подчертава: „Аз (Кирил) ги учих малко, а те сами много постигнаха. Те, каза господ, ще предадат на бога православната вяра и християнството"[349]. Чрез засилването на месианистичната роля на българския народ в „Словото" авторът е искал да подкрепи по своеобразен начин идейно-политическия отпор срещу политическите претенции на Византия за духовно върховенство над него.

Разглеждането на летописните елементи, съдържащи се в „Солунска легенда", и анализът на тяхното идейно съдържание позволяват да се предположи, че наред с устното предание авторът вероятно е използувал и старобългарски книжовен паметник, който му е послужил като идеен вдъхновител[350].

Летописните елементи в „Словото" показват, че стремежът към прякото свързване на Кирило-Методиевото дело с българския народ разкрива нов момент в съдържанието на старобългарската летописна традиция през периода на византийското владичество. Той засилва още повече нейната патриотична насоченост и се явява друго свидетелство за идейната приемственост между официалната и народната старобългарска историко-летописна традиция.

„Сказание за Сибила" е едно от последните съчинения на разглеждания летописен жанр[351]. По всяка вероятност творбата е възникнала през втората половина на XII в.[352]. Силно изразената народностно-патриотична насоченост я доближава и до историческите разкази, създадени през XIII в. В съчинението майсторски е съчетана употребата на писмените (предимно гръцки) апокрифни извори и фолклорните мотиви, свързани със старинни митологични представи. Тя е била предназначена предимно за ползуване от по-широк читателски кръг[353].

Анонимният старобългарски автор на „Сказанието" не следва буквално своя гръцки образец или неговия по-ранен превод.

Той само го използува като модел, в който влага своето виждане върху различни църковни и светски събития и придава по този начин оригинален характер на творбата си. Силно впечатление прави стремежът на книжовника да подчини неговото съдържание и структура на определени обществено-политически тенденции. Особено важно е това, че той притежава свой специфичен исторически поглед, в който органически се вплитат библейско-апокалиптичните мотиви с действителни събития[354].

Анализът върху деветте познати преписа от произведението показва, че то е било разпространявано в две редакции. Независимо от различията между тях в съдържанието ясно се открояват три основни композиционни части: за произхода на Сибила и нейната пророческа дарба; Сибилиното пророчество за деветте слънца и пророческото тълкование на Сибила за съдбата на народите, свързани с деветте слънца[355]. Като цяло в съдържанието преобладават патриотичните елементи. Явен е стремежът на автора да посочи ролята на българите в утвърждаването на източноправославната вяра. И в двете редакции тяхната съдба е свързана с първото слънце, което „много зарѫ. имаше и тыхо сиаѣше. сиаѣше красно зѣло огрѣваше сѫтъ“[356]. Те са поставени на първо място в списъка на народите, за които пророкува Сибила, и за тях е казано „родъ словѣне. реѥше бѣлъгаре добри. гостолюбивы и смѣрени. истинни безлобивы. любѫщи чюждина. и кристианьство сі вѣрѫ. правѫщѫ богу прѣдѫт парѣи всеи сѫта.“[357]. На второ място са посочени гърците, за които е казано: „родъ елини реѥше грѣци. дивѫщии црѫ. смѣшаѫщиѥ сѧ вѣсѣмъ жзкомъ. хвалнаи. мѣжавни сѫтѣлне. вѣзносливи. златолюбци по мждѣ сѣдеще. трѣщи вѣрѫ“[358]. Конкретните характеристики, дадени от автора на българи и гърци, ни навеждат на мисълта, че при тяхното изграждане той е изхождал от един реален исторически момент, в който действително българите и българската държава се превръщат в стожер на вселенското православие в борбата срещу Римската църква и нейните домогвания към господство над Източноправославната църква. Това е периодът 1274—1277 г., в който Византия влиза в нови преговори с Римската църква и още през 1274 г. император Михаил VIII Палеолог сключва уния с нея, за да отстрани опасността от Анжуите[359]. В резултат на това българският царски двор се озовал начело на една мощна опозиция, създадена в Цариград и Света гора, насочена срещу унията[360]. Свързването на „Сказанието“ с този важен момент от църковнополитическата ни история се подкрепя и от разказа, посветен на татарите[361]. Тъкмо сега, в разгара на българо-византийския конфликт, Византия привлякла на своя страна татарите и от 1273 г. те започнали да извършват ежегодни нападения над българските територии[362].

Анонимният автор обръща поглед и към някои други важни събития от църковната история на българи и гърци. Чрез тях той напуска рамките на специфично българската действителност

и споменава иконоборческия период в историята на Цариградската църква[363]. Отбелязани са имената на двама византийски императори, които могат да се идентифицират с Лъв III Исавър и сина му Константин V Копроним, през чието управление с особена сила се разгръща борбата между иконоборци и иконопочитатели[364]. Особено важно е споменаването на името на Константин Кирил Философ, който също е представен като син на „император Лъв"[365]. Очевидно в тази част от текста имаме контаминиране на различни исторически лица, но въпреки това не е трудно да се открие стремежът на автора да актуализира своята творба и да ѝ придаде определена историческа конкретност, доколкото са му позволявали подръчните извори и собствените му исторически знания.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Попов, А. Н.* Обзор хронографов русской редакции. М., 1866, с. 25 — 27.

[2] *Попов, А. Н.* Цит. съч., с. 58 — 66.

[3] Mikkola. J. Die Chronologie der türkische Donaubulgarien. — Journal de la Société Finnougrienne, XXX, 1913—1918, S. 1—23; *Златарски, В. Н.* Имали ли са българите свое летоброене. — СпБАН, I, 1911, с. 2—4; *Дуйчев, Ив.* СБК, I, с. VII—VIII, с. 1—2, 126—165; *Тихомиров, М. Н.* Именник болгарских князей. — Вестник древней истории, 1946, 3/17/, с. 81—90; Moravčik, G. Die Bulgarische Fürstenliste. — Byzantinoturcika, II, 1958, Berlin, S., 352—354; Bazin, L. Les Calendriers Turcs anciens et médieveaux (Thèse presental; Université de Paris, avril 1972) Lille, 1974; *Богданов, Ив.* Именник на българските ханове. С., 1981; Цялостно проучване на „Именника" и ново тълкуване на текста прави М. Москов. Вж. *Москов, М.* Именник на българските ханове (Ново тълкуване). С., 1988.

[4] Bury, J. The chronologikal Cycle of the Bulgarians, B. Z. XIX, 1910, p. 127—144; Marquart, J. Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Čatalar und der altbulgarischen Fürstenliste. — ИРАИК, Т. 15, 1911, с. 1—30; *Микола, Й.* Тюркско-болгарское леточисление. — ИОРЯС, 18, 1913, № 1, с. 243—247; *Иречек, К., Й. Микола.* Тюркско-болгарское леточисление. — Минало, 1914, 2, с. 81—88; Pritzak, O. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955, S. 14—15.

[5] *Фехер, Г.* Именникът на българските ханове — леточисленнето на прабългарите.. — ГНМ, 1922—1925, 7, с. 237—313; *Дуйчев, Ив.* СБК, I, с. 163; *Георгиев, Е.* Прабългарско леточисление. — В: Сб. Изследвания в чест на М. Дринов. С., 1960, с. 369—380; *Бешевлиев, В.* Надпис ли е бил „Именник на българските князе". — ИАИ, XXIV, 1969, с. 1—7; *Динеков, П.* Старата българска литература . . ., с. 10.

[6] *Дуйчев, Ив.* Преглед на българската историопис . . ., с. 40—42; Übersicht über bulgarische Geschichtschreibung . . ., S. 135—136; *Тодоров, Г.* Зараждане и начално развитие . . ., с. 83—84.

[7] *Георгиев, Е.* Разцвет на българската литература в IX— X в. С., 1962, с. 20; *Динеков, П.* Старата българска литература . . ., с. 10—11; *Петканова, Д.* Старобългарска литература, I, с. 98—100.

[8] *Златарски, В. Н.* Имали ли са българите свое летоброене, с. 37—55; *Същия.* История на българската държава през средните векове. Т. I, ч. I. С., 1970, с. 448—484; *Москов, М.* Именник на българските ханове . . ., с. 144—333.

[9] Присъствието на митологичния елемент е засвидетелствувано още в древните каменни летописи на Вавилон и Египет. Срв. *Вайнштейн, О. Л.* Западноевропейская историография, с. 6.

[10] Marquart, J. Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, S. 72—78; Bury, J. Die Chronologie der Türkischen Donaubulgaren, S. 1—25; 78; Bury, J. The Chronological Cycle of the Bulgarians, p. 135; Mikkola, J. Die Chronologie der Türkischen Donaubulgaren, S. 1—25; *Бурмов, А.* Въпроси из историята на прабългарите. — Г С У И Ф Ф, 1948, 2, с. 6—8; *Артамонов, М.* История хазар. Л., 1962, с. 81—83, 160—161; *Ангелов, Д.* Образуване на българската народност. С., 1971, с. 125—126, 296; *Гюзелев, В.* Произход и ранна история на прабългарите. В: Сборник от лекции. Т. 1. С., 1979, с. 36—37; *Венедиков, Ив.* Медното гумно на прабългарите, с. 9—11, 13—14; *Юхас, П.* Тюркобългари и маджари. С., 1985, с. 23—24; *Москов, М.* Цит. съч., с. 157—175. Наред с изразяването на това схващане в науката са изказани мнения, според които Авитохол и Ирник не са идентични с хунските владетели Атил и Ернах. Срв. по-подробно за тях у *Москов, М.* Цит. съч., с. 150—156.

[11] *Фехер, Г.* Именникът на първите български ханове . . ., с. 253, 271, 272—273, 278; *Златарски, В. Н.* История на българската държава . . ., с. 141—142; *Бурмов, Ал.* Въпроси из историята . . ., с. 34—38; *Ангелов, Д.* Образуване на българската народност, с. 190—191; *Артамонов, М.* Цит. съч., с. 161—164; *Дуйчев, Ив.* „Именник на българските ханове" и българската държавна традиция, с. 10; *Същият.* Най-ранни връзки между първобългари и славяни. — В: Сб. Българско средновековие. С., 1972, с. 90—96; *Бешевлиев, В.* Първобългарите. С., 1984, с. 38—39; *Венедиков, Ив.* Цит. съч., с. 16—24; *Петров, П.* Образуване на българската държава. С., 1981, с. 118, 122—123, 130 и сл.; Werner, J. Der Grabfund von Malaja Perescepina und Kuvrat, Kagan der Bulgarien. — Philosophisch-historische Klasse der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Abhandlungen (Neue Folge) Heft 91. München, 1984, S. 3—4; *Москов, М.* Цит. съч., с. 176 и сл.

[12] *Бешевлиев, В.* Проучвания върху надписите и релефа на Мадарския конник. — В: Сб. Мадарски конник. С., 1956, с. 73; *Цанкова-Петкова, Г.* Българо-византийските отношения при управлението на Тервел и Кормесий. — В: Сб. Изследвания в чест на Марин Дринов. С., 1960, с. 615—627; *Гюзелев, В.* Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717—718 г. — И Пр., XXIX, 1973, 3, с. 44—45; *Москов, М.* Цит съч., с. 240—283.

[13] *Москов, М.* Цит. съч., с. 38—39; Срв. Pertz, G. Luidprand. Antopodosis, Relatio de legatione Constantinopolitana. — MGH SS, 3, p. 165—166 — ЛИБИ, 2, с. 357—358. Вж. също Rentscheler, M. Luidprand von Cremona. Frankfurt am Main, 1981; Срв. също Procopius Caesariensis. Opera omnia. Vol. I—IV. Rec. J. Haury. Adenda et corrigenda adiecit G. Wirth. Lipsiae. 1963 — ГИБИ, 2, с. 149—150.

[14] У много варварски народи прическата се явявала отличителен белег на царския род. Особено показателно е сведението на Агатий Миринейски, според което царете на франки, авари и тюрки ходели с дълги сплетени коси. Вж. Agathiae, Historiarum, p. 144—145, — ГИБИ, III, с. 180.

[15] *Мавродинов, Н.* Исторически бележки. — И А И, XII, 1938, 2, с. 377.

[16] *Бешевлиев, В.* Надпис ли е бил „Именник . . .", с. 4.

[17] *Дуйчев, Ив.* „Именник на първобългарските ханове . . .", с. 9.

[18] Известно е, че културата на отделните народи не може да се развива в чист вид. По силата на определени фактори, преди всичко географски и политически, и религиозни, при своето формиране тя изпитва културното влияние на своите съседи. В зависимост от нейната устойчивост се определя степента, в която тя ще запази за по-дълго време своите оригинални и самобитни елементи. Срв. *Гуревич, А. Я.* Категории средневековой культуры. М., 1972, с. 7—23.

[19] Mikkola, J. Die Chronologie der türkischen . . ., S. 22—25; *Златарски, В. Н.* Българско летоброене . . ., с. 457; *Дуйчев, Ив.* С Б К, Т. I, с. 162; На изказаното мнение без основание възразява *Фехер, Г.* Цит съч., с. 278—280.

[20] *Златарски, В. Н.* Българско летоброене . . ., с. 457—458; *Бурмов, Ал.* Въпроси из историята на прабългарите, с. 7; Pritzak, O. Die Bulgarischen Fürstenliste . . ., S. 42. *Дуйчев, Ив.* „Именникът на първобългарските ханове" . . ., с. 8—9.

[21] *Дуйчев, Ив.* С Б К, Т. I, с. 163; *Същия.* „Именник на първобългарските ханове . . .", с. 9—10; *Георгиев, Е.* Разцвет на българската литература . . ., с. 23. В литературата е изказано и едно друго становище, според което „Именникът" е бил създаден през IX—X в. Срв. *Бешевлиев, В.* Надпис ли е бил „Именникът . . .", с. 1—7; *Венедиков, Ив.* Медното гумно . . ., с. 24—25; М. Москов се въздържа на този етап от изследването на паметника от изказването на предпочитания към една от двете тези. Срв. *Москов, М.* Цит. съч., с. 38—50.

[22] *Златарски, В. Н.* Цит. съч., с. 463.

[23] *Шахматов, А. А.* Древнеболгарская энциклопедия. — В В, VIII, 1900, с. 14; *Евсеев, И.* Книга пророка Даниила в древнеславянском переводе. М., 1905, с. X—XII, XVIII.

[24] Dujčev, Iv. Le rôle de L'Etat bulgare dans l'histoire des Slaves aux VII — Xe siècles. — B H R, 1978, 2, p. 54—71.

[25] *Тодоров, Г.* Зараждане и начално развитие на . . ., с. 83—84; *Дуйчев, Ив.* „Именник на първобългарските . . .", с. 8—9; *Същия.* Идеята за приемствеността в средновековна България. — И Б И Д, XXXVII, 1970, с. 5—19.

[26] *Дуйчев, Ив.* „Именник на първобългарските . . .", с. 7—8.

[27] *Златарски, В. Н.* Най-старият исторически труд в старобългарската книжнина. — СпБАН, XXXVII, 1923, с. 132—182; Dujčev, Iv. Übersicht über die bulgarische Geschtschreibung . . ., S. 54—55; *Ангелов, Б.* Из старата българска, руска и сръбска литература. С., 1967, с. 75—88; *Тодоров, Г.* Цит. съч., с. 85.

[28] *Горский, А.* и *К. Невоструев.* Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки, отд. II, 1859, с. 409—434; *Дуйчев, Ив.* СБК, I, с. 45—50, 139—142.

[29] *Златарски, В. Н.* Най-старият исторически труд . . ., с. 132.

[30] Пак там, с. 163.

[31] Пак там, с. 164—165.

[32] Пак там, с. 160—161.

[33] Schreiner, P. Die byzantinischen Kleinchroniken, I, Einleitung und Text, Wien, 1975, Chronik № 2, S. 46—47, 49.

[34] *Златарски, В. Н.* Цит. съч., с. 161, 165.

[35] Имали ли са българите свое . . ., с. 1—92; Dujčev, Iv. Una pagina della civita Bulgara nel medievo. La chronologie bulgara. L'Europe orientale, XIV, 1934, p. 342—334; *Добрев, Ив.* За александрийското и моравско-панонското летоброене и за някои датировки в старата славянска писменост. — Г С У Ф С Ф, XIX, 1976, 2, с. 158—173; *Кузьмин, А. Г.* Начальные этапы древнерусского летописания. М., 1977, с. 279—287.

[36] *Степанов, Н. В.* Летописец вскоре патриарх Никифора в Новгородской кормчей. — И О Р Я С, XVII, 1912, 3, с. 293—320.

[37] Weingart, M. Byzantské kroniky v literature . . ., I, p. 58—62.

[38] *Ангелов, Б.* Из старата българска, руска . . ., с. 78—80.

[39] Пак там, с. 81—83.

[40] Пак там, с. 82.

[41] *Пиотровская, Е. К.* К изучению „Летописца вскоре" Константинопольского патриарха Никифора. — Т О Д Р Л, XXXIX, 1974, с. 170—177; *Същата.* О третьей русской редакции „Летописца вскоре" Константинопольского патриарха. — В В, XXXVI, 1974, с. 147, 153; Същата. Краткий археографический обзор рукописей в состав которых входит текст „Летописце вскоре" Константинопольского патриарха. — В В, XXXVII, 1976, с. 247—254.

[42] *Ангелов, Б.* Цит. съч., с. 81—82.

[43] Пак там, 82—88.

[44] *Златарски, В. Н.* Най-старият исторически труд . . ., с. 171—172.

[45] *Пиотровская, Е. К.* К изучению „Летописца вскоре" . . ., с. 173—174.

[46] *Ангелов, Б.* Цит. съч., с. 80—81.

[47] *Каймакамова, М.* Българската кратка хроника в среднобългарския превод на Манасиевата хроника. 1. Текст. Превод. Коментар. — Г С У И Ф, 76, 1983, с. 123—178.

[48] Bogdan, J. Cronica lui Constantin Manasses, Bucuresti, 1922, p. 15, 16,22,31, 80; *Каймакамова, М.* Цит. съч., с. 131,139, 142—143.

[49] Bogdan, Й. Op. cit., S. 80, 94.

[50] Ibidem, p. 115.

[51] *Каймакамова, М.* Цит. съч., с. 124. Нужно е да се подчертае, че между тази българска историческа творба и т. нар. „византийски кратки хроники", разпространявани през XIV — XV в., не може и не бива да се слага знак на равенство, защото между тях има някои съществени разлики в съдържанието и формата. Последните са посветени най-често на събития от византийската история, в тях се отбелязва точно времето на създаването им. В българската творба тези хронологически елементи (година, ден и месец на съставяне) липсват. Събитията са датирани чрез отбелязването на времето на отделните византийски, източни, римски и български владетели. Освен това те са представени на фона на събитията от световната и византийската история. В този смисъл „Българската кратка хроника" има определено сходство с т. нар. „Кратки хроники" за световната история. Според нас посочената творба представлява един български вариант на „Кратка хроника", чийто модел по-нататък намира разпространение и в сръбската и влахо-молдовската хронография от XV—XVI в. Срв. Каймакамова, М. Българската кратка хроника към среднобългарския превод на Манасиевата хроника. 2. Датиране. Източници. — Г С У И Ф, 77, 1984 (под печат); Schreiner, P. Op. cit., S. 4—6.

[52] *Каймакамова, М.* Българската кратка хроника към среднобългарския превод на Манасиевата хроника, 1, с. 143—153.

[53] *Розов, Вл.* M. Weingart. Byzantské kroniky v literatuře cirkevněslo- 161, 474—486.

[54] *Каймакамова, М.* Българската кратка хроника към среднобългарския превод на Манасиевата хроника. 1. Текст . . ., с. 155—178. *Трифонов, Ю.* Бележки върху среднобългарския превод на Манасиевата хроника. — И Б А И, II, 1923—1924, с. 130—131.

[55] *Каймакамова, М.* Цит. съч., с. 157 -167, 168—178.

[56] *Каймакамова, М.* Цит. съч. с. 142, 153—155, 156—158, 168—175.

[57] *Трифонов, Ю.* Бележки върху средиобългарския превод . . ., с. 141—148; *Каймакамова, М.* Българската кратка хроника към Манасиевата хроника. Датиране и източници (под печат).

[58] *Каймакамова, М.* Цит. съч.

[59] Пак там.

[60] *Гюзелев, В.* Училища, скрипторни, библиотеки . . ., с. 219.

[61] Bogdan, J. Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung. — A S Ph, XIII, 1891, S. 481—543.

[62] Ireček, K. Zur Würdigung der neuentdeckten bulgarischen Chron. —A S Ph., XIV, 1892, S. 255—277.

[63] *Иванов, Й.* Старобългарски разкази. С., 1935, с. 65—71; *Дуйчев, Ив.* СБК, II, 265 — 275.

[64] Bogdan, J. Op. cit., S. 493.

[65] *Дуйчев, Ив.* Центры византийско-славянского общения и сотрудничества. — Т О Д Р Л, XIX, 1963, с. 121—126.

[66] Ireček, K. Op. cit., S. 262—264.

[67] Nastasse, D. Une chronique byzantine perdue et sa version slavo-roumaine (La chronique de Tismana, 1411—1413) Cyrilometodiana, IV, 1977, p. 100—177; Schreiner, P. Die Byzantinischen Kleinchroniken und die Annalistik bei den Südslaven, B H R, 1978, 2, S. 52—53; *Наумов, Е. П.* Анонимная болгарская хроника и проблемы балканской общественно-политической мысли (XIV — XV). — В: Балканские исследования, вып. 3, Освободительные движения на Балканах, М., 1978, с. 248—255.

[68] *Мечев, К.* Българската хроника от началото на XV в. — И И И, 19, 1967, с. 231 — 240.

[69] *Ангелов, Б.* Страници из историята на старобългарската литература. С., 1974, с. 224—230. Е. И. Наумов в една своя по-ранна работа също причислява хрониката към творчеството на Григорий Цамблак. Срв. Об авторстве Ано-

нимной болгарской хроники XV века. — Сов. С. 1962, 3, с. 41—42.

[70] Bogdan, J. Ein Beitrag . . ., S. 526.

[71] Ibidem, p. 527.

[72] Иоаннис Цантацузени Хистириарум

[73] Bogdan, J. Op. cit., S. 527.

[74] Ibidem.

[75] Ibidem.

[76] Bogdan, J. Ibidem, S. 495—497; S.

[77] Bogdan, J. Op. cit. S. 527; *Вайнщейн, О. Л.* Цит. съч., с. 90.

[78] Ibidem, S. 495—496.

[79] Ireček, K. Op. cit., S. 259—260.

[80] Bogdan, J. Op. cit., S. 528—529.

[81] *Ангелов, Д.* Българо-византийски отношения при царуването на Иван Александър. Втори период. — В И Сб, 1974, 1, с. 22—50; *Същия* — Трети период, — В И Сб, 1976,4, с. 22—32; *Същия* . . . Пети период. —В И Сб. 1982,4,с.99—101; *Наумов, Е. П.* Анонимная . . ., с. 251 — 253.

[82] Ireček, J. Op. cit., S. 262—264.

[83] Христоматия по старобългарска литература. С., 1978, с. 457.

[84] *Наумов, Е. П.* Цит. съч., с. 250—255.

[85] Пак там.

[86] *Ангелов, Д.* Българо-византийски отношения . . . Пети период. с. 98—113.

[87] Bogdan, J. Op. cit., S. 528—529.

[88] Ibidem, S. 530.

[89] Ibidem, S. 531.

[90] Ibidem, S. 527. Според Богдан и Иречек въпросното известие има достоверен характер независимо от легендарните си наслоения, които съдържа това съобщение от хрониката, споменатите в него царски синове — Михаил и Асен, се идентифицират от двамата учени със синовете на Иван-Александър от неговия първи брак — Михаил Асен и Иван Асен. По въпроса за научната стойност на това сведение от хрониката в историческата литература са изказани твърде различни мнения относно времето и обстоятелствата, при които са загинали двамата синове на Иван-Александър. Срв. *Златарски, В.* Хронологически ред на поглавните събития от старата българска история. С., 1924, с. 49; *Ников, П.* Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. — И Б И Д, VII—VIII, 1928, с. 48—49; *Иванов, Й.* Средновековна София. — В: Юбилейна книга на град София (1878 — 1928). С., 1928, с. 36; *Бурмов, Ал.* Критични бележки върху съобщението на „Българска хроника" за битката при София през царуването на Иван Александър. — В: Избрани произведения. С., Т. I, 1968, с. 287—296; *Ангелов, Д.* Българо-византийски отношения при Иван Александър. Четвърти период. — В И Сб., 1980,1, с. 140—149; *Божилов, Ив.* Фамилията на Асеневци (1186—1460). Генеалогия и просопография. С., 1985, с. 195, 212; *Андреев, Й.* Цар Иван Асен IV. Автореферат на докторска дисертация. С., 1987, с. 10—24. Без да се впускаме в сложния въпрос за времето и обстоятелствата, при които са загинали Михаил Асен и Иван Асен, ще посочим, че съобщението от Българската хроника заслужава по-голямо внимание с оглед на останалите исторически сведения за османската експанзия на Балканския полуостров, която се превръща в реална опасност в периода 1359—1364 г., когато османците разорили Пловдив, Боруй, Сливен и други селища. Погрешно дадената в хрониката 1326 г. за смъртта на двамата царски сина не означава, че цялото съобщение е невярно. Въпросът за участието на Михаил Асен и Иван Асен в битката с турците заслужава специално проучване, което излиза вън от задачите на настоящото изследване и което ние сме сторили в друга наша работа. Срв. *Каймакамова, М.* Българската кратка хроника към Манасиевата хроника. Датиране и източници. — В: Г С У И Ф, Т. 77 (под печат). Във всеки случай съобщението ни най-малко е указание за антибългарския характер на хрониката, както смятат някои чужди специалисти. Срв. *Наумов, Е.* Об авторстве анонимной болгарской хронике XV в . . ., с. 42; *Същия.* Анонимная болгарская хроника . . ., с. 240—

258; Nastase. D. Une cronique byzantine perdue et sa version slavo-roumaine . . ., p. 125—169.

[91] Bogdan, J. Ein Beitrag . . ., S. 527.

[92] Ibidem, p. 530. То се потвърждава и от сведенията на една кратка византийска хроника. Срв. Schreiner, P. Die Byzantinischen Kleinchroniken, T. I, S. 388—389.

[93] Bogdan, J. Op. cit., p. 531.

[94] *Григорович, В.*, О Сербии в ее отношениях к соседним державам, преимущественно в XIV и XV столетиях, Казань, 1859, с. 501—502; Irecek, K. Zur Würdigung der neunentdeckten bulgarischen . . ., S. 270; *Тютюнджиев, Ив.* Българската хроника от XV в. и хрониката на влашкия монах Михаил Мокса (1620 г.). — И Пр., 1987, 4, с. 68—77.

[95] Bogdan, J. Op. cit., p. 489—491; *Дуйчев, Ив.* С Б К, II, с. 406—411.

[96] Nastase, D. Op. cit., p. 140—160.

[97] Bogdan, J. Op. cit., p. 490—494.

[98] Ibidem.

[99] *Гюзелев, В.* Училища, скриптории, библиотеки . . ., с. 217—218.

[100] Пак там, с. 218.

[101] Schreiner. P. Die Byzantinischen. Kleinchroniken . . ., S. 214—217; *Гюзелев, В.* Бележки върху историята . . ., с. 148.

[102] *Гюзелев, В.* Пак там, с. 149.

[103] *Иванов, Й.* Български старини из Македония . . ., с. 537; *Гюзелев, В.* Училища, скриптории, библиотеки . . ., с. 218.

[104] *Иванов, Й.* Цит. съч., с. 587—588; *Гюзелев, В.* Цит. съч., с. 219.

[105] *Априлов, В.* Болгарские грамоты. Одесса, 1845, с. 1.

[106] *Иванов, Й.* Цит. съч., с. 538—539, 540—541.

[107] Пак там, с. 540.

[108] Пак там, с. 541.

[109] Пак там, с. 541, бел. 1.

[110] *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи . . ., с. 89—108.

[111] *Бешевлиев, В.* Цит. съч., с. 99—100, 105—107; Kajmakamova, M. Les inscriptions Protobulgares du VIIIe et IXe Siècle et les Annales bulgares. E H,X, p. 116—118.

[112] *Бешевлиев, В.* Цит. съч., с. 98.

[113] *Бешевлиев, В.* Надписите около Мадарския конник. — В: Сб. Мадарски конник, С., 1956, с. 63—72.

[114] *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи . . ., с. 109—140.

[115] Пак там; Kajmakamova, M. Op. cit., p. 119—120.

[116] Kajmakamova, M. Op. cit., p. 120.

[117] *Бешевлиев, В.* Надписите около . . ., с. 63—64.

[118] Kajmakamova, M. Op. cit., p. 121—122.

[119] *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи . . ., с. 192—209.

[120] Пак там, с. 127—132.

[121] Пак там, с. 131—132.

[122] Пак там, с. 132—139; Lemerle, P. Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et Byzantine. Paris, 1945, p. 139.

[123] Kajmakamova, M. Op. cit., p. 123.

[124] *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи . . ., с. 134.

[125] *Ангелов, Д.* Образуване на българската народност . . ., с. 215—262.

[126] *Бешевлиев, В.* Цит. съч., с. 121—127.

[127] *Златарски, В. Н.* Намерението в Албания надпис с името на българския княз Борис-Михаил. — В: Избрани произведения. Т. I, С., 1972, с. 267—299.

[128] Iosepus Genesius. Reges Ed. S Срв. ГИБИ, IV, с. 334—335.

seul combu lui Dunarla-Mare a Vearga. — Studii si cezretari de istorie veche. Bucuresti, II, 1951, p. 173; Inscripta Slava din Dobrogea din ane 943. — Studii (Revista de istorie si filosofie), Bucuresti, 1951, p. 122—123; *Иванова, Б.* Надписът на Мостич и преславския епиграфски материал. Български език, V, 1955, 2, с. 115; *Богдан, Д.* Добруджанская надпись 943 года. — Roma-

noslavica, I, 1958, p. 88—89; *Гошев, Ив.* Старобългарски кирилски глаголически надписи, С., 1961, с. 77—78.

[130] *Гюзелев, В.* Добруджанския надпис и събитията в България през 943 г. — И Пр., XXIV, 1968, 6, с. 40—48; Božilov, Iv. L'inscription du jupan Dimitre de l'an 943. — E H, VI, 1973, p. 11—28.

[131] *Гюзелев, В.* Цит. съч., с. 46.

[132] *Гюзелев, В.* Цит. съч., 48; *Каймакамова, М.* Старобългарското историко-летописно творчество от средата на IX — до началото на XI в. — Г С У И Ф, Т. 72 за 1978, 1982, с. 43.

[133] *Бурилов, Ал.* Новонамерен старобългарски надпис в Македония. — П л а м ъ к, 1959, 10, с. 84—86; *Мошин, Вл.* Битолска плоча из 1017 година. — М а к е д о н с к и е з и к, XXVIII, 1966, Скопие, с. 51—61; *Заимов, Й.* Битолски надпис на цар Иван Владислав, самодържец български. Старобългарски паметник от 1015—1016 г. С., 1970, с. 15—96; *Божилов, Ив.* Битолският надпис на цар Иван Владислав и някои въпроси от средновековната българска история. — И Пр., XXVII, 1971, 3, с. 84—101.

[134] *Гюзелев, В.* Българската средновековна държава (VII — XIV в.) — И ПР., XXXVII, 1981, 3—4, с. 201.

[135] *Дуйчев, Ив.* Стара българска книжнина, II, с. 27, 305—308.

[136] Пак там, с. 308.

[137] *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове, Т. III, С., 1940, с. 231—238.

[138] *Дуйчев, Ив.* Стара българска книжнина, II, с. 40, 319—320.

[139] Пак там, с. 320.

[140] *Златарски. В.* История на българската държава . . ., с. 587—588; Дуйчев, Ив. Стара българска книжнина, II, с. 38—40, 317—319.

[141] Georgii Acropolitae. Opera, ed. A. Heisenberg. 1—2. Lipsiae, 1903, p. 23—24; срв. ГИБИ, С. VIII, с. 155—156; *Златарски, В.* Цит. съч., с. 340—341.

[142] *Златарски, В.* Цит. съч., с. 350—351.

[143] Пак там, с. 342.

[144] *Дуйчев, Ив.* Стара българска книжнина, с. 38, 315—316.

[145] *Гюзелев, В.* Българската средновековна държава, с. 201.

[146] *Дуйчев, Ив.* Старобългарска книжнина, II, с. 149, 383—384.

[147] И с т о р и я на България. Т. III, С, 1982, с. 347—348.

[148] *Петров, П., В. Гюзелев,* Христоматия по история на България, С., 1978, с. 311.

[149] *Кузев, Ал.* Великият епикериий Срацимир — виден български книжовник през XIV в. — В е к о в е, 4, 1974, с. 14—17.

[150] *Мутафчиев, П.* Избрани произведения. Т. I. С., 1973, с. 486—517.

[151] Пак там, с. 493—499.

[152] Пак там, с. 499—500.

[153] Пак там, с. 513—515.

[154] *Каймакамова, М.* Старобългарското историко-летописно творчество . . ., с. 45—48.

[155] *Калайдович, К.* Иоан Екзарх Болгарский, М., 1824, с. 14—89; *Горский, А., К. Невоструев.* Описание славянский рукописей Московской синодальной библиотеки, — Отд. II, М., с. 32—34; *Златарски, В.* Кой е бил Тудор Черноризец Доксов. — Б ъ л г а р с к и п р е г л е д, IV, 1897, 3. с. 42—46; *Дуйчев, Ив.* СБК, I, 76—214—216; Vaillant, A. Discours contre les Ariens de saint Athanase, Sofia, 1954, p. 6—12; *Георгиев, Е.* Разцъет на българската литература, с. 300—333. Хронологията в преписката е била обект на проучване от много специалисти, които са изследвали нейната историческа стойност. Срв. *Златарски, В. Н.* Имали ли са българите свое летоброение, с. 79—80; Vaillant, A., M. Lascaris. La date de la conversion des Bulgares. Revue des études slaves, XIII, Paris, 1933, p. 5; Dujčev, Iv. Una pagina della civita bulgara . . ., p. 335—342; Vaillant, A. Discours contre les Ariens de saint Athanase . . ., p. 6. *Петров, П.* За годината на налагане християнството в България. — И И И, 14—15, 1964, с. 573—574; *Добрев, Ив.* За александрийското и моравско-паннонското . . ., с. 169; *Горский, А., К. Невоструев,* Описание рукописов, с. 47—48.

[156] *Каймакамова, М.* Цит. съч., с. 47.

[157] *Петров, П., В. Гюзелев,* Христоматия по история на България, I, с. 133.

[158] Стара българска литература. Т. III. Исторически съчинения. Състав. и ред. *Ив. Божилов.* С., 1983, с. 102—115.

[159] *Дуйчев, Ив. С Б К, II, с. 36.*

[160] Стара българска литература, с. 102.

[161] Пак там.

[162] *Петров, П., В. Гюзелев.* Христоматия по история на България, II, с. 102—103, 115.

[163] *Златарски, В.* История на българската държава, III, с. 424—426.

[164] Zancova-Petkova, G. Griechi-bulgarische Bündnisse in den Jahren 1235—1246. — B Bg., 3, 1969, p. 65—75; Georgii Acropolitae. Opera, p. 85. — ГИБИ, VIII, с. 179.

[165] Стара българска литература, с. 103.

[166] Пак там, с. 103—104.

[167] Пак там, с. 104.

[168] Пак там, с. 105.

[169] Пак там, с. 106—111.

[170] Пак там, с. 108—110.

[171] *Калайдович, К.* Йоан Екзарх Болгарский. М., 1824, с. 184—192; *Бодянски, О.* О древнейшем свидетельством что церковно-книжний язык есть славяно-болгарский. — Ж М Н Пр, ч. 59, II отд., 1848, с. 32—36; *Ягич, В.* Рассуждения южнославянской и русской старины в церковнославянском языке. — В: Исследования по русскому языку. Т. I. СПб., 1895, с. 448—451; Šafaric, P. Mnicha Chrabra o pismenech slovanskich. Pracha, 1891; вж. *Куев, К.* К истории издания Й. П. Шафарником сказания Черноризца Храбра „О писменах". Т О Д Р Л, XIX, 1963, с. 448—451; *Златарски, В.* Кой е бил Черноризец Храбър. В: История на българската държава. Т. I, ч. 2, С., 1927, с. 853—860; *Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1931, с. 470, 446; *Куев, К.* Черноризец Храбър. С., с. 11—19. Голямо е мястото и на изследванията, посветени на литературното и историческото значение на творбата. Вж. *Генов, М.* Цар Симеоновият век в литературата. — Б И Б, I, 1928, 4, с. 110—113; *Велчев, В.* Черноризец Храбър като ритор. — Българска мисъл, XIII, 1938, 6, с. 381—391; *Киселков, В. Сл.* Българската книжнина през Симеоновия век. С., 1943, с. 70—84; *Динеков, П.* Черноризец Храбър. — Език и литература, VIII, 1953, 1, с. 47—57; *Георгиев, В.* Разцвет на старобългарската книжнина, с. 304—329; *Куев, К.* Черноризец Храбър, с. 149—164; *Златарски, В.* История на българската държава. Т. I, ч. 2, с. 820—829; *Дуйчев, Ив.* С Б К, I, с. 203—210; Същия. Рационалистични проблясъци в славянското средновековие. В: сб. Българско средновековие, с. 467—469.

[172] *Динеков, П., К. Куев, Д. Петканова.* Христоматия по старобългарска литература. С., 1974, с. 99.

[173] *Куев, К.* Черноризец Храбър, с. 188; *Дуйчев, Ив.* С Б К, I, с. 204—206.

[174] *Дуйчев, Ив.* С Б К, I, с. 205—271; *Куев, К.* Черноризец Храбър, с. 56—72.

[175] *Дуйчев, Ив.* Рационалистични проблясъци в славянското средновековие, с. 467—468; *Куев, К.* Черноризец Храбър, с. 155—157.

[176] *Лопарев, Хр.* Чудо святого Георгия, с. 1—21; *Златарски, В.* История на българската държава . . ., с. 249—252, 260, 262, 281; *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 43; *Дуйчев, Ив.* С Б К, I, с. 70, 210—212.

[177] *Снегаров, Ив.* Старобългарският разказ „Чудото на св. Георги с българина", с. 217—225; *Ангелов, Б.* Ст. Старославянски текстове, нов препис на старобългарския разказ „Чудото на свети Георги с българина". — И И Б Л, III, 167—173; *Същия.* Сказание за железния кръст, с. 124, 128. Като литературна творба и домашен исторически извор паметникът е разгледан от редица автори: *Динеков, П.* Старобългарска литература, с. 160—163; *Георгиев, Е.* Разцвет на старобългарската литература, с. 340—346; *Златарски, В.* Кои са били вътрешни и външни боляри. — В: Сборник в чест на С. С. Бобчев. С., 1921, с. 46—57; *Дуйчев, Ив.* С Б К, I, с. 219—212; *Гюзелев, В.* Княз Борис I, с. 467;

Божилов, Ив. Към хронологията на българо-маджарската война при цар Симеон (894—896). — В И Сб., 1971, 6, с. 20—33.

[178] *Божилов, Ив.* Цит. съч., с. 29.

[179] Христоматия по история на България, I, с. 335.

[180] Вж. по-подробно *Златарски, В.* История на българската държава, I, 2, с. 210—218.

[181] Христоматия по история на България, I, с. 335.

[182] *Ангелов, Б.* Ст. Сказание за Железния кръст, с. 121.

[183] Цит. съч., с. 128—129.

[184] Цит. съч., с. 129—130.

[185] Цит. съч., с. 137—138, 147—151.

[186] Цит. съч., с. 141—143, 147—151.

[187] *Попружженко, М. Г.* Синодик царя Борила. С., 1928, Български старини, VIII, с. 2—96; *Дуйчев, Ив.* Стара българска книжнина, II, С., 28—29, 44—46, 156—169; *Георгиев, Е.* Литературата на Втората българска държава. С., 1977, с. 26—38. Публикуваните тук откъси на иовобългарски език са взети от Стара българска литература, III, с. 77—78.

[188] Пак там, с. 77.

[189] Пак там.

[190] Пак там.

[191] Пак там, с. 78.

[192] Пак там.

[193] Пак там.

[194] *Ангелов, Д.* Богомилството в България. С., 1969, с. 52—54.

[195] Стара българска литература, с. 78.

[196] *Гюзелев, В.* Средновековна България в светлината на нови извори, с. 43.

[197] Пак там.

[198] *Дуйчев, Ив.* Идеята за приемствеността в средновековната българска държава — И Б И Д, XXVII, 1970, с. 17.

[199] Стара българска литература, с. 78; *Георгиев, Е.* Литературата на Втората българска държава, с. 36—38.

[200] *Кожухаров, Ст.* Неизвестен летописен разказ от времето на цар Иван Асен II. — Литературна мисъл, 1974, 2, с. 126 — 129. Поместените откъси са по направения от автора превод.

[201] Пак там, с. 129.

[202] Пак там, с. 130.

[203] Пак там, с. 129.

[204] *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 420, 424; *Снегаров, Ив.* Неиздадени старобългарски жития — Год Дух. акад., III, 1954, с. 167; *Дуйчев, Ив.* Старобългарска книжнина, II, с. 23, 26.

[205] *Василевский, В. Г.* Обновление болгарского патриаршества при Йоанне Асене II в 1235 г. — Ж М Н Пр, 1885, ч. 298, с. 1—56, 205—238; *Ников, П.* Църковната политика на Иван Асен II — Б И Б, III, 1930, 3, с. 65—111; *Златарски, В.* История на българската държава, III, 353—398; *Дуйчев, Ив.* Възобновяване на българската патриаршия в 1235. — Църковен вестник, 20, 1957, с. 2—4; *Острогорски, Г.* Историја Византије, с. 408—410; *Цанкова-Петкова, Г.* Восстановление болгарского патриаршества в 1235 г. и международное положение Болгарского государства — В В, 28, 1968, с. 136—150; *Събев, Т.* Автокефалия, диоцез и междуцърковен престиж на Тървонската патриаршия — Духовна култура, 1972, 3—4, с. 50—60.

[206] *Кожухаров, Ст.* Цит. съч., с. 131—132.

[207] *Петров, П.*, В. Гюзелев, Христоматия по история на България, II, с. 323—324.

[208] *Кожухаров, Ст.* Цит. съч., с. 132, бел. 3.

[209] Пак там, с. 129.

[210] Пак там.

[211] Пак там.

[212] Стара българска литература, III, с. 78 — 90.

[213] *Ангелов, Б.* Страници от старобългарската книжнина. С., 1983, с. 217—223.
[214] *Генов, М.* Търновското царство в средновековната литература. — В. Пр., XXXII, 1932, 8, с. 1422—1423; *Георгиев, Е.* Литературата . . ., с. 31—32; *Гюзелев, В.* Възобновяването на българското царство в средновековната книжовна традиция — В: Средновековна България в светлината на нови извори, с. 42—50.
[215] Стара българска литература, III, с. 78.
[216] Пак там.
[217] *Сырку, П. А.* К истории исправления книг в Болгарии в 14 веке. Т. 1, вып. 1 — Время и жизнь патриарха Евтимия Терновского. СПб, 1898, с. 312—313; За дарениятa, направени от Иван Асен II, се споменава и в посочената вече Зографска хроника, вж. тук, с. 82, както и във Ватопедската грамота. Срв. *Ласкарис, М.* Ватопедската грамота на цар Иван Асен II. С., 1930, с. 29 и сл.
[218] Стара българска литература, III, с. 79.
[219] Пак там.
[220] Пак там.
[220] Пак там.
[221] Пак там. За характера и развитието на българо-никейските отношения вж. История на България, III, с. 171—176.
[222] Стара българска литература, с. 79.
[223] Ostrogorsky, G. Geschichte des Byzantinischen Staates. München, 1963, S. 137.
[224] Стара българска литература, III, с. 79.
[225] Пак там, с. 30.
[226] Пак там.
[227] Пак там.
[228] Пак там. Срв. и *Дуйчев, Ив.* Идеята за приемствеността . . ., с. 18.
[229] Стара българска литература, III, с. 82—84.
[230] *Георгиев, Е.* Литературата на Втората българска държава, с. 285—286.
[231] Стара българска литература, III, с. 84.
[232] *Георгиев, Е.* Цит. съч., с. 285.
[233] Пак там, с. 286—290.
[234] *Дринов, М.* Въпросът за българската и сръбската църква пред съдилището на Лионския събор в 1274 г. — В: Избрани произведения, Т. I. С., 1971, с. 178—384.
[235] Пак там.
[236] Стара българска литература, III, с. 83.
[237] Пак там.
[238] Пак там.
[239] Пак там, с. 84.
[240] История на България, № II, с. 277.
[241] Стара българска литуратура, III, с. 84.
[242] *Георгиев, Е.* Литературата на Втората българска държава, с. 285; *Гюзелев, В.* Духовната култура на Средновековна България през XIII—XIV в., с. 289—290.
[243] Стара българска литература, III, с. 85.
[244] Пак там.
[245] Пак там.
[246] Пак там.
[247] Пак там.
[248] Пак там.
[249] Пак там.
[250] Христоматия по старобългарска литература. С., 1978, с. 313.
[251] Стара българска литература, III, с. 85.
[252] Христоматия по старобългарска литература, с. 440—443.
[253] Пак там, с. 441.
[254] *Мечев, К.* Григорий Цамблак, С., 1969, с. 116—118.
[255] Пак там, с. 119.
[256] Пак там, с. 120.

[257] Христоматия по старобългарска литература, с. 441.
[258] Пак там. Срв. и *Мечев, К.* Григорий Цамблак, с. 121.
[259] *Иванов,* Старобългарски разкази, с. 10.
[260] Новобългарски текст в: Стара българска литература, III, с. 60—65.
[261] *Каймакамова, М.* „Български апокрифен летопис" и значението му за българското летописание — Старобългарската литература, 1984, 15, с. 51—69; Ireček, K. Das christliche Element in der topographischen Nomenklatur der Balkanländer. — S B. der keiser Akademie d. Wissen. Wien, CXXXVI, 11, 1897, P. 1—98; Срв. *Аргиров, Ст.* Християнският елемент в топографската номенклатура на балканските земи. — П Сп. V—VI, 1898, с. 223.
262 *Иванов. Й.* Богомилски книги и легенди. С., 1927, с. 273—287; *Дуйчев, Ив.* Преглед на българската историография, с. 47; *Същия.* Стара българска книжнина, I, 154—161, 237—240.
[263] *Дуйчев, Ив.* Едно легендарно сведение за Аспарух. — В: Сб. Българско средновековие. С., 1972, с. 122—133.
Бещевлиев, В. Началото на българската държава според Апокрифен летопис от XI в. — В: Средновековна България и Черноморието (Сборник докладн от научната конференция Варна — 1980), 1982, с. 39—45.
[264] Theophanes Chronographia. Bonnae impensis ed. Weberi, 1839, p. 546—547; *Петров, П. В. Гюзелев,* Христоматия по история на България. Ч. I. С., 1978, с. 88—89.
[265] Стара българска литература, III, с. 60—61.
[266] Пак там.
[267] Пак там.
[268] Theophanes, Op. cit., p. 547.
[269] Op. cit.; Вж. *Божилов, Ив.* Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X в. С., 1979, с. 167—176.
[270] *Каймакамова, М.* Български апокрифен летопис . . ., с. 53.
[271] *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди . . ., с. 281.
[272] *Иванов, Й.* Цит. съч., с. 274; Срв. и *Трифонов, Ю,* Бележки върху средновековния превод . . ., с. 147; *Каймакамова, М.* Български апокрифен летопис . . ., с. 63—64.
[273] Kajmakamova, M. Les inscriptions protobulgares . . ., p. 124.
[274] *Каймакамова, М.* Български апокрифен летопис . . ., с. 51—59.
[275] *Иванов, Й.* Цит. съч., с. 274.
[276] Пак там, с. 282.
[277] *Дуйчев, Ив.* Едно легендарно сведение . . ., с. 130—133.
[278] *Иванов, Й.* Цит. съч., с. 282.
[279] *Гюзелев, В.* Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград. В: Средновековна България в светлината . . ., с. 144.
[280] Нейната роля в хрнстиянизаторската полнтика на княз Борис I е отразена и в други старобългарски паметници. Срв. *Иванов, Й.* Цнт. съч., с. 283.
[281] *Дуйчев, Ив.* Едно легендарно известне . . ., с. 127.
[282] Пак там, с. 128.
[283] Пак там, с. 129.
[284] Пак там.
[285] Пак там.
[286] *Каймакамова, М.* Български апокрифен летопис . . ., с. 58.
[287] *Срећковић, И. С.* Зборник попа Драгола. Садржање и пророштва. — СС КА, V, 1890, с. 10—20; *Радойчич, Г. С.* Пандехово сказание. — ТОДРЛ, XVI, 1968, с. 161—162.
[288] *Бегунов, Ю. К.* Козма Презвитер в славянских литературах. С., 1973, с. 134.
[289] Alexandre, P. Historical Interpolations in the Zbornik popa Dragolia. — Actes des Congrès internationals des études byzantines. T. 3. Bucurest, 1978, p. 23—38.
[290] Vassiliev, A.
[291] Подробно разглеждане на различните мнения у *Каймакамова, М.* Две старобългарски летописни съчинения от XI в. И Пр., XXXII, 1976, 5, с. 86—87.
[292] *Каймакамова, М.* Цит. съч., с. 89 и посоч. лит.
[293] Пак там, с. 90.

[294] *Златарски, В. Н.* История на Българската държава през средните векове. Т. II. С., 1972, с. 45—50; *Венедиков, Ив.* Първият брак на Гаврил Радомир. — В: Сборник в чест на Ал. Бурмов. С., 1973, с. 144—155; Същия. Легендата за Михаил Каган. — В: Сборник Преслав, С., 1976, с. 179—209.

[295] *Каймакамова, М.* Две старобългарски летописни съчинения, с. 90—91.

[296] Michel Psellos. Chronographie ou l'histore d'un siècle de Byzance (976—1047). Texte établi et traduit par E. Renold, I, Paris, 1926—1928, p. 76—77; Срв. ГИБИ, VI, с. 94—95; *Литаврин, Г.* Советы и рассказы Кекавмена. М., 1972, с. 368; Ioan Scylitzae Synopsis historiarum. rec., I, Turn, Berolini, 1973, p. 409—412.

[297] *Иванов, Й.* Северна Македония, С., 1906, с. 43.

[298] *Литаврин, Г.* Цит. съч., с. 368.

[299] *Каймакамова, М.* Две старобългарски летописни съчинения . . ., с. 88—99.

[300] Michel Attaliatae. Historia, ed. Bonn, 1853, p. 32—33. — ГИБИ, VII, с. 167—168; Ioan Scylizae. Synopsis Historiarum, p. 357—359. ГИБИ, VI, 312—316.

[301] Ioan Scylitzae Historiarum, p. 459.

[302] *Иванов, Й.* Богомилските книги и легенди, с. 287.

[303] *Истрин, В. М.* Откровение Мефодия Патарского и апокрифическое „Видение Данила" в византийской и славяно-русской литературах. Исследования и тексты. Чтения, Общества истории в древностей Росийских при императорском Московском университете. 2, 3, 4, 1897, с. 166.

[304] *Дринов, М.* (Сборинче за юбилея на проф. М. Дринов). С., 1900, с. 108.

[305] Северна Македория, с. 41.

[306] *Златарски, В. Н.* История . . ., с. 93.

[307] Ioan Scylitzae. Op. cit., p. 459.

[308] Irček, K. Das christliche Element. . ., S. 86—89; *Венедиков, Ив.* Първият брак на Гаврил Радомир . . ., с. 15—14; *Гюзелев, В.* Княз Борнс I. С., 1969, с. 136.

[309] *Иванов, Й.* Северна Македония, с. 104—105.

[310] *Каймакамова, М.* Две старобългарски летописни съчинения, с. 90—93.

[311] Пак там.

[312] *Истрин, В. М.* Цит. съч., с. 156; *Вълчанов, Сл.* Тълкованието на пророк Данил. С., 1975, с. 16—26 (ръкопис в Духовната академия).

[313] *Драгова, Н.* Старобългарските извори на житието на 15-те тивернупол-ски мъченици. — В: Проучвания по случай II конгрес по балканистика. С., 1970, с. 126.

[314] *Евсеев, Ив.* Книга пророка Даниила в древнославянском переводе. Введение и тексты. М., 1905, с. 11.

[315] *Милтенова, А. М. Каймакамова.* Неизвестно старобългарско летописно съчинение от XI в. Старобългаристика, VII, 1983, 4, с. 52—73.

[316] Пак там, с. 52.

[317] Пак там, с. 55.

[318] Пак там, с. 55—62.

[319] Този мотив се среща и във „Видение Данилово".

[320] *Златарски, В. Н.* История . . ., II, с. 48—49.

[321] Michel Psellos. Chronographie . . ., p. 75—81; Michael Attaliata, Historia, p. 9—20; Ioannis Zonarae. Epitome Historiarum. Libri XIII—XVIII. Ed. Būtner—Wobst. Bonnae, 1897, p. 598—603; ГИБИ, VI, с. 192—194.

[322] Вж. Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 147. Въпросното име може да се свърже и с титлата чигот, която е от тюркски произход.

[323] *Златарски, В. Н.* Цит. съч., с. 72.

[324] Ioan Scylitzae. Synopsis Historiarum, p. 409—412. Срв. ГИБИ, VI, с. 302—304.

[325] *Срећковић.* Зборник попа Драгольа, с. 13; *Каймакамова, М.* Две старобългарски летописни съчинения, с. 90—91.

[326] Michael Psellos. Chronographie. I, p. 81—82; Срв. ГИБИ VI, 98—99.

[327] *Стоянов, И.* Въстанието на Петър Делян и исландските саги. — Векове, 3, 1980, с. 41—46.

[328] *Истоврин, Г. Г.* Цит. съч., с. 368.
[329] Michel Attaliattae. Historia. p . 32—33; ГИБИ, VI, с. 167—168.
[330] *Литаврин, Г. Г.*, Цит. съч., с. 368.
[331] Vasiliev, A. A. The emperor Michael III in apocrephae literature. — Byzantina metabyzantina, I, 1946, p. 247.
[332] Michael Attaliatae. Historia, p. 83—90; Срв. ГИБИ, VI, с. 175—179.
[333] *Златарски, В. Н.* цит. съч., с. 118—119.
[334] *Пенкова, И.* Българските преводи на Псевдо-Методиевия летопис през XI—XIV в. и разпространението им в Русия. — Старобългарска литература, 1977, 2, с. 112; Срв. Повесть временных лет, ч. III, М., 1950, с. 288.
[335] *Истрин,, В. М.* Откровение Мефодия . . ., с. 78.
[336] Памятники литературы древней Руси XI — начала XII века. М., 1978, с. 169.
[337] *Литаврин, Г. Г.* Цит. съч., с. 357.
[338] *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди, с. 276—280.
[339] *Венедиков, Ив.* Военното и административно устройство на България през IX и X в. С., 1979, с. 129—130, 131—132.
[340] *Каймакамова, М.* Българската държавна традиция и старобългарското историко-летописно творчество (VII—XI в.) — В: България 1300. Институции и държавна традиция, С., 1982, с. 321—322.
[341] *Иванов, Й.* Свети Иван Рилски и неговият манастир. С., 1917, с. 15—16.
[342] *Снегаров, Ив.* История на Охридската архиепископия. Т. I. С., 1924, с. 55—59.
[343] *Мавродинов, Н.* Църкви и манастири край София и Софийско. С., 1939, I, с. 23—30.
[344] Alexander, P. Op. cit., p. 23—28.
[345] *Иванов, Й.* Български старини на Македония. С., 1931, с. 281—283.
[346] *Бильбасов, В. А.* Кирилла и Мефодий по документальным источникам. СПб., 1971, с. II; *Воронов, А.* Главнейшие источники для Кирилла и Мефодия. Киев, 1877, с. 223—237; *Сырку, П. А.* К истории исправления книг в Болгарии в XIV в., с. 520—526; *Иванов, Й.* Северна Македония. С., 1906, с. 59—72; *Дринов, М.* Новый церковно-славянский паметник с упоменанием о славянских первоучителях. Съчинения. Т. II. С., 1911, с. 344; *Дуйчев, Ив.* СБК, I, с. 142—143, 232—234; *Георгиев, Е.* Литература на изострени класови борби в средновековна България, с. 313—316; *Ангелов, Б. Ст.* Солунска легенда. — В: Из старата българска, руска и сръбска литература. С., 1967, с. 44—66.
[347] До голяма степен Й. Иванов се опита да ги отстрани, опитвайки се да идентифицира посочените в текста персонажи. Но днес все още литературата се отнася критично към историческата стойност на някои от сведенията в творбата. Срв. *Иванов, Й.* Северна Македония, с. 65—72.
[348] Текстът е взет от Христоматия по история на България, I, с. 438.
[349] Цит. съч., с. 439.
[350] Известни предположения в тази насока изказва Драгова, Н. Втората апология на българската книга, с. 325.
[351] *Милтенова, А.* „Сказание за Сибила" (Археографски бележки, текстологическо проучване, издание на текста).
[352] Пак там.
[353] Пак там.
[354] Пак там.
[355] Пак там.
[356] Пак там.
[357] Пак там.
[358] Пак там.
[359] За събитията вж. по-подробно История на България, III, с. 263.
[360] *Пак там.*
[361] *Милтенова, А.* Цит. съч.
[362] История на България, III.
[363] *Милтенова, А.* Цит. съч.
[364] Пак там.
[365] Пак там.

Глава четвърта

ПРЕВОДНИ ВИЗАНТИЙСКИ ХРОНИКИ

1. ЙОАН МАЛАЛА

„Хрониката на Йоан Малала" е едно от първите византийски исторически съчинения, които навлизат в състава на старобългарската историопис. В нея се съдържат доста сведения за историята на българските земи през късната античност и ранното средновековие. Подробното изложение върху историята на античния свят също я превръща в желано четиво за образованите среди от българското общество. Нейното изучаване с оглед развитието на старобългарското летописание е затруднено до голяма степен поради съхраняването ѝ главно в състава на различни руски хронографи и преписи, в които текстът ѝ се преплита с текстове на други преводни хроники и историкобелетристични творби, с откъси от старозаветни книги и апокрифи. Сред книжовните паметници, в които се е запазила хрониката, най-голямо значение заслужават хронографите „Елинский и Римский летописец" и „Архивский хронограф"[2].

В резултат на нейното текстологично проучване е установено наличието на редица българизми в текста ѝ, поместен в споменатите хронографи. Те са сигурно доказателство за това, че съчинението на Йоан Малала навлиза в старобългарската литература още в края на IX — началото на X в.[3].

Сравнителният анализ между гръцкия оригинал и славянския превод на хрониката показва, че старобългарският автор добре е познавал гръцкия език, поради което не се е ръководил от буквалния смисъл на оригинала, а е имал сравнително свободно и творческо отношение към него[4].

Нека се спрем върху основните сведения в хрониката за историята на българските земи в съпоставка между оригиналния текст и неговия предполагаем старобългарски превод. Тези известия се отнасят главно до периода преди образуването на българската държава. В славянския превод, поместен в „Елинский и Римский летописец" и „Архивский хронограф", относно сведението за основаването на Одрин е казано само: „сїи же цр҃ь къ Фракїи сѣзда̀ градъ и прозва Адрианополь". Старобългарският преводач е сметнал за излишно да спомене името на император Адриан (117—138) като основател на града, което срещаме и в гръцкия оригинал[5]. Обратно, при съобщението за

смъртта на Атила преводачът прави добавка към гръцкия текст. Изтъквайки неговия произход, той уточнява, че Атила принадлежи към хунското племе (Атила ѡ племени сы гепедьскыа оусьска). В оригиналния текст тази подробност липсва[6].

Различия се забелязват и при известието на бунта на Теодорих. В превода отново е показана пестеливост по отношение биографичните подробности около Теодорих, дадени в оригиналния текст. Старобългарският автор се е задоволил да изтъкне само, че е син на Валамер (Аламера). След това обаче при разкриването на причините за бунта, той почти изцяло е следвал използувания оригинал[7].

Посочените примери, както и текстологичното изследване на славянския превод на хрониката от В. М. Истрин и М. Вайнгарт, показват, че старобългарският преводач е предавал с поголяма точност онова, което представлявало интерес за него. Освен това забелязва се стремеж към едно своеобразно лексикално осъзнаване на сложните за него откъси. Съвсем ясно проличава опитът към стилистично преосмисляне на текста. Там, където е било възможно, той се е опитвал да се освободи от високия стил и словоред и да се приближи към обичайния за старобългарския летописец делови маниер.

Тези наблюдения могат да бъдат подкрепени и с известията за управлението на император Анастасий. По отношение на гръцкия оригинал описанието на императора от старобългарския автор е по-опростено. Той не е споменат с личното му име, а с прозвището му — „Δικορος Δραчанинь иже ѡнеа перьскыа". Изпуснат е и епитетът „преоожествен"[8].

Още по-характерен е примерът със сравнението между сведението за бунта на Виталиан в двата текста[9]. В славянския превод са пропуснати доста съществени фактически данни и е обърнато главно внимание на занимателния му елемент, но той също е предаден твърде схематично в сравнение с оригинала. Сходството в двата текста е приблизително и показва, че старобългарският съставител на хрониката на места е проявил една по-голяма свобода по отношение на ползувания оригинал. В първоначалното описание на бунта в славянския текст е пропуснато сведението за участието на хуните и българите във войската на Виталиан. Предадена е, но без да бъде буквално преведена причината за бунта — затварянето на епископите. Подробно изброените в началото на оригинала териториални области, превзети от Виталиан, липсват в славянския текст. В него авторът се е задоволил да спомене само най-общо, че е била пленена цяла Тракия и Европа, след като Виталиан се е отправил към Константинопол с намерение да го превземе.

Посочените отлики между преводния и оригиналния текст на Малаловата хроника потвърждават стремежа на старобългарския автор да осмисля превеждания материал, да обобщава там, където е възможно, да се освобождава от неинтересуващи-

те го подробности, да долавя смисъла и да преминава към съществения за него материал. Ето защо основателно може да се изтъкне, че в превода на сведенията, засягащи късноантичната и ранносредновековната история на българските земи, проявява по-голямо внимание в сравнение с предаването на библейската история, историята на Рим, Персия, Египет, Вавилон и т. н. Въпреки това старобългарският книжовник се отнася съвестно и към превода на тези известия. Той е оценявал тяхното значение за разширяване на историческия кръгозор на старобългарския читател. Неговата добросъвестност към известията за историята на останалите източни и западни народи се е обуславяла и от това, че в хрониката събитията от античната история са се обединявали със събитията от библейската история. Така например историята на древното персийско царство в хрониката е тясно свързана с „Видението на пророк Даниил"[10]. Сведенията за Вавилон са тясно преплетени с известия от Библията. Особено ясно проличава обединяването на античните сведения от чисто светски характер със сведенията от библейската история в книга XI, където повествованието се отнася до историята на Гърция и Рим[11]. Подобно сливане на изворовия материал е характерно и за съдържанието на останалите части от славянския превод на Малаловата хроника.

Успоредно с преплитането на известия от легендарно-митологично естество в творбата се забелязва и обединяването на събития от чисто светски характер, имащи реална историческа стойност. Например в книга XVIII се дават сведения едновременно за управлението на Византия, Рим, Африка и Персия[12]. Този маниер на изложение на събитията от световната история е давал възможност за усвояване на идеята за непрекъснатостта в развитието на историческия процес. Употребата на библейските мотиви е способствувала за предаването на християнска тенденция на използувания античен изворов материал. Тази твърде характерна особеност на хрониката се откроява много добре при анализирането на нейната лексика. Защото нейното усвояване е помагало на книжовника да оцени световната история посредством античната култура и заедно с това да потърси мястото на своя народ сред останалите.

Античната лексика в славянския превод в Хрониката на Малала е застъпена предимно чрез собствените имена на отделните персонажи. На тази основа тя се класифицира: на митологическа лексика (имена на митологични герои и богове) и на историческа лексика (имена на исторически лица — поети, философи и държавни дейци)[13]. Разбира се, тази класификация е съобразена с необходимостта от един по-конкретен анализ върху това, какъв е бил обсегът на героите и сюжетите, заети от античната историографска традиция, и тяхното значение за появата и утвърждаването на нови концепции в историческата мисъл у нас в края на IX — началото на X в.

Първият характерен белег на предполагаемия старобългарски превод е съзнателното отношение на автора към античните исторически персонажи. Когато той се е докосвал до дейността на гръцките философи и историци е намирал за необходимо да превежда точно техните персонални характеристики, макар и твърде лаконично. Това е своеобразно свидетелство за интереса на българския съставител към живота и творчеството на най-видните представители на гръцката история и философия. За Херодот той казва: „Яко же Продоть мѫдрый списа"[14] ; за Омир: „Яко же рече Омиръ творец"[15] за Платон: „О нем же рече Платонъ премѫдрый"[16].

Присъствието на множество исторически лица в Малаловата хроника е спомогнало за разширяване на историческия хоризонт на средновековния българин. Те са допринасяли непосредствено за възприемане на различните прояви на античната културна традиция и на историята на Гърция, Рим, Египет, Вавилон и т. н.[17]. С тези известия особено много нараства хронологическият обхват на историческото познание у нас в края на IX — началото на X в.

Прегледът на историческата лексика на хрониката показва, че тя е запазила своята оригинална фонетична значимост при предаването на отделните имена на герои и реално съществуващи исторически личности. Тази особеност представлява най-съществената отлика между историческата и митологическата лексика на хрониката. При внимателното разглеждане на последната се забелязва известен синкретизъм между героите от гръко-римския и източния пантеон с тези от Библията. Така например Семирамида и Рея са една и съща богиня у Малала; в книга I е казано, че Нин, който построил град Ниневия, „цароувоуеть прьвее в нем съ Семирамиею, яже и Срея нарицаетсѧ, мати бы жена": Кронос е показан като внук на Сим; Семирамида — жена на Кронос[18].

Отъждествяването на боговете и героите от гръко-римския и източния пантеон в елинистическата епоха и римската дохристиянска империя е имало важно културно-политическо значение. Това явление после се пренася в късноелинистическите легенди и оттам прониква във византийските хроники[19]. Унификацията на различните персонажи, стоящи твърде далече едни от други както по време, така и по пространство, едва ли може да се обясни със слабите познания на ранновизантийския автор в областта на античната митология. По-скоро тя е обусловена от една твърде сериозна и необходима за своето време идея — осмислянето на миналото като един всеобщ световноисторически процес.

Напълно основателно може да се изтъкне, че именно в Хрониката на Малала за първи път се появява така детайлно разработена схема, имаща претенцията за пълен обхват на световната история в рамките на достъпния изворов материал. Чрез

редица майсторски съставени родословия авторът на хрониката е слял в едно историята на стария свят с библейската история, но, разбира се, поставяйки последната начело на родословното дърво. Така Кронос, който е представен като основоположник на западните и източните династии, е отнесен към коляното на Сим. Към него според Малала принадлежи и Неврот, цар на Вавилонците[20].

Възприемайки тази епоха, старобългарският книжовник е имал възможност да асимилира античния материал в една нова прохристиянска светлина. Именно тази външно формална антиезическа насоченост на хрониката е осигурила успеха на нейното разпространение в България в периода на първоначалната ѝ християнизация, когато въпреки усилията на държавната власт обаянието на езическата религия е било все още живо в духовния мир на българския народ.

Анализът върху характера на съдържанието на Малаловата хроника, нейната идейна насоченост и лексика, показва ясно причините, поради които творбата навлиза така рано в България. Тя изиграва роля на свързващо звено между античната историографска традиция и развиващото се през този период старобългарско летописание.

2. ГЕОРГИ АМАРТОЛ

В процеса на по-нататъшното усвояване на античната културно-историческа традиция у нас през X в. — началото на XI в. не по-малко важно място заема и „ХРОНИКАТА НА ГЕОРГИ МОНАХ—АМАРТОЛ“[21]. Тя обхваща световната история до 842—843 г. В болшинството от преписите тя върви със своето продължение, обхващащо събитията до 948 г. Именно в този допълнен вид хрониката на Георги Монах е била преведена на старобългарски език по всяка вероятност през втората половина на X в. Преводът е бил озаглавен: „Книгы кремены[х] и образ[ъ] имѣ[ть] Георгиѣ Мниха“. Той е познат по няколко сръбски и руски ръкописа.

В „Хрониката на Амартол“, написана на достъпен и ясен език, събитията от световната история са пресъздадени пълно. Поради това тя се е явявала основен източник за старобългарските книжовници и историци. Като основно доказателство за разпространението ѝ в България специалистите посочват особеностите на езика и съдържанието на достигналите до наше време славянски преписи на творбата[22].

На византийската и литературата на славянските народи Георги Монах — Амартол завещава един силно открояващ се по форма и съдържание труд. По своята идейна насоченост Амартоловата хроника е твърде отдалечена от съчинението на Йоан Малала. Това може да се обясни и със задачите, които си е поставил съставителят. Той е имал за цел написването на

историята на спасението на човешкия род, а не на всеобща история. И макар че изворовият материал в общи линии е едно повторение на този от „Хрониката на Малала", у Георги Монах той е организиран в един диаметрално-противоположен план, подчинен преди всичко на религиозно-нравствената идея. Тя е изразена ясно посредством приоритета на богословските разсъждения. Хрониката започва с грехопадението на Адам, твърде подробно е изложена историята на еврейския народ, а сравнително бегло е засегната историята на гърците, римляните и народите от античния източен свят. Тази особеност на творбата определя строго издържания във всяко отношение монашески християнско-ортодоксален стил в нея. Той именно осигурява на хрониката безусловното ѝ господство в славянските и западноевропейските литератури[23].

В сравнение с Малала антиезическите изобличителни моменти у Георги Амартол са значително усилени. Те се забелязват особено ясно в митологическата лексика на хрониката. Античните божества са причислени към числото на магьосниците: „Крон бе тайбьнник и магъ", „Зекс-Дьий колшбы некты творя" и др. Тези паралели по отношение на античния пантеон и изваждането на неговите персонажи извън божественото съсловие са спомогнали на старобългарския читател да усвои още по-добре отделните елементи на античната култура. В периода на християнизацията на България те са изпълнявали и определена антиезическа функция, като са допринасяли особено за разрушаването на ореола на езическите вярвания в съзнанието му. В „Хрониката на Амартол" пространното обяснение на политеизма на античния свят е било подчинено на тази идея. С нея е било съобразено и рационалистичното тълкуване на персонажите на античния пантеон и тяхното отнасяне към числото на „кльховця". Ако за Малала отрицателните характеристики са редки и почти не изпълняват пряка изобличителна функция, то за Амартол те придобиват почти публицистично звучене. Ето какво се казва в неговата хроника: „И Аполоний Тианинь знаем бяше, шестьвя и творя всюдѫ въ градьхъ е въ сельхъ бъсовскихъ чюдесь... То же вся ослабленіемь можимь и твореніемь быкает да таковьмь вещми искуша бленіемь божимь и твореніемь быкает да таковьмь вещми искушатися нашея православныя вѣры, още твердa есть и истрь пребывающи господьски..."[24].

Интересът към „Хрониката на Георги Амартол" се е определял не само от приоритета на християнската идеология в нейното съдържание, но и от сведенията, посветени на различни събития от българската история. Сравнението между текстовете на хрониката на Йоан Малала и Георги Амартол показва, че в отражението на някои събития хрониката на Георги Амартол е по-пълна, отколкото тази на Малала. В нея количеството на българските известия е значително по-голямо. Отразени са събития главно от периода на образуването и първоначалното по-

литическо укрепване на българската държава — края на VII—IX в., покръстването на българите при княз Борис, а така също и българо-византийските отношения при цар Симеон.

Съпоставянето на славянския превод с гръцкия оригинал на хрониката показва, че между тях съществуват известни различия по отношение на данните, свързани с историята на българите. Сред тях на първо място ще спомена честата употреба на израза „Блъгарскаа земла" вместо гръцкия „Βούλγαρία". Едно от най-съществените е и споменаването на Ахелой в старобългарския превод с името на Тутхонь[25]. С това име е споменат градът в старобългарския превод на „Хрониката на Симеон Метафраст и Логотет". Според В. Н. Златарски названието има прабългарски произход и вероятно трябва да се свърже с Thocum — българското име на една византийска колония на Керченския залив, която буквално означава „край на сол"[26]. При означаването на последния завоевателен поход на Константин Копроним в България през 775 г. в старобългарския превод той е наречен „мочитель", докато в оригиналния текст той е споменат със собственото му име[27].

Изобщо внимателното съпоставяне на гръцкия оригинал на хрониката със старобългарския превод показва наличието на някои различия между тях, водещи убедително към следите на този недостигнал до нас превод. Прави впечатление, че пълното изложение на българските събития в Амартоловата хроника е задоволявало изискванията на старобългарския преводач, поради което той сравнително точно е следвал оригинала, без обаче да извършва механичен превод. И тук проличава стремежът към творчески превод на гръцкия текст, съобразен с вкуса и интересите на старобългарския читател.

Особено забележителен е фактът, че при излагането на различните събития от българската история в превода никъде не се говори отделно за славяни и прабългари, а те се споменават с общото име „блъгары". Тази особеност в старобългарския текст ясно показва, че старобългарският книжовник по своеобразен път се е опитал да отрази процеса на укрепването на българската народност, на създаването и утвърждаването на единно народностно съзнание сред славяни и прабългари. Това е един от основните приноси на старобългарския превод на Амартоловата хроника.

Твърде важно отличие в този превод се явява известието, според което княз Борис-Михаил се сдобил със син, който наречул Симеон[28] (и ѡ сѣмъ крьщенна приатъ и сномы, и нарѣ имаемомоу Семеѡнъ"). . Това известие липсва в гръцкия текст на хрониката, но то не подлежи на съмнение. Част от сведенията в писмата на Николай Мистик позволяват да се приеме, че Симеон се е родил около 863—864 г., поради което го наричали и „син на мира"[29]. Ето защо неговото присъствие в старобългарския превод на Амартол се явява от особена важност за нас.

То показва стремежа на автора да обогати съдържанието на известията за българската история във византийския източник. Това ценно българско допълнение се явява и неоспоримо свидетелство за стремежа на летописеца към прецизирането на събитията от българската история особено където това е било наложително според познанията, които е притежавал. Едновременно с това той винаги се стреми да запази политическия и военния авторитет на българските владетели. Тази особеност се проявява най-силно при проследяването на Симеоновите войни срещу Византия. В текста на места той тушира някои от неуспехите на цар Симеон, а на други засилва описанието, направено от Георги Монах посредством самостоятелна интерпретация на събитията, без да нарушава тяхната достоверност. Ние ще посочим тези места от текста в хронологическата им последователност.

1. След неуспеха, който Симеон претърпява във войната срещу маджарите през 895 г., той се затваря в крепостта Дръстър. По повод на това събитие в гръцкия текст се съобщава, че Симеон бил обърнат в бягство и едва се спасил в Дръстър[30], а в старобългарския текст авторът смекчава трагичната участ, сполетяла Симеон, като изтъква, че „іако єдѣ Сѷмєѡнов к҃ Λєрстєрѣ вѣѣтноѵти“[31].

2. Когато се отбелязва Симеоновата победа над маджарите през 896 г., в гръцкия текст се съобщава, че „това увеличило неговата надменност“, а според старобългарския „възвратившєсѧ и побѣдою хвалѧсѧ“[32].

3. Българската победа при Булгарофигон в гръцкия източник е отразена по-обстоятелствено в сравнение със старобългарския текст[33]. Последният, макар и лишен от някои подробности, създава възможност по-осезателно да се почувства нанесеният върху византийците удар чрез нарочната употреба на глагола „побѣдити“: „побѣжєнїє ѥбыша болгарѣмї грєцї зѣѣ и всї погибоша“[34]. Според оригиналния текст „ромеите били разбити поголовно и обърнати в гръб и всички загинали“[35].

4. В началото на разказа за битката между българи и византийци при р. Ахелой през 917 г. в гръцкия текст се говори за „дързостта на Симеон“ като повод за подновяване на военните действия от страна на императрица Зоя[36]. В старобългарския този израз е заменен със съвършено различен „вид҃ѧ ѧ҃ї҃ї ѕѡѝ ц҃рца келїчанїє Сѷмєноко“[37]. Безспорно той е бил дело на самия преводач в знак на дълбоката почит и преклонение пред военната мощ на българския владетел.

5. Гибелта на византийската войска при р. Ахелой в гръцкия текст е описана в подробности, но никъде в него пряко не се отбелязва, че войската е била победена[38]. Това е сторено отново в българския превод на хрониката. Авторът почти дословно предава известието на своя образец, но си позволява да вмъкне в него и своето обяснение, че „побѣжд҃єнї ѥбыша грєцї сѣ всѣмї конї“[39].

3. ГЕОРГИ СИНКЕЛ

На старобългарски език е била преведена и *„Хрониката на Георги Синкел"*, съставена във Византия в началото на IX в. В нея са били изложени събитията до 284 г., т. е. до времето на император Диоклециан. В текста на славянския превод, запазен в руски преписи, се срещат такива думи, които са били характерни за най-старите паметници на старобългарската литература. Тази особеност е един убедителен аргумент в полза на мнението, което отнася разпространението на хрониката в България още през X в. — началото на XI в. Освен това в превода на Хрониката на Георги Синкел се срещат сведения за летоброенето у старите народи, които липсват в гръцкия оригинал. Поместването на известия от този род е било потребно особено много за българските книжовници от споменатия период. Този факт е още един основателен довод, потвърждаващ навлизането на хрониката в старобългарската историопис от периода на X — XI в.[40].

Общо славянският превод на хрониката е бил близък с гръцкия оригинал. Но в редица моменти той е съдържал някои пропуски и допълнения. На места дори преводът е представлявал свободно изложение на оригинала. Наличието на тези пропуски и допълнения в превода са явно резултат от редакторската работа на старобългарския автор.

Съдържанието на първата част на творбата, която е била преведена на старобългарски, е съставена изключително от библейски сюжети: сътворяването на света, изгонването на Адам от рая, раждането на Каин, Авел, Сиф, пресъздаването на родословието на човешкия род от стълпотворението до Аврам. Античните мотиви са слабо застъпени[41]. Преведените факти показват, че в старобългарския превод съчинението на Георги Синкел придобива изключителна библейска насоченост. То е свидетелство за намаляването на афинитета към светските антични сюжети и нарастването на интереса към библейските мотиви. Ако свържем появата на старобългарския превод на тази византийска хроника с историческата обстановка на българското царство в края на X и началото на XI в., трябва да се каже, че той не е представлявал отклонение от компилативните исторически творби. Новото е, че с разпространението на тази хроника в края на първата българска държава се е целяло да се постигне едно по-друго обяснение на историческата съдба на българския народ пред опасността от Византия. В по-далечна перспектива преводът на хрониката на Георги Синкел може би заедно с апокрифната книжнина е оказала въздействие върху създаването на старобългарски летописни съчинения с апокрифен характер през XI в.

4. ЙОАН ЗОНАРА

В началото на XIV в. в състава на българската историческа книжнина влиза още една византийска хроника, написана от Йоан Зонара под заглавие *„Съкратена история"*[42]. Първообразът на нейния среднобългарски превод не е съхранен, но ние познаваме текста по запазените шест пълни преписа от него, а също и от други два, в които се съдържат само отделни откъси[43]. Те са ярко доказателство за широката популярност, която споменатата византийска творба получава не само в средновековна България, но и в Сърбия, Русия, Чехия. За нас е от особена важност да изтъкнем, че среднобългарският превод на Зонаровата хроника оказва силно влияние върху развитието на летописанието в споменатите славянски страни през XV—XVII в. За съжаление ние не знаем какво заглавие е имал неговият превод поради това, че първият лист липсва в преписите[44]. Но като компенсация за това пък във всички тях се е съхранило съдържанието на творбата. От него се вижда, че материалът е бил разделен на 76 глави. Наблюденията върху отделните преписи, както и тяхното взаимоотношение, дават основание да се предположи, че в превода събитията са били проследени от сътворението на света до управлението на император Константин VIII (1025—1028) за разлика от самия образец, в който събитията са доведени до възцаряването на Алексей I Комнин през 1081 г. За установяването на тази особеност допринасят данните, които се съдържат в „Паралипомен на Зонара", Зографската преработка на хрониката и нейния български препис[45]. Благодарение на прецизното изследване на взаимоотношението между отделните преписи, извършено от П. Лавров, И. О. Потапов и М. Вайнгарт, се установи, че старобългарският превод на Зонаровата творба е бил направен акуратно от книжовник, който е познавал добре гръцкия език[46]. Изборът, осъществен от него, не е бил случаен, а обоснован най-напред от сравнително голямото изобилие на сведения за българското минало и от опростеното, прегледно изложение на събитията в хрониката. Освен това името на Йоан Зонара е било добре известно на българските книжовници с многобройните тълкования, които той е извършил на различни църковни произведения. С тази си дейност си е спечелил славата на един от най-значимите византийски канонисти. С качествата на своя исторически труд той се нарежда между най-популярните хронисти на XII столетие. Той е живял и творил през Комниновата епоха (1085—1185). Нейните хуманистични пориви докосват мирогледа и творчеството на автора. За написването ѝ Йоан Зонара се е ползувал от сравнително богат изворов фонд: Стария завет, Йосиф Флавий, Евсевий, Ксенофонт, Херодот, Плутарх, както и повечето от най-авторитетните византийски хроники, написани преди неговото съчинение — продължителя на Георги Монах, Симеон Логотет, Георги Кедрин и др.[47]. Достъпът до тях

му е позволил да постигне добра осведоменост върху отделните събития. Извлеченият от тях разнообразен фактологически материал е подреден и дозиран така, че да може читателят да получи синтезиран поглед върху световната история. С оглед на това свое основно изискване към творбата си Йоан Зонара разглежда развитието на събитията съвсем накратко. Поради това неговата хроника губи много от значението си като пълноценен исторически извор, но в замяна е спечелила огромна популярност на четивна историческа книга. Като хронист Йоан Зонара е притежавал и едно друго качество, което го отделяло от останалите хронисти на XII в. Той не само е използвал многобройни извори, но се стремял да ги разглежда самостойно[49].

Изброените достойнства, притежавани от хрониста Йоан Зонара, превърнали творбата му в желано историческо четиво за един по-широк читателски кръг. А това естествено определило и успешното ѝ усвояване от старобългарската историческа книжнина.

Липсата на българския първообраз на хрониката, както и на критично издание на славянския превод, затруднява значително оценката за самостоятелния облик на това преводно историческо съчинение. Поради това нашият опит за установяването на нейните индивидуални качества спрямо гръцкия оригинал се основават на косвените наблюдения върху взаимоотношението между гръцкия текст на Зонаровата хроника и българските летописни известия, направени към среднобългарския превод на Манасиевата хроника[50]. По-голяма част от специалистите приемат, че те са били съставени направо по гръцкия текст на хрониката. Но този извод в повечето случаи има априорен характер и не е резултат от подробното и аналитичното проучване на самото съдържание на „добавките", на неговото съпоставяне със старобългарските и византийските летописни съчинения и особено с това на Йоан Зонара. Пръв Ю. Трифонов обърна внимание на възможността въпросните български известия да са били направени по превод на „Съкратената история", който точно е възпроизвеждал гръцкия текст, но не е стигнал до нас[51]. След него Ив. Дуйчев, който осъществи първия коментар върху тях, още по-уверено изказа предположението относно използуването на среднобългарски превод на Зонаровата творба. Той е стоял в непосредствена близост със своя гръцки образец и съществено се отличавал от запазения днес сръбски препис[52]. препис[52].

Направеният от нас подробен исторически коментар върху българските добавки и особено тяхното съпоставяне с гръцкия текст на „Съкратена история" потвърди предположенията на Ю. Трифонов и Ив. Дуйчев[53]. Сравнителният анализ показа някои съществени отличия между оригиналния текст на Зонаровото съчинение и въпросните летописни известия, които позво-

ляват очертаването на основните различия на българския Зонара от гръцкия. В зависимост от естеството им ние ще ги обособим в три основни групи:

1. Отлики, имащи топонимичен и етнически характер. Навсякъде в добавките българската държава и нейната територия са означени с типичните термини, срещащи се в останалите преводни хроники: „Блъгарскѫ землѧ"; „землѧ сѧ", докато в гръцкия текст на Зонара се употребяват терминът „βουλγαρία" или „των χριστιανων χωρων". За споменатите градове са дадени българските им наименования (Бдин, Дръстър, Одрин и др.). Важни са отклоненията, които добавките съдържат спрямо гръцкия Зонара и относно употребата на етнонимите за означаване на различните варварски народи. Така за арабите в българския текст се употребява етнонимът „кѹсмане" вместо „σαρακινοί", „кыгры" за маджарите вместо „τοῦρκοί" на Зонара, русите на някои места са означени като „Σκῦθην", а в българския текст винаги като „роусь". В гръцкия текст миого често българите са означени с понятието „βαρβαροί", докато в добавките те се споменават винаги със етническото си име.

2. Втората група отлики се отнасят до титулатурата на българските владетели. За владетелите до Борис включително е използувана титлата „кънѧзь", съответствуваща на гръцката „ἀρχων". Разликата между двата текста става очевидна чрез визирането на Симеон с титлата „цар иа българите" още във войната през 894 г. В гръцкия текст той е означен с традиционните изрази „ἄρχων" или „ὁ βούλγαρος". Със своята царска титла са означени и владетелите Петър и Самуил. В гръцкия текст на Зонара първият най-често е визиран като „предводителя на българите" (των βουλγάρων ἀρχηγητῶν), а вторият се отбелязва обикновено само с личното му име. Тези разлики се забелязват в среднобългарския превод на „Хрониката на Симеон Логотет".

3. Третата група отклонения се срещат по отношение на различните събития, отразени в добавките, направени по Зонара. Такива се съдържат при отразяването на българо-византийските сражения през 811 и 813 г.; при въстанието на Тома Славянина през 821 г.; при покръстването на българите; при Симеоновите войни срещу Цариград; при сраженията между българи и руси през 969—970 г.; при войните между Самуил и Василий II.

От друга страна, сравнителният анализ между текста на добавките и този на Зонара показва наличието на общи изрази. Те се срещат в сведенията за Никифоровото поражение през 811 г., при възцаряването на Петър през 927 г., при оттеглянето на княз Светослав от българските територии през 927 г. Общите места ясно посочват непосредствената близост на въпросния български превод със своя образец.

Установените сходства и отлики в двата източника дават

възможност да се направят следните изводи относно съществените особености на интересуващата ни преводна хроника. Нейният автор е следвал традицията, установена от предходниците си. Поради това в неговия труд са налице всички онези характерни черти, валидни за останалите преводни византийски съчинения. Както при останалите преводни образци, така и в него е проявена определена самостоятелност, особено до събитията, отнасящи се до българската история. Отклоненията, които набелязахме по-горе, са били продиктувани от стремежа на автора да отрази, колкото е възможно, разбира се, в рамките на един преводен труд, българската гледна точка и да въздействува върху историческото съзнание на своите читатели.

Набелязаните различия разкриват, макар и доста дискретно, индивидуалното съзнание на българския книжовник, осъществил превода на Зонаровата творба. То се проявява особено добре при предаването на събитията, в които българите са имали определена роля и значение. Тъкмо изграденият исторически усет за българското участие в световната история е определил активното отношение на автора към сведенията за българите и е наложил извършването на някои добавки и отклонения от оригинала, без обаче да се нарушава историческата достоверност на известията. Чрез тях, от една страна, той се е разграничил от своя образец, а, от друга, е спомогнал на съвременниците си да укрепят своя политически и народностен дух, опознавайки своето минало.

Привлекателните страни на „Съкратената история" на Йоан Зонара обусловили появата на т. нар. *„Паралипомен на Зонара"* в българската историческа книжнина от XIV в. Той е представлявал съкратена преработка на пълния превод на Зонаровия труд. Неговото съставяне трябва да се отнесе не по-късно от 40-те години на XIV в.[54]. В края на XIV в. и началото на XV в. той прониква в Сърбия и Русия. Среднобългарският превод на „Паралипомена" не е запазен. За него съдим частично от преписа, намиращ се в сборника на Волоколамския манастир с № 415, който в 1847 г. се издава от О. М. Бодянский[55]. Прецизният анализ върху неговото литературно и езиково съдържание, направено от М. О. Потапов, разкри наличието на българизми в него, както и дългия път, който преводното съчинение е преминало от България през Сърбия за Русия. По обем и начин на изпълнение българският „Паралипомен" значително е превъзхождал познатия днес руски препис. Към това насочват различията между него и сръбския вариант на „Паралипомена", създаден от монах Григорий[56]. В сръбската редакция е била включена историята на еврейския народ, разбира се, със съкращения, била е прибавена и историята на различните източни царства, Рим и Византия. Важно е да се отбележи, че неговият съставител е държал сметка за подбора на фактите, за пълнотата и яснотата на своето изложение. Поради това нямаме основание да смятаме, че

в своя труд той е отдавал изключително внимание само на сведенията със занимателен характер, особеност, с която се отличава руският препис на творбата.

„Паралипоменът" е бил предназначен по всяка вероятност за един по-широк читателски кръг. Неговата поява е свидетелство за активизиране интереса към историята и сред по-обикновените народни слоеве. Българският съставител се е почувствувал задължен да разкрие най-съществените страни от житейския път на Йоан Зонара[57]. Поради това в текста се отбелязва тежката загуба, която той е претърпял със смъртта на жена си и детето си и за обхваналата го скръб. Съобщава се и за светските служби, които е заемал „Бѣѣ сань его великій началникъ стражны, и прѣвы соудїи", както и за оттеглянето му към монашески живот. След това доста подробно се разказва за молбите и увещанията, които приятелите са отправяли към Йоан Зонара да напише труд „Писаніе сьвооукоуплена, іаже соуть боль шаа", т. е. съчинение, което да създава общ исторически поглед върху световната история. В това предисловие Зонара е изтъкнат като „добры книжникъ и прѣмоудрь".. Изобщо авторът прави твърде сполучлив творчески портрет на византийския хронист, който между впрочем е и единственият по рода си в преводните византийски хроникн. Поради това той внася нов момент в тяхната характеристика — интереса на българските книжовнпци и към самите автори на своите образци. Това кратко представяне на автора и творбата му е указание и за това, че то вероятно е присъствувало в по-разширена форма и в самия пълен български превод на византийския образец.

Независимо от сравнително краткото си съдържание „Паралипоменът" е притежавал основните качества на т. нар. монашески хроники, поради което той е бнл използуван не само като нзточник на историческо знание, но и като нзточник при съставянето на различни паметницн, прнпадлежащи към оригиналното българско летописание[58].

Съпоставянето на достигналия до ново време руски препис на „Паралипомена" с гръцкия текст на Зонара по отношение известията за българската история показа няколко доста съществени различия между тях, които насочват също към средновековнобългарския оригинал на тази творба. Най-съществената особеност се състои в побългаряването на тези събития. На места неговият автор е прибавил нещо от себе си, на други е дообяснил текста в полза на българите.

Те започват с отбелязване началото на прабългарската експанзия на Балканския полуостров през управлението на император Анастасий (491—518). В него се казва „К цр҃тво же҆ и҆зше҆дше бл҃гаре плѣнише фракїю, и Илирико, еже не бы҆с прѣкіе нікогда҆ же"[59] Зонара ни съобщава, че „племето на българите нахлуло" (κατεδραμεῖν), а в нашето известие е употребен гла-

голът „плѣнитн", който срещаме и в първото известие за българите в добавките към „Манасиевата хроница".

Искането, което хан Кардам отправил към император Константин VI след войната в 792 г., е нюансирано в „Паралипомена", макар че, като цяло то отговаря на гръцкия текст. Към своя оригинал авторът е прибавил „аще не вскорѣ", за да подсили военния авторитет на българския владетел[60]. Подобни прибавки срещаме при отразяване на териториалните придобивки, които България получила в Тракия след подновяването на българо-византийския договор от 845 г.

В нашия текст Сидера е даден с българския му еквивалент „железни"[61]. Освен това е добавено, че ВЄЛТ (Девелт) е близо до Адрианопол, подчертано е, че цялата тази област е била наследена от българите[62]. Второто и третото допълнение към Зонаровия текст са от съществено значение, защото чрез тях в текста се набляга върху териториалната отстъпка, която Византия направила през 845 г. на България. В „Паралипомена" на места се употребява терминът „Землю Блъгарьскую", срещаща се и в останалите хроники[63].

В текста е изтъкнато, че „СРѢДЕЦЬ є градъ блъгарьскый"[64]. Също така и че Скопие е бил превзет „не силою, но правдa Рома" сынъ Петра бывшего началника блъгарьского..."[65]. Вместо „Началство блъгарьское", *както обикновено се посочва България, на места е използуван изразът* „цр̃тво Блъгарьское"[66].

Подобно на оригиналните летописни творби и в „Паралипомена" Самуил е представен като пряк приемник на българската царска власт: „и прїа црстко блъгарьское всє Самѹи"[67]. Това кратко известие много точно отразява непрекъснатостта на българската държавна традиция в периода след превземането на Велики Преслав от император Йоан Цимисхи. Тъкмо затова неговият автор подчертава, че Самуил е наследил цялото Българско царство.

Макар и малко на брой, отбелязаните различия в славянския превод на „Паралипомена" допринасят много за разширяване на нашата представа върху отличителните белези на кратката българска преработка на Зонаровата хроника. Заедно с това те премахват още едно бяло поле в изучаването на индивидуалната стойност на преводните византийски хроники като основно историческо четиво за българите от XIV в.

5. КОНСТАНТИН МАНАСИ

В началото на 40-те години на XIV в. била преведена и „Стихотворната хроника" на дворцовия византийски поет и историк Константин Манаси (XII в.). Изложението му започва със сътворението на света и достига до самото царуване на Никифор Вотаниат — 1081 г.[68]. Първообразът на среднобългарския превод не е запазен. Но ние познаваме текста на пет преписа —

три в българска редакция (Московски, Ватикански и Тулачански) и два — в сръбска редакция[69].

Наблюденията върху взаимоотношенията между преписите на среднобългарски език показаха ясно, че най-ранният и най-изправният от тях се явява Московският препис, намиращ се в сборника, съставен от поп Филип през 1344—1345 г. Именно в него в най-добра степен е съхранен първообразът на българския превод. В непосредствена близост до него се намира Тулачанският препис. Ватиканският препис стои малко отдалечен от споменатите два преписа в текстологически смисъл. Така например в него са установени 13 по-добри четения (в сравнение с грешките, срещащи се в Московския препис), които съвсем ясно възхождат към първооригинала на старобългарския превод на „Манасиевата хроника"[70].

Този препис е известен още като „Cod. Vat. Slav." и е украсен с 69 миниатюри, съдържащи 109 сцени. От тях 18 миниатюри са посветени на различни събития от българската история и са правени по българските летописни известия, които определихме като „Кратка българска хроника".

Наличието на пълен среднобългарски превод на Манасиевата летопис е свидетелство за голямата популярност, която тази византийска хроника е получила първоначално в България, а покъсно през XVI—XVII в. и в Сърбия, Русия, Влахия и Молдова. Важно е да се отбележи, че тази творба измежду всички останали оригинални или преводни съчинения на средновековната българска историческа книжнина оказва най-активно влияние върху развитието на руското и влахо-молдовското историко-летописно творчество[71]. Това е един от малкото примери в славянската историография, когато гръцкият оригинал е осъден на забрава и мястото му е заето от неговия превод[72]. Последният е бил направен въз основа на византийската стихотворна версия на гръцкия образец, а не на нейните прозаични преправки. Търсени са специфични български модели на стихова организация[73].

Изследването на езика и стила на среднобългарския превод позволиха да се проникне в литературното съзнание и историческото мислене на неговия автор. Българският книжовник не е робувал на дословността, а е търсил средства, с които най-точно да предаде смисъла на текста. За автора на превода и специално за този на Ватиканския препис стилистичната изтънченост е много характерна. Тези особености на превода говорят за високото ниво на литературна култура и образование, която са притежавали нашите средновековни придворни книжовници, както и за съществуващата културна традиция, свързана с превеждането на византийските хроники и останалите литературни образци[74]. Добавените 17 летописни известия за българската история разкриват една от отличителните черти на историческото мислене, запазило се в сила и до днес — присъствието на миналото в съвременността. Така, възползуван от своя византийски пър-

вообраз, но ръководен от нуждите на епохата, в която твори, българският книжовник накратко е пресъздал съдбата на първата българска държава, за да създаде духовна опора на владетел и народ в борбата за отстояване политическата независимост на страната през XIV в.

Интерес представлява въпросът за причините, поради които Манасиевата световна хроника е била включена в състава на българската историческа книжнина от XIV в., макар тя да отстъпвала по качества на останалите византийски образци, принадлежащи към този жанр. Отговорът на този въпрос донякъде се съдържа в посвещението, с което започва изложението на хрониката. От него се разбира, че Константин Манаси, създавайки своя труд по поръчка на принцеса Ирина, се е постарал неговият труд да бъде „писание добро... което ясно да разкрива кои владяха най-напред, къде достигнаха, кои царуваха и през кои години"[75]. Плодовитият поет и историк твърде добре е осъзнавал трудното дело, с което се нагърбва и е изпитвал необходимост да сподели тази своя тревога: „Макар че делото е трудно, мъчно постижимо"[76]. Събитията от световната история са били добре познати на всеки византиец благодарение на многото и различни хроники за „изминалите времена". За тях Манаси загатва в посвещението:

> „А писаха мнозина и описваха подробно, и се стараха истината вярно да разглеждат, ала един от друг различни бяха във словата"[77].

Ето защо неговата задача се е състояла в доброто подбиране на събитията, които е трябвало да изложи със средствата на мерената реч. Макар и да няма претенциите, че е създател на нещо по-различно от дотогава известните хроники, при написването на своето съчинение Манаси се ползувал от сведенията на най-достоверните измежду известните нему автори — Дионисий Халикарнаски (7 в. пр. н. е.), Йоан Антиохийски (VI в.), Йоан Лид (VI в.), Йоан Зонара XII в. и вероятно хронографията на Михаил Псел XII в.[78]. За да постигне успех, Константин Манаси прилага всички средства на своето писателско перо. Справедливо Х. Хунгер е склонен да го причисли към т. нар. пищни художници[79]. Патосът е чувствителен, по-малко или повече декоративните детайли веднага се хвърлят в очи. В изложението авторът се е освободил от умерения тон, характерен за този вид историческа книжнина. То се отличава със своята живост. Умело подбраните факти подтикват естествено към размисъл за нравствените прояви на различни видни политически фигури. Майсторството му на истински художник особено ярко пролича в описанието на отделните военни събития. В изложението се забелязват много реминисценции от класическата древност, пищни сравнения и описания. При предаването на различните стра-

ни от личния живот на императорите и техните приближени речникът става твърде оживен. Силно впечатление прави преобладаването на митологическите примери за сметка на историческите и библейските. Но въпреки своите риторични елементи и стихотворна форма световната хроника на Константин Манаси си остава типичен образец на византийска хроника, написана в стила на тривиалната литература[80].

В изложението ѝ са налице всички характерни особености на „четивната историческа книга": изтъкване бедния произход на някои отделни владетели и императорската благодетел, която изпитват към своите поданици, отбелязване на различни пророчества и слънчевите затъмнения, както и сензационните известия за природните бедствия и други куриози[81]. Авторът е привърженик на пищната фраза, с помощта на която той отвежда читателя към основните събития от историята на земните царства — вавилонското, египетското, персийското, римското и византийското. Тяхното емоционално пресъздаване е определило и големия интерес на византийското, а по-сетне и на българското общество към световната хроника на Константин Манаси.

Навлизането ѝ в състава на българската историопис през XIV в. не се изчерпва единствено само с нейните литературни качества, които съществено я отличават от някои други византийски исторически произведения. Превръщането ѝ в образец на българската преводна историографска книжнина се дължи на определеното сходство на епохите, в които са били създадени оригиналът и неговият български превод. Константин Манаси е принадлежал към кръга книжовници, тясно свързани с императорския двор. Своята активна литературна дейност той осъществява през управлението на Комнините (1081—1185) — епоха, в която Византия, макар и временно, възстановява своето политическо могъщество, и в която ортодоксалното изкуство и литература изживяват бляскав разцвет[82]. Хуманистичните проблясъци се превръщат в техен основен белег. Както и в предишните епохи, и сега произведенията са свързани с активното пропагандиране на византийската политическа доктрина за „вселенската империя" и за „вселенския император". Тя намира най-ярък израз в похвалните слова за императора и за царствуващия град — Константинопо . „Ренесансът" на този жанр през XII в. е тясно свързан с имената на Михаил Псел, Теодор Продром и Константин Манаси и се характеризира със съживяването на идеята за Цариград като „Нов Рим"[83].

През XIV в. в резултат на политическото и културното общение с Византия в българското общество също пробляскват редица хуманистични елементи и тенденции. Те са обусловени от цялостното развитие на държавата и се проявяват особено ярко през царуването на Иван Александър. Те намират най-силна и конкретна изява в областта на литературата и изкуството. През първия период от своето царуване българският владетел

постига политическа консолидация и обединяване на страната и с това отново утвърждава България като важен военен и политически център в Европейския югоизток и създава условия за културен подем в нея[84].

Разгледан в духа на епохата, преводът на Манасневата творба е бил извършен, защото тя е съответствувала на високата образованост и изискан вкус на духовния и политическия елит на тогавашното българско общество[85]. Плод на византийското влияние и подражателство, среднобългарският превод на Манасиевата творба става израз на обновителните струи, които навлизат в съдържанието на българската политическа идеология през XIV в. В него прокламирането на идеята за могъществото на българския владетел е осъществено в стила на византийския образец, чрез съставянето на похвално слово в чест на цар Иван Александър и на Търново. Поради това то заема мястото на възхвалата, която Константин Манаси прави в чест на император Мануил Комнин и Цариград след царуването на император Теодосий (401—450) и има следното съдържание: „Такива неща се случиха в стария Рим, а нашият нов Цариград гои се и расте, укрепна, подмладява се — докрай така да расне, хей, царю, ти, който си над всички царуващ! Той има толкова пресветъл светоносещ дар, велик владетел и победоносец величав, от корена изхождащ на Йоана всепрославен, български цар Асен, наричан Александър, прекротък, милостив и покровител на монаси, на беднте кърмнтел, цар на българн, велик! Нека неговата власт безброй слънца отмерят . . .“[86].

Възхвалата към Мануил Комнин неслучайно е бнла поставена от Константин Манаси в царуването на Теодосий II[87]. Именно в годините на неговото управление Западната Римска империя стремително вървяла към своята гибел под ударите на варварските племена. Така той се е възползувал от конкретния факт, за да пропагандира византнйската политическа теория за Византия като единствена наследница на Свещената Рнмска империя. Именно поради това в оригинала Цариград е провъзгласен за „Нов Рнм“.

На свой ред авторът на превода става изразнтел на идеята за Търново като „Нов Цариград“, чрез която българската политнческа идеология придобива нов смнсъл и звучене, насочени към изравняването на българското царство с Византия и на българския владетел с византийския император. Раждането на тази ндея е непосредствено свързано с царуването на Иван Александър, който имал амбицнята да възроди политическото могъщество на българската държава. Тя намира израз и в неговата титла, характеризираща се със своята завършена формула и тържествено звучене: „в Христа бога благоверен цар и самодържец на всички българи и гърци“[88].

Показателен е фактът, че тъкмо през неговото царуване се извършва и преводът на „Манасиевата хроника“. Редом с па-

метниците на оригиналното летописание от този период той се превръща в изразител на българския политически идеал отиосно ролята и мястото на държавата и нейния владетел. Това предназначение на преводното византийско историческо съчинение се потвърждава блестящо от Ватиканския препис на среднобългарския превод на творбата.

Завършвайки своите наблюдения и размисли върху тази преводна византийска творба, с основание бих изтъкнала, че тя бележи нов етап в развитието на този жанр от българската историческа книжнина, свързан с: 1) засилване интереса към хроники, написани от светски лица, 2) стремежа на преводача колкото е възможно по-ясно да изтъкне ролята и мястото на българската държава спрямо останалите земни царства и преди всичко спрямо Византия, изхождайки от текста на своя образец.

6. СИМЕОН ЛОГОТЕТ

Сред преводните византийски исторически съчинения, намерили разпространение в България през XIV в. *„Хрониката на Симеон Логотет"* заема особено важно място. Пълното ѝ заглавие в средиобългарски превод е: „Симеона Метафраста и Логофетъ. Съписание мира отъ Бытїа и лѣтописъ събранъ отъ различныхъ лѣтописецъ"[89]. От него ясно личи, че тя се е състояла от две части. Първата е обхващала събитията от сътворението на света до управлението на император Константин Багренородни — 948 г. Най-вероятно тя е била съставена около 893 г. от Симеон Логотет, представител на столичната аристокрация, тясно свързана с императорския двор и със самия Роман Лакапин[90]. Втората част отразява събитията в периода от 948 до 1067. В основния си текст тя представлява съкратена версия на „Зонаровата хроника" за посочения пернод. Двусъставният характер на Логотетовата хроника се потвърждава и от поместеното в края на първата част обяснение: „Ѡ зде Симеона Логофетъ ѐ ткорень, а ѡ̀ зде Хрѵгаг"[91].

Среднобългарският превод на хрониката бнл направен в XIV в. през управлението на цар Иван Александър. По език и правопис той стои в непосредствена близост с този на „Манасиевата хроника"[92]. М. Вайнгарт отнася превода към началото на XV в., свързвайки го погрешно с кратката редакция на „Зонаровата хроника", известна като „Паралипомеи на Зонара"[93]. В отговор на това мнение Ю. Трифонов направи опит да прецизира датирането му към средата на XIV в.[94].

„Хрониката на Симеон Логотет" се явява основен източник за периода 831—948. Поради това една от главните задачи на византологията бе изучаването на нейната ръкописна традиция. Благодарение на прецизната работа на В. Г. Василевский, Г. Срезневский, Г. Острогорский, Шестаков и В. Златарски се установи, че нейният среднобългарски превод е от първостепенно

значение за установяването на пълния ѝ състав и оригиниален текст[95].

В изучаването на българската историопис трудът на Логотет има съществено значение. Чрез него се създава възможност да се изгради пълна представа за традициите и приемствеността в развитието на този исторически жанр. Ние ще разгледаме всички отлики в нейния текст, които ѝ придават относително самостоятелен характер и показват нейната съпричастност към историческата съдба на българския народ.

Част от тях бяха открити и разгледани в класическото изследване на В. Златарски „Известията за българите в хрониката на Симеон Логотет". Напълно справедливо той изтъква първостепенната им важност, „защото са едно блестящо отражение на подема на българското национално самосъзнание през царуването на Иван Александър"[96]. Бих допълнила, че те отразяват постоянното българско присъствие в оценката и пресъздаването на различни събития, в които военната слава и чест се разделя поравно между гърци и българи или пък тя принадлежи само на последните. Тези места се явяват и косвено свидетелство за забулената в неизвестност личност на самия български преводач, върху неговото политическо съзнание и активно отношение спрямо своя византийски образец и, разбира се, върху неговата образованост и познаване на гръцкия език. Макар и не чак толкова многобройни и обемни по количество, тези допълнения подчертават не само личното авторово присъствие, но и старанието му там, където е възможно да изрази българската гледна точка.

Тяхното тематично разнообразие ни позволи да ги отделим в три основни групи: I. Промени, свързани с употребата на някои етноними и топоними; II. Промени, свързани с титулатурата на българските владетели; III. Промени, отнасящи се до излагането на различни събития, в които вземат участие и българите. За по-голяма яснота ние ще ги разгледаме поотделно.

I. Промени, свързани с употребата на някои етноними и топоними

1. Най-важната особеност в текста представлява съзнателната замяна на етнонима „славяни" и „славянска земя" с „българи" и „българска земя". Най-напред тя се среща в разказа за славяно-византийските отношения при император Маврикий в края на VI в. В българския текст се отбелязва: „Сесии же цр(с)тв(о)ш(и), поржчи цр(ь) воєводѣ Петрѹ зимовати на БЛЪГАРСКѢ ѩ ЗЄМЛѢ съ воиско"[97]. В гръцкия текст на Георги Монах се изтъква, че Петровите войски презимували в „славянските територии". Така е и у Лъв Граматик[98]. От изворите е добре известно, че тази война се е водила изключително в земите около р. Дунав. В Логотетовата хроника това обяснение липсва,

което показва, че преводачът е бил осведомен от друг източник за териториалния обхват на българската държава. Благодарение на него той е извършил отбелязаната промяна в текста, без да наруши достоверността му. Това обяснение е послужило като добър повод на автора да преосмисли тези начални известия за българите на фона на византийската история.

Другите две промени на етнонима „славяни" с „българи" са извършени при отразяването на двата византийски похода срещу македонските славяни и Куберовите българи с цел политическото им покоряване съответно през 688 г. от Юстиниян II Ринтомет и през 783 г. от императрица Ирина и малолетния Константин VI[99]. В голяма степен споменатите събития са свързани с българската история. Те са част от онези военнополитически действия на империята срещу славяните от Балканския югозапад в периода от края на VII до IX в., в процеса на които се заздравили родствените връзки между македонските и мизийските славяни[100]. Присъединяването на голяма част от югозападните български територии, компактно заселени със славяни, към българската държава през IX в. довежда до нейната славянизация. Поради това в следващите периоди от развитието на страната понятията „славяни" и „българи" се идентифицирали. Следователно отклонението на българския превод от неговия образец ни дава указание за това, че той е бил направен във време, когато в България отново се явила необходимост от изтъкване на етническото родство между българския народ и населението от Балканския югозапад, осъществена от Стефан Душан[101].

Съпоставянето на нашия текст с българския превод на хрониката на Георги Монах — Амартол ни кара малко по-подробно да вникнем в смисъла и значението на посоченото отклонение. То хвърля нова светлина върху една от страните на познавателната стойност, която са имали историческите знания в България през отбелязания период. Вждаме, че те са били път към самопознаване чрез миналото и, от друга страна, проява на своеобразна историческа памет.

Позволявам си да дам такава висока оценка на тези промени в старобългарския текст, защото ние не ги срещаме в останалите преводни византийски съчинения. Подчертаването на българския произход на населението в Македония съществува изключително само в паметниците на оригиналното българско летописание: летописните надписи, „Житието на 15-те Тивернополски мъченици", „Кратката българска хроника" към Манасиевата летопис и др. Следователно преводачът на Логотетовото съчинение, който явно е принадлежал към кръга на високообразованите книжовници е изхождал не само от силния спомен за българското политическо господство в Балканския югозапад през XIV в., но е следвал и една установена вече традиция в българското историко-летописно творчество.

2. На различни места в текста нашият автор вместо Ахелой пише за „Тѣтхонн“[102]. Подобна замяна срещаме и в старобългарския превод на Малаловия текст. Тази промяна, която се среща и в двете преводни византийски съчнинения, разпространявани в България по различно време, показва ясно, че през цялото средновековие е било употребявано българското наименование на този черноморски град крепост[103].

3. Във втората част на хрониката срещаме отново българските наименования на градовете крепости Средец и Филипопол съответно като Сръдець и Плъвдивь[104]. Няма съмнение, че тези допълнения са били дело на самия преводач, защото в разказа за битката при Ихтиман между Самуиловите войски и византийците от 986 г. първоначално се отбелязва античното наименование на Средец: „Въходѧ же въ Блъгарскѫѧ странѫ, магистра Леонта поставн заставѫ блюстѣ сланєвры сам же вѣшед на рѣва нїе Сардикю готовлѣшеса, се же ест Сръдець“[105]. В гръцкия текст градът е даден с името Триадица[106]. По-долу в същия текст при отразяване на бягството на византийската войска под натиска на Самуиловата армия се изтъква, че „Цръ же едва в Плъвднвь оубѣже“. В текста на Георги Кедрин и Йоан Зонара е посочено античното име на града[107].

4. В текста на летописните сведения навсякъде крепостта Адрианопол се дава с нейното българско име „Одрии“[108].

5. Почти винаги в нашия текст византийската столица се споменава по име, докато в гръцкия то често се пропуска[109].

6. Византийският автор обикновено означава Босфора с понятието „Стенон“, а нашият автор го отбелязва като „Устие“[110].

7. Там, където в гръцкия текст е пропуснато пълното наименование на българската столица ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ, в нашия превод е направено съответното допълнение[111].

8. В гръцкия текст крайморската Драчка област е спомената като „Ἰλλυρικοῦ Παραλιον“, а в българския като „Драчьское же прнморїе“[113].

9. Във византийската хроника маджарите обикновено се посочват с етнонимите: „τοῦρκοι“ или „οὔγγροι“, а в българския текст авторът почти навсякъде ги означава като „вѫгромъ“, и само на някои места използува понятието „Тоурком“, но обезателно прибавя „сиреч вѫгром“. Същият термин е използуван и в „Кратката българска хроника“ към Манасиевата летопис[114]. В старобългарския разказ „Чудото на свети Георги с българина“ е употребен също горният термин „оугры“. Направените сравнения показват, че през IV в. вероятно етнонимът „Вѫгромъ“ в българското летописание се е наложил като понятие за означаване единствено само на унгарците.

II. Промени, свързани с титулатурата на българските владетели

1. Всички владетели, които в гръцкия текст обикновено се споменават със титлата „ἄρχον" или само „ὁ δε βοῦλγαρος" — Крум, Симеон, Петър, Самуил, в българския текст винаги са посочени със титлата „кнѧзь" или „цр҃ь"[115]. От особена важност е да се изтъкне, че в него хронологически вярно е отразена промяната в титулатурата на българския владетел, станала през управлението на Снмеон. В началото на разказа за похода му срещу Цариград през 913 г. нашият преводач посочва Симеон като „Блъгарскын цр҃ь"[116]. С тази титла той е визиран и при похода му в Тракия през 914 г.[117].

Византийските хронисти, които описват подробно обсадата на Цариград от Симеон през 913 г., премълчават една голяма част от почестите, които патриарх Николай Мистик оказва на българския владетел по време на неговата коронация за „цѣсарь блъгаромъ". Продължителят на Георги Монах, Теофановият продължител и Лъв Граматик го назовават като „български княз", а Псевдо-Симеон го нарича само „българина Симеон"[118]. Направената съпоставка показва ясно, че промяната в титулатурата на Симеон е била дело на българския преводач. Той я е поставил в началото на разказа, за да изрази нейната значимост. Отразяването ѝ показва и това, че в историческата памет на българския народ се е съхранил траен спомен за Симеон като пръв български владетел, получил царска титла. Поради това и авторът на превода се е почувствувал задължен да отбележи тази съществена промяна. Употребата на царската титла на българския владетел в превода на Логотетовата творба е от особена важност. Заедно с българските летописни известия към Манасиевата летопис тази преводна византийска творба става изразител на българското средновековно вниждане през XIV в. за времето, когато се извършва фактическата промяна в титулатурата на българския владетел.

2. В превода на Логотетовата хроника силно впечатление прави още един факт, който идва сякаш да потвърди осведомеността на автора относно промяната на титулатурата на българския владетел. Той се съдържа в известията за царуването на Петър. До разказа за официалното признаване на царската му титла от Византия през есента на 927 г. той го посочва като „княз"[119]. След това събитие почти навсякъде споменатият владетел се посочва със своята царска титла. Това личи особено ясно от известието за буита, организиран срещу него от брат му Иван през 928 г., в което Петър е посочен вече като „Блъгарскын цр҃ь"[120], докато в гръцките текстове на Георги Монах, Лъв Граматик, Псевдо-Симеон и Продължителя на Теофан той е посочен само като „българина Петър"[121].

3. Във втората част на хрониката Самуил наред с Борис II

и Роман също е титулуван като „Блъгарскын цр҃ь“ за разлика от хронната на Йоан Зонара, в която той се споменава обикновено също като „българина Самуил“ и по-рядко като „княз“[122]. Изричното споменаване на царската титла на Самуил в българския превод на Логотет е друго ясно указание за това, че авторът се е придържал строго към сведенията на оригиналното българско летописание. Царската титла на Самуил е отразена в редица съчинения от XIV в., принадлежащи към представителната историческа книжнина. Именно в тях той е показан като законен продължител на българската царска власт в последните десетилетия на X в. и началото на XI в.[123].

4. На места в известието за управлението на българските владетели Симеон и Самуил преводачът умишлено е пропуснал някои изрази или е прибавил други с оглед утвърждаване ролята и мястото на владетеля в живота на държавата.

Така например като повод за военните действия между българи и гърци при р. Ахелой през 917 г. в превода се говори за „гордостта на Симеон“ вместо за „дързостта на Симеон“, както е в гръцкия текст[124]. Авторът премълчава и опожаряването на храма „Света Теодора“ от Симеоновите войски през 923 г. Разкривайки събитията около сключването на българо-византийския мирен договор през същата година, той пропуска израза „сърцето на тиранина Симеон“, който присъствува във всички хроники, принадлежащи към „семейството“ на Логотет[125].

При разказа за успешните военни действия на цар Самуил срещу Византия в периода 976—986 г. в българския текст авторът в известна степен е променил смисъла на известието, третиращо Самуиловите действия като опустошителни. Презрителният тон в него е туширан чрез подчертаването на широкия размах на Самуиловото движение[126]. Поради това той прибавя, че Самуил „свободѫ wбрѣт̀ вьсѫ вечернѭ стр҃ны Грьчьскыѧ влатѝ опѝтницаашє...“[127].

III. Промени в текста, свързани с отразяването на събитията от византийската история, в които българите вземат участие

1. При обсадата на Цариград от арабите през 717—718 г. се пропускат известията за затрудненията, претърпени от българите в Тракия. Тази промяна вярно бе оценена от В. Златарски като опит от страна на автора да открои голямата роля, която са изиграли българите при унищожаването на арабската опасност в Тракия. В текста се казва: „Бран же блъгары в Тракiѝ съставлѣшє, побѣенн бышѫ мнwжайшнн“[128]. По този начин авторът на превода се доближава до кратките сведения на оригиналните летописни съчинения, в които българското участие в арабо-византийската война е намерило своята правдива оценка[129]

2. При разглеждане на военните действия между българи и византийци през 894 г. е направено доста съществено отклонение от гръцкия текст на разширената редакция на Георги Монах и останалите хроники. То се съдържа в известията за жестоката разправа на Симеон с хазарите, съставляващи императорската гвардия на Лъв VI. За тях в текста се казва следното: „ѡ хозар же иже бѣхѫ храбрѣишии ѧти быша и ѡсечени ржцѣ кѫпию и носовы на срамота грѣком к црскым градѫ ѡ Симеон посланы быша“[130]. В гръцките хроники липсва обяснението за хазарите „като най-храбрата част“ от византийската армия. В тях се посочва само, че те се явили в Цариград с „отрязани носове“, а в българския текст е допълнено „ръцете вкупом с техните носове“. Тези отклонения бяха отбелязани още от В. Златарски. Но според него те са резултат от „затрудненията на автора при превода на израза „в хетерията на Лъв“, поради което той го заменя с „храбрѣишии“. Съпоставката на двата текста не позволява да се задоволим с това обяснение. Българското известие „от хазарите, които бяха най-храбрите, бяха хванати“, показва, че преводачът е знаел каква е ролята и мястото им във византийската армия, т. е. че терминът хетерия му е бил познат. Това се потвърждава и от известието за Йоан, началника на хетерията, който в българския текст е посочен с титлата си „Іѡан етеріархъ“[133]. Вижда се, че преводачът е направил буквален превод на титлата.

3. За битката при р. Ахелой в българския текст (за разлика от гръцкия) се отбелязва, че „побѣжѣна бы къск грѣческаа конска“[134]. Това допълнение отново е направено, за да засили у читателя представата за пълното поражение, което българите нанесли на византийците. Поради това и авторът го поставя преди подробния разказ за оттеглянето на жалките остатъци от императорската армия. То е особено показателно за активното му отношение към текста на своя образец и потвърждава политическата тенденциозност на промените, извършени от него. Отбелязаното допълнение има характера на една заключителна оценка за българския успех в битката от 917 г., която липсва във византийските източници.

4. Според българския текст логотет Рендакий през 921 г. „къжны епистолїѫ Бъlгарскомѫ кнѧзѫ сѣтвор“[135]. В продължението на Георги Монах и останалите хроники неговото писмо е адресирано до българите[136]. Обяснението на това различие може да бъде потърсено в опита на книжовника още веднъж да подчертае авторитета на Симеон като български владетел.

5. При подписването на мирния договор през 924 г. в българския текст се посочва, че император Роман Лакапин и цар Симеон „цѣловкше же дрѹгъ дрѹга“ вместо „се прегърнали“. Вероятно преводачът е искал още по-образно да изтъкне равноправното положение на българския владетел спрямо византийския император.

6. В българския текст се изтъква, че братята на цар Петър, Венеамин и Иван, „„еще одежждамн оукрашаста сѧ блъгарскымн“[137]. Използуването на глагола „оукрастнн“ вместо „обличам се“, както е у византийските хроники, показва, че преводачът е вникнал в смисъла на сведеннето за българската носия на царските синове, като проява на съпротива от тяхна страна срещу византийското влияние, което проникнало в България още през Симеоновото управление.

7. В известието за българския поход, предприет през лятото на 927 г. срещу Византия в Източна Тракия, отново е налице промяната на текста, която в известна степен променя и иеговия смисъл, придавайки му по-голяма категоричност.

Според гръцкия текст българите иавлезли в територията на Византия, за да предизвикат, „както изглежда“, страх у ромеите, т. е. изказано е само едно предположение относно целта на похода[138]. Докато в българския текст този израз е заменен с израза „за да създава голям страх у ромеите“. Разгледана в светлината на истинските причини за похода [140], отбелязаната промяна е била направена вероятно, за да подскаже, че България и след Симеон все още е продължавала да бъде реална заплаха за империята. Виждаме, че и тук авторът остава верен на своето усилие, преодолявайки авторите на своя образец, да изрази българската гледна точка относно политическия двубой между България и Византия.

8. В превода се долавят известни нюанси в предаването на сведението за мира, който цар Петър и Георги Сурсувул желаели да сключат с Роман Лакапин през есента на 927 г. В гръцкия текст тонът е по-делови. Употребата на изразите „съмирнтнса съ грькы хѡта“ и „любовїж сътворнтн“ в нашия текст отразява по-силно голямата нужда, която българите са имали за сключването на мира с Византия[141]. Ето защо може да се каже, че използуването им е свидетелство за осъзнаването на тази необходимост и от страна на българския преводач на Логотетовата хроника.

9. Историческият усет на автора към събитията от българската история личи и в предаването на първия поход на руския княз Светослав в нашите земи през 968 г.[142]. Съпоставката показва, че различията не са свързани със съкратеното предаване на Зонаровия разказ в българския текст, а опират отново до оценката на събитията. Йоан Зонара премълчава затрудненото положение, в което се е намирал византийският император. Но то е било схванато добре от българския автор, поради което към своя текст е добавил, че той (императорът) „помолил руския княз, като го подтиквал срещу българите“. Изразът „молнса рускомѹ кнасю Сѩславѹ“ липсва в текста на Зонара[143]. В последното сведение в оригинала се отбелязва опустошаването, което руската войска извършила на голяма част от българската територия. В него липсва оценката за тежките последици, които то-

зи поход имал за цялото състояние на българската държава. Но те са били осъзнати от нашия преводач и той си е позволил известно отклонение от гръцкия текст. Вместо израза „и завладя много територии" той е поставил „и землѧ и̑ многѡ полѣкши...", с което предупреждавал за голямата опасност, надвиснала над цялата българска земя в резултат на руския поход[147].

10. Българското присъствие в преводната византийска творба се открива и в пресъздаването на отношенията между печенеги и византийци във връзка с оттеглянето на Светославовите войски от българската територия. Според гръцкия текст на Йоан Зонара император Йоан Цимнсхи по молба на руския княз поискал от печенегите „да не пречат на отиващите в отечеството си руси и да му бъдат съюзници, нито да минават Дунава и да плячкосват България"[145]. В българския текст всички византийски искания спрямо печенегите са предадени с изключение на последното. Вместо „μηδὲ διαβαίνειν τον Ιστρον καὶ την βουγαρίαν λῃζεσθαι" в него се казва „и не прѣхѡдити прѣзъ Дѹнавь, и Трѣчьскѫѧ землѧ плѣнокати"[146]. Отбелязаната промяна не е била извършена механично от нашия автор. Явно, че той е следял внимателно текста на своя образец, в който се посочва едно много важно искане на византийската страна: печенегите да им бъдат съюзници. Следователно чрез нея той искал да посочи, че след падането на българската царска власт печегените представляват по-голяма заплаха за Византия, отколкото България.

11. В българския превод на хрониката се срещат и още някои по-дребни пропуски, които се отнасят главно до означаването на почетни и служебни титли на различните византийски сановници. С това авторът е показал своята незаинтересованост към такива подробности в текста, отнасящи се строго към вътрешния живот на императора, което очевидно не е представлявало интерес за него[147].

БЕЛЕЖКИ

[1] Hunger, H. Die Hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. T. I. München, 1978, S. 356—389; Weingart, M. Byzantské kronikj v literatute cirkevné-slovenské, I, p. 39—40; *Трифонов, Ю.*, Византийските хроники в църковнославянската книжнина. — И Б И Д, VI, 1924, с. 163—181; *Дъ̀чев, Ив.* Преглед на българската историография. с. 34—37; *Същия.* Зараждане на научната мисъл в Средновековна България, с. 445; *Същия.* Рационалистични проблясъци в славянското средновековие, с. 467; *Истрин, В. М.* Первая книга „Хроника Иоанна Малалы". — З а п и с к и Академии наук, VIII, т. I, 3, СПб, 1897, с. 130—145; *Същия.* „Хроника Иоанны Малалы" в славянском переводе, кн. II. — Л е т о п и с ь историко-филологическое общества при императ. Новороссийском университете, Т. X, Византийско-славянское отделение, вып. VIII, Одесса, 1902, с. 460—475; Пак там, кн. IV, кн. XII, вып. VIII, 1905, с. 354; Пак там, кн. V, т. XVI, вып. IX, 1910; кн. VI—VII, С О Р Я С, т. 89, вып. 3, 1911, с. 4—11, 18—28; кн. VIII—IX, С О Р Я С, т. 89, вып. 7, 1912, с. 43—57;

кн. XI—XIV, СОРЯС, т. 90, вып. 2, 1913, с. 3—31; кн. XV—XVIII, СОРЯС, т. 91, вып. 2, 1914, с. 1—29.

[2] *Шусторович, Э. М.* Древнеславянский перевод хроники Иоанна Малалы. — ВВ, XXX, 1969, с. 138.

[3] *Оболенский, М. А.* Летописец Переславля Суздалюского Временник имп. Москв. общества истории и древностей российских, Т. IX, М. 1851, с. I-с; *Попов, А. Н.* Обзор хронографов русской редакции. М., 1866, с. 5—7; Jagić, V. Ein Beitrag zur serbischen Annalistik mit Literatur geschichtlicher Einleitung, A Sl Ph, II, N 3, 1891, S. 4—9; *Срезневский, И. И.* Сведения и заметки о неизвестных и малоизвестных памятниках. — Русской исторический сборник, XV в. Московского главного архива Министерства иностранных дел, вып. 84, СПб, 1879, с. 112; *Архим. Леонид.* Древняя русская рукопись. — Русский вестник, т. 201, апрель, 1889, с. 6; *Копыленко, М. М.* Из спостережень над историею гипотаксису. Гипотактични конструкции „Хроники Иоанна Малалы". Памятники прекладной литературы X столетия в Праца Одеського державного университети, Зборник филологичного факультету, т. II, 1953, с. 36; *Шусторович, М.* Гипотактические конструкции славянского перевода „Хроника Георгия Амартола". — ВВ, т. XII, 1957, с. 232—241.

[4] Jagić, V. Mitologischen Skizen. — A Sl Ph, IV, 1880, S. 412—427; Idem., V, S. 1—14.

[5] *Истрин, В. М.* „Хроника Иоанна Малалы" в славянском переводе, кн. XI, с. 31; срв. Joanis Malalae. Chronographia. rec. L. Dindorf, Bonnae, 1838, p. 280.

[6] *Истрин, В. М.* „Хроника Иоанна Малалы", кн. XIV, с. 11; Ioanes Malalae. Chronographia, p. 358—359.

[7] *Истрин, В. М.* „Хроника Иоанна Малалы", кн. XV, с. 6.

[8] *Истрин, В. М.* „Хроника Иоанна Малалы", кн. XVI, с. 14.

[9] Пак там, с. 14—16.

[10] *Истрин, В. М.* „Хроника Иоанна Малалы", кн. VII, с. 4—11.

[11] *Истрин, В. М.* „Хроника Иоанна Малалы". — СОРЯС, кн. IX, с. 3.

[12] *Истрин, В. М.* „Хроника Иоанна Малалы". — СОРЯС, т. 91, кн. XVIII, с. 26—28.

[13] *Шусторович, Э. М.* „Хроника Иоанна Малалы" и античная традиция. — ТОДРЛ, XXIII, 1968, с. 63.

[14] *Истрин, В. М.* „Хроника Иоанна Малалы" в славянском переводе, кн. II, Летопись филологического общества, с. 467.

[15] Пак там, с. 465.

[16] *Истрин, В. М.* „Хроника Иоанна Малалы" Летопись историко-филологического общества, т. XIII, вып. VIII, с. 364.

[17] *Истрин, В. М.* „Хроника Иоанна Малалы" кн. VII, с. 18—28.

[18] *Истрин, В. М.* „Хроника Иоанна Малалы", кн. XVII, с. 23—24.

[19] *Шусторович, Э. М.* „Хроника Иоанна Малалы" и античная традиция, с. 65—66.

[20] *Истрин, В. М.* „Хроника Иоанна Малалы", кн. 17, с. 24.

[21] *Истрин, В. М.* „Хроника Георгия Амартола" в древнем славяно-русскомь переводе. Текст, Исследования и словарь, П., 1912, т. I, т. II; Weingart, M. Op. cit., I, p. 50—60.

[22] *Срезневский, И. И.* Сведения и заметки в малоизвестных памятниках, с. 20—26; Weingart, M. Op. cit., II, p. 509—514; *Дурново, Н.* К вопрос, с национальности славянского переводчика хроника Г. Амартола; — Slavia, IV, 1925/26, с. 436—440; *Шахматов, А. А.* „Повесть временных лет" и ее источники, с. 42 и сл.

[23] Krumbacher, K. Die Geschichte der byzantinische Literatur von Justinianus bis zum Ende des Oströmischen Keisers (527—1453), München, 1897, S. 327—333; Beck, H. G. Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischo Reich. München, 1959, S. 546; Hunger, H. Op. cit., S. 347—349.

[24] *Истрин, В. М.* „Хроника Георгия Амартола" в древнем славянском переводе, с. 305—306.

[25] *Истрин, В. М.* Цит. съч., с. 478.

[26] *Златарски, В. Н.* Известията за българите в хрониката на Симеон Метафраст и Логотет. — В: Избрани произведения. С., 1972, с. 342; *Същия.* История на българската държава. I, 1, с. 217—236.

[27] *Истрин, В. М.* „Хроника Георгия Амартола", с. 479.

[28] Пак там, с. 508.

[29] Nicolaus Patriarcha. Epistolae, col. 173. — Г И Б И, 4, с. 283.

[30] *Истрин, В. М.* „Хроника Георгия Амартола", Т. II, Греческий текст „Продолженія Мартола", с. 27.

[31] *Истрин, В. М.* Хроника . . ., I, с. 530.

[32] Пак там, II, с. 28.

[33] *Истрин, В. М.* Хроника . . ., II, с. 28.

[34] *Истрин, В. М.* Хроника . . ., I, с. 531.

[35] *Истрин, В. М.* Хроника . . ., II, с. 28.

[36] Пак там, с. 43.

[37] *Истрин, В. М.* Хроника . . ., I, с. 546.

[38] *Истрин, В. М.* Хроника . . ., II, с. 43.

[39] *Истрин, В. М.* Хроника . . ., I, с. 547.

[40] *Трифонов, Ю.* Византийските хроники в църковно-славянската книжнина, с. 169—170; *В. М. Истрин,* Из области древнерусской литературы. — Ж. М. Н. П., 1903, август, с. 386—392.

[41] *Истрин, В. М.* Исследования в области древнерусской литературы, с. 6—11.

[42] Общо за византийския образец вж. Hunger, H. Die hochsprechliche profane Literature . . ., S. 416—418.

[43] *Лавров, П.* Югославянская переделка Зонары. — В В, 1897, 4, с. 452—460; *Поталов, П.* Судьба хроники Зонары в славяно-русской литературе. — И Р Я С, XXII, 2, 1918, с. 141—186; Weingart, M. Byzantskékronyky v literatuře cirkevně-slovanské. Prechled a rasbor filologisky. I. p. 89—103; *Трифонов, Ю.* Византийските хроники в църковно-славянската книжнина. — И И Д, 6, 1924, с. 176—178; Jacobs, A. Ζωναρᾶς — Зонара. Die byzantinische Geschichte bei Johannes Zonaras in slavischer Übersetzung. München, 1970.

[44] *Поталов, П.* Судьба хроники Зонары . . ., с. 143—145.

[45] Пак там, с. 159—161.

[46] Weingart. M. Op. cit., p. 100—103.

[47] Hunger, H. Op. cit., S. 417—418.

[48] Ibidem., S. 416.

[49] Ibidem., S. 418. Този недостатък е произтичал от неговия монашески принцип, според който „всяка светска научна работа може да се счита за празно занятие".

[50] *Каймакамова, М.* „Българската кратка хроника . . ."

[51] *Трифонов, Ю.* Бележки върху . . . с. 141—143.

[52] *Дуйчев, Ив.* Стара българска книжнина, II, с. 370.

[53] *Каймакамова, М.* Цит. съч.

[54] *Поталов, П.* Судьба хроники Зонары . . ., с. 160—185; Weingart, M. Byzantské kroniky . . ., I, p. 156—159; *Трифонов, Ю.* Византийските хроники . . ., с. 179—180.

[55] *Бодянский, О. М.* Паралипомен Зонарин. М., 1847.

[56] *Поталов, П.* Судьба хроники Зонары . . . с. 179—181; Weigart, M. Op. cit., p. 158—159.

[57] *Бодянский, О. М.* Паралипомен Зонарин, с. 6—7.

[58] *Каймакамова, М.* „Българската кратка хроника".

[59] *Бодянский, О. М.* Цит. съч., с. 92.

[60] Пак там, с. 46.

[61] Пак там, с. 100.

[62] Пак там.

[63] Пак там, с. 105, 109.

[64] Пак там, с. 107.

[65] Пак там, с. 110.

[66] Пак там, с. 109.

[67] Пак там.

[68] Hunger, H. Die hochschprachliche profane ..., S. 419—422; *Дуйчев, Ив.* Летописта на Константин Манаси... с. V—XXXVI.

[69] *Дуйчев, Ив.* Цит. съч., с. V—X.

[70] *Дуйчев, Ив., М. А. Саламина, О. В. Творотов.* Хрониката на Константин Манаси. Критично издание. С., 1982, с. 1—38 (под печат).

[71] *Гюзелев, В.* Духовната култура...

[72] Пак там.

[73] *Буюклиева, П.* „Манасиевата хроника" и средновековното езиково и литературно съзнание. — Старобългарска литература, 10, 1981, с. 52—58; *Каймакамова, М.* Българската кратка хроника в средиобългарския превод на Манасиевата хроника. — ГСУ ИФ, т. 76, 1983, с. 123—178.

[74] Пак там, с. 54—56.

[75] Стара българска литература, III, с. 341.

[76] Пак там.

[77] Пак там.

[78] Hunger, H. Op. cit., S. 419.

[79] Ibidem.

[80] Ibidem., S. 421.

[81] Ibidem.

[82] Ibidem, S. 419.

[83] *Медведев, И. П.* Византийский гуманизм, XIV—XV в., М., 1976, с. 124—125.

[84] История на България, III, с. 399—465.

[85] *Гюзелев, В.* Духовната култура...

[86] Стара българска литература, с. 278—280.

[87] Пак там.

[88] *Гюзелев, В.* Българската средновековна държава, с. 201.

[89] Общо за хрониката и нейния автор вж. Hunger, H. Op. cit., S 349—351. Относно нейния славянски превод вж. Sreznevskij, V. J. Slavianskij prevod chroniki Simeona Logotheta. Variorum Reprints, London, 1971, p. 1—37.

[90] *Каждан, А. П.* Хроника Симеона Логофета. — В В, XV, 1959, с. 142—143.

[91] Sreznevskij, V. J. Op. cit., p. 144.

[92] *Златарски, В. Н.* Известнята за българите в хрониката на Симеон Логотет. — В: Избрани произведения. Т. I. С., 1972, с. 361—362.

[93] Weingart, M Op. cit., I, p. 156—159.

[94] *Трифонов, Ю.* Византийската хроника... с. 176.

[95] Sreznevskij, V. J. Op. cit., p. 17—36.

[96] *Златарски, В. Н.* Цит. съч., с. 374—375.

[97] Sreznevskij, V. J. Op. cit., p. 63.

[98] Georgii Monachi. Chronicon, ed. c. de Boor, I—II, Lipsiae, 1904, p. 661—662. — ГИБИ, IV, с. 45; Leonis Grammatica Chronographiae, p. 142. — ГИБИ. V, с. 146.

[99] Sreznevskij, V. J. Op. cit., p. 71—72.

[100] *Милев, Н.*, Кубрат от историята и Кубер в „Чудесата" на св. Димитрия Солунски. — П Сп, XXI, 1910, 5—6, с. 568—577.

[101] *Златарски, В. Н.* Известнята ..., с. 375.

[102] Sreznevskij, V. J. Op. cit., p. 127.

[103] *Златарски, В. Н.* Цит. съч., с. 385—388.

[104] Sreznevskij, V. J. Op. cit., p. 157.

[105] Ibidem.

[106] Büttner-Wobst. Ioannis Zonarae Epitome Historiarum libri XIII—XVIII, Bonn, 1897, p. 547—548. — ГИБИ, VII, с. 186.

[107] Georgii Cedrini. Compendium Historiarum, p. 381—382. — ГИБИ, VI, с. 260.

[108] Sreznevskij, V. J. Op. cit., p. 40, 90, 101, 127, 133, 159, 160, 174.

[109] Ibidem, p. 135, 137, 149, 175.

[110] Ibidem, p. 132.

[111] Ibidem, p. 152.
[112] Ibidem.
[113] Ibidem, p. 163.
[114] Ibidem, p. 102, 144, 149, 151, 183, 116. 117.
[115] Ibidem, p. 90, 126, 139, 159.
[116] Ibidem, p. 126.
[117] Ibidem.
[118] Georgius Monachus Continuatus, p. 802—803. — Г И Б И, VI, с. 142; Theophanes Continuatus, p. 385. — Г И Б И, V, с. 126; Leonis Grammatici, Chronographia, p. 160. — Г И Б И, V, с. 176.
[119] Sreznevskij, V. J. Op. cit., p. 136—138.
[120] Ibidem, p. 139.
[121] Georgius Monachus. Op. cit., p. 837, 838. — Г И Б И, VI, с. 152; Theophanes Continuatus, p. 419. — Г И Б И, V, с. 138; Leonis Grammatici. Chronographia, p. 320. — Г И Б И, V, с. 168.
[122] Sreznevskij, V. J. Op. cit., p. 159, 167; Ioannis Zonarae, Epitome Historiarum, p. 547, 548. — Г И Б И, II, с. 185—187.
[123] *Кайнакамова, М.* „Българската кратка хроника ...", с. 142—178.
[124] Sreznevskij, V. J. Op. cit., p. 127; Ioannis Zonarae, Epitome Historiarum, p. 463—466. — Г И Б И, VII, с. 176.
[127] Ibidem.
[128] *Златарски, В. Н.* Известията за българите ..., с. 381—384.
[129] *Гюзелев, В.* Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717—718 г. според средновековните писмени извори и интерпретацията му в съвременната историография. — В: Средновековна България ... с. 143—146.
[130] *Златарски, В. Н.* Известията за българите ..., с. 465—468.
[131] Theophanes Continuatus, p. 357. — Г И Б И, V, с. 122.
[132] Sreznevskij, V. J. Op. cit., p. 116.
[133] Ibidem, p. 126, 128, 129.
[134] Ibidem, p. 127.
[135] Ibidem, p. 131.
[136] Georgius Monachus. Continuatus, p. 813. — Г И Б И, VI, с. 144.
[137] Sreznevskij, V. J. Op. cit., p. 136.
[138] Georgius Monachus. Continuatus, p. 830—834. — Г И Б И, VI, с. 152.
[139] Sreznevskij, V. J. Op. cit., p. 136—137.
[140] *Златарски, В. Н.* История ... I, 1, с. 499—514.
[141] Sreznevskij, V. J. Op. cit., p. 137.
[142] Ibidem, p. 149—150.
[143] Ibidem.
[144] Ibidem, p. 149.
[145] Ibidem, p. 152.
[146] Ibidem.
[147] Ibidem, p. 17—36.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изследването на съдържанието, характера и обема на българската средновековна историопис дава основание за някои изводи и обобщения. Като явление от духовната култура на средновековна България тя се развива под въздействието на различни фактори, които са определяли нейното състояние и облик. Сред тях като постоянно действуващи се открояват ръстът на българското народностно съзнание, утвърждаването на основните държавни институции, характерът и равнището на българската култура и приемането на християнството. Силата на тяхното въздействие е определяла ръста на историографията в хода на нейното утвърждаване като една от основополагащите сфери в българската духовна култура.

Достигналите до ново време книжовни произведения показват ясно, че българската средновековна историопис преминава през два основни периода в своето развитие, които по време съвпадат с историята на българската средновековна държава.

През първия период от края на VII до началото на XI в. историографията претърпява значителна еволюция, в резултат на която се достига до оформянето на нейната основна структура и специфични особености. Етапите, през които преминава културният живот на страната, смяната на езическия с християнския мироглед безспорно слагат своя отпечатък и върху нейното съдържание и форми.

„Именник на българските ханове" — първата летописна творба на средновековна България, както и летописните надписи на гръцки език, създадени през VIII — средата на IX в., показват, че началното развитие на историческите знания по време съвпада със създаването и териториалното обособяване на средновековна България и с началния етап от изграждането ѝ като раннофеодална държава. Съдържанието на споменатите паметници е свидетелство за това, че възникването на историографията се обуславяло от целите, нуждите и задачите на българската държавна политика, насочена към утвърждаването на независимостта и суверенитета на страната спрямо Византия.

В рамките на старобългарския езически културен модел като основна историографска форма се налага каменната историо-

пис. Тя се заражда в прабългарска етническа среда и развитието ѝ безспорно трябва да се свърже с тюркската историческа традиция. Тази характерна особеност на българската историопис е произтичала от обстоятелството, че тогава върховното управление на държавата е било поверено в ръцете на прабългарската знат. Тази значителна социална и военна активност на прабългарите намира своето ярко отражение в съдържанието на надписите.

Независимо от това, че през този начален етап не се стига до създаването на по-обширни анали, хроники и истории, каменната историопис създава необходимия първоначален тласък в развитието на българската историография. Още тогава се очертава строго официалният характер на нейното съдържание, което показва, че тя възниква и започва да се утвърждава с оглед на изграждането на българската политическа идеология.

Официалното кръщение на българите през 865 г. и присъединяването на страната към византийската културно-религиозна общност определят новите насоки в съдържанието на историографията от средата на IX — началото на XI в. Християнизацията на българското общество довежда до създаването на нова държавна институция — Българската църква, която се превръща в основен двигател и фактор на неговото духовно израстване. Тя е силата, която определя същността, характера и тенденциите в развитието на нейните отделни сфери: образование, грамотност, литература, книжовни центрове, знанията за света, човека и историята. Нуждата от утвърждаването на християнския мироглед сред новопокръстения народ определя водещото място на църковнобогослужебната литература в йерархията на жанровата система на старобългарската литература, в която светските жанрове — историография, научно-художествена, философска, застават на втора позиция.

Създаването на историческа литература на говоримия от народа славянски език е най-съществената проява в еволюцията, която изживява в своето развитие българската историография от края на IX до началото на XI в. По това време се очертават и основните групи в историческата книжнина: кратки хроники, летописни надписи и приписки, историческа публицистика и разкази. Този неин хетерогенен състав в известна степен е показател за това, че историографията се е намирала в процес на съзряване и че нейното развитие се е осъществявало съобразно историческите условия на епохата, която я поражда. Като създател на историческа книжнина се утвърждава образованото българско монашество. За съжаление ние нямаме сведения, които да разкрият отношението на светската аристокрация към този вид интелектуален труд. Вероятно през отбелязаната епоха писането на истории и хроники не става професионално занимание на столичната и провинциалната аристокрация.

Разпространението на византийската хронографска литература е другата характерна особеност в развитието на българ-

ската историография през отбелязания период. Превеждането на хрониките на Йоан Малала, на Георги Монах и Георги Синкел е било направено с оглед утвърждаването на християнската идеология сред старобългарското общество. Но наред с това с навлизането им в старобългарската историопис в нея започват да проблясват чертите на феодално-църковната историография, характерна по това време и за Византия, и за страните от Западна Европа.

Вторият основен период в развитието на българската средновековна историопис се осъществява от началото на XI до първата четвърт на XV в. Той протича в условията на зрелия феодализъм, когато България се утвърждава като цеитрализирана феодална монархия — „царство".

Византийското владичество в българските земи (1018—1186) довежда до спад в нивото на историографията. Но въпреки това този етап може да се определи като свързващо звено между първия и втория период от развитието на историческата книжнина. Именно сега се появява една нова историографска форма — апокрифният летопис, която обединява в себе си народната и книжовната тенденция в съдържанието на историографската литература, съхранява основните идеи на официалната българска историопис от Първата българска държава, като я обогатява с нови сюжети, породени от самата историческа действителност.

Апокрифните летописи отбелязват своеобразния разцвет, който изживява през тази епоха народното историко-летописно творчество, за което почти липсват други преки писмени сведения. Изградени в духа на християнската историческа концепция тези произведения разкриват ролята и мястото на българската земя и на българския народ сред останалите земни царства. С вплитането на българската история във византийската летописците правят известен опит за помирение между българското и византийското царство, които са били две основни сили в християнския Изток. Тази идея през XIII — XVI в. се унаследява от официалната българска историография.

Освободителното движение на братята Петър и Асен от 1185—1187 г. довежда до възобновяването на българската държава и църква. Отново се създават благоприятни условия за възраждането и по-нататъшното развитие на българската историопис. Оцелелите исторически съчинения показват, че тя унаследява и доразвива основните жанрови групи, които се обособяват през първия период от развитието ѝ.

Съставянето и преписването на исторически творби се извършва отново от българското нисше и висше духовенство. Основен поръчител на историческата книжнина са българските царе, духовенството и много рядко представителите на българското болярство.

През отбелязания период историко-летописното творчество значително се разширява в тематично и идейно отношение. В

отделните произведения намират отражение идеите за приемствеността между Първото и Второто българско царство, възобновяването на българската държавна независимост от цар Асен I, политическият разцвет на страната при цар Иван Асен II и нейното завладяване от османските нашественици. Очевидно, че и през този период като основна функция на историческата книжнина се откроява идеологическата. Наред с нея се утвърждава и познавателната стойност на историческите знания. Старозаветните и новозаветните книги стават основата, върху която се утвърждава трайният интерес на средновековния българин към историята на собствения си народ и към съдбата на останалите земни царства и народи. Тази висока обществена позиция на българската историопис съвсем естествено я нарежда до основните сфери на българската духовна култура, поставя я в кръга на представителната старобългарска литература, създадена в епохата на Втората българска държава.

В заключение бихме искали да подчертаем, че настоящият труд няма претенции да изчерпи всички въпроси, които се отнасят до характера и развитието на българската средновековна историопис. Обект на бъдещи проучвания от страна на авторката ще бъде такъв основен проблем като възникването и развитието на българското летописание, което редом с историческите съчинения е другата основна съставна част на българската историопис. В настоящото изследване ние засегнахме само някои основни страни от този голям проблем, които са свързани с реконструкцията на българското летописание. Но цялостното му разглеждане може да бъде сторено чрез подробното анализиране на летописните елементи в българската житийна литература и на следите от българското летописание, съхранени в книжовното наследство на Русия, Сърбия и Влахо-Молдовските княжества.

БОЛГАРСКАЯ СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ
(конца VII — первой четверти XV вв.)

Милияна Каймакамова

Резюме

Исследование посвящено проблеме характера, содержания и объема болгарской средневековой историографии, возникшей и развивающейся с конца VII в. до первой четверти XV века. Сделана попытка выявить познавательное значение исторических знаний, которые распространялись среди болгарского общества в разных периодах его духовного роста. Объясняются некоторые более важные термины и понятия, использованные в монографии, как например: историография, историко-летописное творчество, историко-летописная традиция и пр.

Важное место уделяется вопросу о критериях и факторах, которые могут применяться в качестве основных при периодизации болгарской средневековой историографии. В зависимости от развития болгарского феодального государства и характера его культуры, в развитии исторической литературы выделяются два главных периода; в рамках каждого из них выступают соответственно несколько этапов.

Другим основным вопросом настоящего исследования является классификация отдельных исторических произведений. В качестве основных классификационных принципов приняты структурно-композиционный, функциональный и тематический. На основании этих принципов исторические сочинения группируются следующим образом: болгарские краткие хроники, летописные надписи, летописные приписки, исторические рассказы и историческая публицистика, апокрифические летописи и переводные византийские хроники. Сделана характеристика каждой из перечисленных жанровых групп с учетом ее развития.

Основы болгарского историко-летописного творчества определены путем анализа следов исторического эпоса славян и праболгаров, сохранившихся в более ранних византийских исторических сочинениях Прокопия Кесарийского, Менандра, Феофилакта Симоката и др., а также и в некоторых болгарских исторических произведениях, как например „Именник на българските ханове", „Български апокрифен летопис".

В монографии уделяется специальное место вопросу об исторических условиях и факторах, сыгравших основную роль в развитии историографии. Приводится краткая характеристика тем-

пов и специфики, при которых осуществлялось само развитие болгарского государства в период средневековья. Особое внимание уделяется проявлениям так наз. „культурного антагонизма" между Византией и языческой Болгарией, которые препятствовали осуществлению некоторого симбиоза между ранне-византийской историографией и каменной летописью, созданной в VII — середине IX вв. в Болгарии. Другим препятствием на пути появления летописей и хроник в указанный период является отсутствие письменной культуры среди болгар.

Официальное крещение болгар в 865 году привело к их присоединению к византийской христианской общности и к включению в сферу византийской культуры. Имеино с учетом этого сдвига в духовной жизни средневековой Болгарии в монографии прослежены последующие перемены развития болгарской историографии: в идейном и тематическом содержаиии историографии, в зарождении так наз. „литературной традиции" в ней, в расширении обмена и т. д.

Среди существенных факторов, влияющих на увеличение или уменьшение объема исторической литературы, выделены образование и грамотность болгарского общества. Выявлены и ракти
практические потребности государства в распространении исторических знаний и в создании исторических сочинений. Подводится итог, что в условиях централизованной государственной системы, когда политическая и культурная жизнь диктуется царской властью, историография выполняла строго официальные и регламентнрованные функции, которые естественно сужали ее социальную днффузню. Это со своей стороны приводило к ограннчению рукописной традиции самих нсторических пронзведений.

Основная часть монографии посвящена анализу отдельных исторических произведений. Этот анализ осуществлен в нескольких направлениях: комментарий исторических сведений в произведениях, раскрытие практической и идейной иаправленности их содержания, значение произведений для формирования болгарской политической идеологии и болгарского народностного самосознания.

BULGARIAN MEDIEVAL HISTORIOGRAPHY
(from the end of the 7th century
up to the first quarter of the 15th century)

Milijana Kaimakamova

Summary

This study is conceived to cover the overall problems, above all character, scope and contents. of the Bulgarian Medieval Historiography, which had emerged in the end of the 7th century, and advanced up to the first quarter of the 15th century. The author has attempted to reveal the cognitive significance of the historical knowledge diffused among the medieval Bulgarians during the different periods of their intellectual progress. The most important terms and notions discussed in this study, such as the historiography, the historical annals, the chronologic historical tradition, etc. are determined in a satisfactory way as well.

Considerable place is reserved to the criteria, the factors, and the problems they raised, that had played a fundamental part in the periodization of the Medieval Bulgarian Historiography. According to the development of the Bulgarian feudal state and to the character of its culture, two main periods are delimited in the historical writings, with several respective stages in everyone of them.

Classification of the various kinds of historical works is another basic problem discussed in this study. The stuctural-compositional, the functional, and the thematical approaches are preferred as principle criteria for classification. All the historical writings are arranged in accordance with that classification in a number of specific groups as follows: short chronicles, inscription annals, marginal-note-chronicles, historical narrations and historical publicism, apocrypha chronicles, and translated into Bulgarian-Byzantine chronicles. Every one of those genre types is completely described, together with the specificities in its development. Throughout the analysis of the remnants of historical epos among the Slavs and the Proto-Bulgarians, preserved in certain Byzantine historical works, such as those of Procopius of Caesarea, Menandros, Theophylactos Symocatta, etc. are outlined the bases of the Bulgarian historiographic creativity, as well as the roots for particular historical approaches in several Bulgarian historical monuments like the Ros-

ter of the Proto-Bulgarian Khans, the Bulgarian apocryphal chronicle, etc.

A special place is reserved in this study to the problem of the specific conditions and factors, that played a decisive role in the historiographical development. The rates and the particularities in the development of the Bulgarian state during the Middle Ages are briefly characterized too. Particular attention is payed to the manifestations of the co-salled, 'cultural antagonism' between Christian Byzantium and Pagan Bulgaria — a main obstacle for a kind of symbiosis between the historiography of Early Byzantium and the chronological data of the inscriptions, dating from the 7th — mid 9th centuries in Medieval Bulgaria. Another hindrance for a lack of written annals and chronicles duning the period in view is the absence of literary traditions among the Bulgarians.

The official christianization of the Bulgarians in 865 brought about their integration into the christian world, and more precisely to the joint into the Byzantine commonwealth. Having in mind that principle change in the spiritual life of Medieval Bulgaria are followed further on the alterations in the development of Bulgarian historiography, in its ideological and thematic subject-matter, up to the appearance of the so-called 'literary tradition' or a widening in size, in scope, etc.

The spread of literacy and education among the Bulgarians are to be count among the principle factors playing a decisive role into the increase and the decrease in the bulk of historical writings. Practical needs of the state for a diffusion of historical knowledge as well as compilation of historical works are also stressed. The author has come to the conclusion that in a centralized state, where the entire political and cultural life were governed by a sovereign, historiography owned strictly regulated official and political functions. That limited its social diffusion and in consequence led to a restriction in the number of the manuscripts containing historical writings among those some down to us.

The main part of this monograph is dedicated to the analysis of different historiographical works. This analysis penetrates along several distinct lines, such as comments of the historical evidence in every given work, revealing its practical and ideological contents, or throwing light upon the share of the historiography for setting up of the Bulgarian political ideology and the national Bulgarian self-consciousness.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор / 5

Глава първа

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ПРОУЧВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА ИСТОРИОПИС / 7

1. Основни насоки на изследване на българската средновековна историопис / 7
2. Познавателна стойност на историческите знания през средновековието / 11
3. Периодизация на българската средновековна историопис / 16
4. Класификация на историко-летописните съчинения / 20

Глава втора

ИСТОРИОГРАФИЯТА КАТО ЯВЛЕНИЕ ОТ БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА ИСТОРИЯ / 32

1. Основи на българското историко-летописно творчество. Следи от историческия епос на славяни и прабългари / 33
2. Исторически условия и фактори за развитието на историографията в средновековна България / 38

Глава трета

ОРИГИНАЛНИ ИСТОРИКО-ЛЕТОПИСНИ СЪЧИНЕНИЯ / 59

1. Хроники / 59
2. Летописни надписи / 89
3. Летописни приписки / 101
4. Историческа публицистика и исторически разкази / 106
5. Апокрифни летописи / 124

Глава четвърта

ПРЕВОДНИ ВИЗАНТИЙСКИ ХРОНИКИ / 164

1. Йоан Малала / 164
2. Георги Амартол / 168
3. Георги Синкел / 172
4. Йоан Зонара / 173
5. Константин Манаси / 178
6. Симеон Логотет / 183

Заключение / 196

ЦЕНА 1.86 ЛВ.